

EULIMENE

Vol 23 (2022)

EULIMENE 23 (2022)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

ΤΟΜΟΣ 23
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2022

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 23
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2022

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελaráκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική ή σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf.

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132

(stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

EULIMENE is an international refereed academic journal which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, either in English or in other than that of the paper.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

See <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format will be provided to the contributors.

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR

85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 23 (2022)

List of Contents
EULIMENE 23 (2022)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vi
Alan Johnston , A Laconian Cartoonist	1
Στρατής Παπαδόπουλος – Χαράλαμπος Οικονομίδης , Η αρχαία Πίστυρος και η οχύρωση της	7
Ευαγγελία Δήμα , Οπτικά ενθύμια του ροδιακού <i>κομωδεΐν</i>	55
Tina McGeorge , A Burial of the Early Christian Period in the Sanctuary at Symi	97
Eva Astyrakaki , Mythography and Archaeology: The Case of Eulimene	109
Βιβλιοκρισία – Book Review	
Ανδρέας Μοράκης, <i>Οι ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας κατά την αρχαϊκή εποχή: Πολιτεία-Κοινωνία-Οικονομία</i> , Αθήναι, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2019, σσ. 560. ISBN: 978-960-354-501-9. € 33. (Paolo Daniele Scirpo) ...	125

**Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /
Sommaires / Riassunti**

Alan Johnston, A Laconian Cartoonist, *EYAIMENH* 23 (2022), 1-5.

Το σημείωμα επικεντρώνεται σε δύο ασυνήθιστες μορφές ζωγραφισμένες σε λακωνικούς κρατήρες του πρώιμου 6ου αι. π.Χ. από τη Ναύκρατη. Ο κρατήρας της Οξφόρδης είναι γνωστός εδώ και πολύ καιρό, ενώ ο κρατήρας στο Βρετανικό Μουσείο δεν είχε αναγνωρισθεί έως τώρα. Η θέση τους στο πλαίσιο της λακωνικής αγγειογραφίας και οι προθέσεις του/των αγγειογράφου/ων εξετάζονται εν συντομία.

This note highlights two abnormal figures painted on early sixth century Lakonian kraters, both found at Naukratis. One in Oxford has long been known; the other in the British Museum was not previously been recognised. Their place in Lakonian vase-painting and the intentions of the painter(s) are briefly discussed.

Στρατής Παπαδόπουλος – Χαράλαμπος Οικονομίδης, Η αρχαία Πίσυρος και η οχύρωσή της, *EYAIMENH* 23 (2022), 7-53.

Since antiquity, attack and defense were frequent phenomena in human lives and urban complexes. For this reason, the discovery of a defensive solution against any kind of attack was of an imperative necessity. In order to ensure the feeling of safety, people constructed fortifications, which protected their lives and their properties as well. Using as a reference point a small town, which was established near Nestos river (north Aegean), the preserved remains of a severe fortification that ringed this town will be examined. Initially, a brief mention to the town itself is presented in an attempt to clear out the historical context of it, the matter of its naming, the determination of its metropolis and many other topics concerning this town. The small town, which was possibly an emporion, stands today near Pontolivado village, in Kavala prefecture, at the northeast of Greece. This site is related to an archaeologically promising area, since the interesting findings from that place are constantly unveiling the past of the town that had been covered by the oblivion of time.

Ευαγγελία Δήμα, Οπτικά ενθύμια του ροδιακού κωμωδεῖν, *EYAIMENH* 23 (2022), 55-96.

The comic theatrical act in Rhodes is represented by a catalogue of 45 comic masks and figurines, all recovered during rescue excavations in the city of Rhodes. This group of masks and figurines cover a period of about three centuries, consisting representative samples of an abundant Rhodian artistic production inspired by the theater during the Hellenistic period, when Rhodes emerges as a strong and prosperous naval power and becomes a cultural and intellectual center as well. The following catalogue includes depictions of comic types such as caricatures and grotesque figures along with protagonist types of the Rhodian comedians related to the New Comedy characters,

guided by the literal source for information in stage presentation of drama theatrical types, the Onomasticon of Julius Pollux and the T.B.L. Webster's catalogue.

Tina McGeorge, A Burial of the Early Christian Period in the Sanctuary at Symi, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 23 (2022), 97-107.

Το σκελετικό υλικό που περιγράφεται, προέρχεται από κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος ανακαλύφθηκε το 1997 δίπλα και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο Παλαιοχριστιανικού ναυδρίου, στην Κάτω Σύμη. Το ναύδριο κτίστηκε σε έδαφος καθαγιασμένο επί αιώνες από προχριστιανικές θρησκευτικές λατρείες: από την ίδρυση του Μεσο-Μινωικού ιερού που στη συνέχεια μετατράπηκε σε ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης τον 7ο αι. π.Χ. Η ανασκαφείας, Α. Λεμπέση, χρονολογεί την ταφή στον 6ο αι. μ.Χ. Είναι η μοναδική ταφή που σχετίζεται με το ναύδριο και ίσως αποτελεί τον τάφο του κτήτορα της εκκλησίας. Ο κτήτορας, εάν είναι η σωστή ταυτότητα του προσώπου που είναι ενταφιασμένο στην Κάτω Σύμη, δεν ήταν άνδρας αλλά γυναίκα με νεογέννητο βρέφος. Εντός του τάφου βρέθηκαν θραύσματα από λαγήνη το οποίο πιθανώς περιείχε τον, κατά τα έθιμα, αγιασμό της ταφής και που ηθελημένα εθραύσθη. Ο σκελετός δεν διατηρείται καλά. Απουσιάζει το κεφάλι, έχοντας ίσως παρασυρθεί από τις βροχές, ενώ η ύπαρξη του βρέφους αποδεικνύεται από ένα και μοναδικό στοιχείο, το τόξο του οσφυϊκού σπονδύλου του ανακατεμένο με τα οστά της άκρας χειρός της νεκρής, ο αριστερός αγκώνας της οποίας ήταν σε κάμψη με το αντιβράχιο να ακουμπά στο στήθος της. Καθώς η θέση του αριστερού χεριού δεν συνάδει με τη συνήθη (παράλληλα με το κορμό ή σταυροειδώς πάνω από την πύελο), η στάση επιβεβαιώνει την τοποθέτηση του βρέφους στην αγκαλιά της, κατά τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας ή της Βρεφοκρατούσας. Θα αποτελούσε περίεργη σύμπτωση να ενταφιάζονται μαζί μία γυναίκα και ένα παιδί χωρίς συγγενική σχέση. Πιθανολογείται λοιπόν ότι πρόκειται για μητέρα και βρέφος. Η γυναίκα ήταν τουλάχιστον 35 ετών και είχε ύψος 160,3 εκ. Βλάβες σε αμφότερες τις αρθρώσεις του ώμου προκλήθηκαν μάλλον από επαναλαμβανόμενους τραυματισμούς εξαιτίας της καθημερινής εργασίας. Καθώς ο δεξιός ώμος παρουσιάζει βαρύτερες αλλοιώσεις πιθανολογείται ότι πρόκειται για δεξιόχειρα. Η οστεοβλαστική αντίδραση, ορατή στον 7ο αυχενικό σπόνδυλο, δείχνει ότι η γυναίκα ήταν ενεργή λίγο πριν το θάνατό της, φυματικής ίσως αιτιολογίας. Καθώς, πλην του σπονδυλικού σώματος, εμπλέκονται και οι σπονδυλικές αποφύσεις, η διαφορική διάγνωση θα πρέπει να συμπεριλάβει και τη βρουκέλλωση. Και οι δύο νόσοι μεταδίδονται από μολυσμένο γάλα αγελάδας, προβάτου ή αιγας, αλλά και από τα προϊόντα του ή από το κρέας. Υπέφερε επίσης από οστεοπόρωση, συνέπεια ίσως της χρόνιας λοίμωξης από φυματίωση ή βρουκέλλωση. Η υποπλασία της αδαμαντίνης των δοντιών δείχνει ότι παρουσίαζε λοιμώξεις ή κακή διατροφή κατά της διάρκειας της παιδικής ηλικίας της, τότε που σχηματιζόνταν τα δόντια της τα οποία, επίσης, παρουσιάζουν μεγάλη φθορά, τερηδόνα και συσσώρευση οδοντικής πλάκας/πέτρας στις ρίζες του τρίτου γομφίου επισημαίνοντας ότι υπέφερε και από ουλίτιδα. Ο θάνατός της επήλθε μάλλον από επιπλοκές του τοκετού, συνηθισμένο πρόβλημα στις φτωχές χώρες ακόμη και σήμερα.

The burial is an extended inhumation in a stone-lined cist, unearthed in 1997, parallel to and in contact with the north wall of the more recent and smaller of two

chapels of the Early Christian period, located in the northwest sector of the area of the sanctuary at Symi.. The East-West orientation of the deceased, placed supine in the grave with the head at the west facing east, dates the burial to the Christian era and the archaeological context dates it specifically to the 6th c. AD. The inhumation was that of a woman, at least 35 years old and 160.3 cm tall. Lesions on both shoulder joints may have been caused by repetitive trauma in the course of arduous daily tasks. Since the right shoulder was more severely affected than the left, she was probably right-handed. Dental hypoplasia shows that she had suffered from poor health in childhood when her teeth were being formed. The teeth, which were severely worn, also showed a build-up of dental calculus on the roots of the third molar indicating that she suffered from gingivitis in addition to caries. She also suffered from osteoporosis, perhaps as a result of a chronic infection caused by tuberculosis or brucellosis, compounded by pregnancy. When nutrition is inadequate, an expectant mother's body is depleted of its reserves of calcium in order to sustain the foetus, which is in a parasitic relationship with the mother. The existence of an infant buried with the adult connects the infant to the woman. It would be too much of a coincidence for a woman and a child to be buried simultaneously unless they were related. So they are presumed to be mother and child. The woman's death was probably the result of complications in childbirth, a common event in the poorest countries of the world today.

Eva Astyrakaki, *Mythography and Archaeology: The Case of Eulimene EYΛIMENH* 23 (2022), 109-124.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στο να προσφέρει μία νέα ανάγνωση στην ιστορία της Ευλιμένης, η οποία παραδίδεται από τον Παρθένιο, συγγραφέα του Ιου αι. π.Χ., στη συλλογή του με τίτλο *Περί έρωτικών παθημάτων*. Η συγκεκριμένη ιστορία αποτελεί ένα ωραίο παράδειγμα συνεργασίας ανάμεσα στη Φιλολογία και στην Αρχαιολογία, αφού με την αρωγή των δύο επιστημών φωτίζονται διάφορες πλευρές.

Η ιστορία σαφώς είναι δομημένη σύμφωνα με τα ελληνιστικά αισθητικά πρότυπα. Σκοπός, άλλωστε, του Παρθενίου ήταν να προσφέρει με τη συλλογή του ένα εφελτήριο έμπνευσης στον φίλο του Κορνήλιο Γάλλο, για να συνθέσει ελεγείες και επύλλια. Ωστόσο, μία προσεκτική μελέτη, σε συνδυασμό με την αρωγή των αρχαιολογικών ευρημάτων, καταδεικνύει μία διαστρωμάτωση στοιχείων διαφορετικών χρονικών περιόδων στη δόμηση αυτής της ιστορίας.

Οι ήρωες που αναφέρονται στην ιστορία (Λύκαστος, Κύδων) μαρτυρούνται ήδη από τον Όμηρο ως Κρητικές πόλεις (πόλη Λύκαστος, Κύδωνες που κατοικούν στην Κρήτη). Η λέξη άπτερος χρησιμοποιείται από τον Όμηρο ως επίθετο θεοτήτων (π.χ. άπτερος Νίκη) και ως πόλη μαρτυρείται σε πινακίδες της Κνωσσού. Οι σχέσεις, λοιπόν, που υπάρχουν στη συγκεκριμένη ιστορία ανάμεσα στους επώνυμους ήρωες πιθανόν να απηχούν ιστορικές σχέσεις μεταξύ αυτών των πόλεων.

Η Ευλιμένη μαρτυρείται ήδη από την εποχή του Ησιόδου ως Νηρηίδα και υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα που συνάδουν με αυτήν την ιδιότητά της. Ένα κομμάτι ύφασμα και μία πυξίδα δίνουν μια διαφορετική διάσταση, αφού συνδέουν την

Ευλιμένη με την Κρήτη και ιδιαίτερα με τη Φαίδρα και την Αριάδνη. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν η Ευλιμένη αποτελούσε λατρευτικό τίτλο θεότητας στην Κρήτη.

Παρατηρούνται ακόμη πολλά κοινά μοτίβα, αλλά και διαφορές, ανάμεσα στην ιστορία της Ευλιμένης και στην ιστορία της κόρης του Αριστόδημου (Μεσσηνιακή ιστορία, η οποία παραδίδεται από τον Πausανία). Είναι πιθανόν η Μεσσηνιακή ιστορία να έχει δομηθεί με πρότυπο την Κρητική.

Επίσης, διάφορα μοτίβα (η τομή του επομφάλιου, η τέλεση της ιεροπραξίας, ο ρόλος του βασιλιά) παραπέμπουν σε αρχαιότερα, ίσως και μινωίζοντα ή μυκηναϊκά χαρακτηριστικά. Από αυτή την άποψη, βρίσκω πολύ ενδιαφέρον το εύρημα της κ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στην ανασκαφή του μυκηναϊκού ανακτόρου της Κυδωνίας στα Χανιά.

The main aim of the present research work is to provide a new interpretative perspective on Eulimene's story by combining literary testimonies and archaeological findings. The story is included in Parthenius's collection entitled *Περὶ Ἑρωτικῶν Παθημάτων*, dating back to the 1st century BC. This story appears to be an exceptionally fertile example in which a multidisciplinary approach, that combines Philology and Archaeology, can, potentially, illuminate aspects and facts that would otherwise remain unearthed.

Eulimene's story deals with eponymous heroes and city founders of Crete. The Cretan cities of Lykastos and Kydonia are attested as early as in Homer and Aptaera and Kydonia are also cited in Linear B tablets of Knossos; the name of Eulimene, referring to a Nereid, and the adjective ἄπτερος, applied to some gods, were known to Hesiod and Homer, respectively. Given that Crete was sui generis in terms of its own mythology, it is likely that before Homer there was already a background relating to those Cretan cities.

Eulimene is known as a Nereid. Hesiod reports it in his *Theogony* and pottery as early as the 5th c. BC attests it, as well. A different perspective is introduced by a piece of textile and a pyxis, which hint at an association of Eulimene with Crete, particularly with Phaedra and Ariadne.

There is also a Messenian story, reported by Pausanias, which presents similarities and common patterns. However, the story of Eulimene is rather more complex since the Messenian story was arguably modelled on the predating Cretan version.

Eulimene's story in Parthenius' collection was structured according to the aesthetic standards of the Hellenistic era. However, the story seems to combine various elements, some of which echo Minoan times (the ritual of human sacrifice carried out by the king-priest, a union designed to result in fertility, interrupted in this case) and others which echo archaic times (dissection and forced extraction of the baby). Thus, I find particularly interesting the archaeological finding of the cut-up skull of a young girl, which Andreadaki-Vlazaki brought to light during the excavation at the Mycenaean palace of Kydonia at Chania.

A LAKONIAN CARTOONIST

Lakonian painted pottery of the 6th c. BC owes a lot to Corinthian models, especially in technique, but its producers also found pictorial inspiration elsewhere, for example the Egyptian and Cyrenaic echoes of the Arkesilas cup¹ and they had their own ideas and quirks: bold use of incision and of added red, or the many experiments with tondo organisation on cups, often unfortunate, but used admirably on the same Arkesilas cup to accommodate lesser figures in the lower reaches. A perusal of the plates in Stibbe 1972 and 2004 will add much more. Here I offer a rather different example of quirkiness, though regrettably leaving the reader with little idea how it is to be explained.

One of two relevant sherds, both from Naukratis, is in the Ashmolean Museum and has been well published² (fig. 1). A very normal stirrup krater rim, typical of the Naukratis painter, has, nestling against the handle root, a cameo of a male head in a style that one cannot resist calling a cartoon. Arthur Lane, cited also by Conrad Stibbe, has indeed given his view –“a caricature slyly inserted by an untrained hack”. It has otherwise drawn little attention. Mitchell³ may or may not have known of the piece when writing “the absence of freedom of expression is enough to explain the lack of humour in Laconian visual culture”. None of the other rim sherds from Naukratis belongs with this piece; they have either a smaller diameter or shorter key elements in the frieze; British Museum 1886,0401.649a-b is the closest but a smaller vase⁴.

A second fragment is unpublished, though available online via Explore the Collection, British Museum 1924,1201.1141 (fig. 2); it is also listed by Anna Lemos, as a work of the Animal Chalice style of Chian manufacture⁵. It is glazed inside and the outside shows much of a seemingly human head between rays. The slip is not Chian, nor is the very lightly micaceous, fine purplish tan clay; nor does that Chian style use human figures. More importantly, the sherd thickens from 0,6 to 1,0 cm, almost proving that it must be read with the rays upright and the head upside-down. Hence it is from the lower wall of a large vase⁶, and the fabric points clearly to Lakonia, while the shape, glazed inside, cannot be other than a krater, of a date around 590-570 BC. There is an unusual feature, albeit within the Lakonian palette, of an apparent meander frieze

---

¹ Schaus 2018; Skuse 2018.

² Lane 1933-34, 150; Venit 1982, 561, E41; Stibbe 1989, 34 and 98, E9, pl. 6, 3. Not mentioned in Bergeron 2013.

³ Mitchell 2009, 3.

⁴ Bergeron 2013, 8, fig. 9.

⁵ Lemos 1991, 253, no. 430.

⁶ The only other reasonable possibility, a lid, can be ruled out because of the steep angle of the wall. A referee for an earlier version of this note was confident the piece was from the shoulder of an East Greek hydria; to my knowledge it would be the first hydria with a smoothed and well glazed interior surface.

below the rays⁷. A further sherd from Naukratis, Brussels A1783⁸ (fig. 3), with at least two decorative friezes, may be from a Lakonian krater⁹, though its position on the pot is uncertain.

One is naturally very tempted to suggest that the two sherds with figures are from the same krater; if they are from different pots, we would have to concede that Lane's "hack" was more reckless than "sly"; but Lane was an art historian and his judgement seems based on a view of more modern painters and their work. What more of substance can be deduced is uncertain in view of the lack of *comparanda*, and considerations of style are not going to solve the question whether the two heads are by the same hand; the considerable differences in the construction of the heads could well have an explanation in varied intentions of the painter, who is more careful than Lane's comment implies; plenty of third-rate work is available in most contemporary production areas for comparison. One may note the difference in spacing of the preserved rays, very strongly suggesting that the head was painted or at least considered before the rays, presumably by one and the same person. In that respect the Oxford man could perhaps have been added to the small space by the handle after the meander frieze had been completed. He seems to be bald but probably bearded, while the BM figure has either an elaborate hairstyle or headgear, or both. The fringe over the forehead is a common feature on contemporary pots, though it is difficult to find any parallel for the second band, seemingly diverting at an angle, albeit slight, from the first.

The eye-balls are rendered differently and the very different noses are striking, but the question of the mouth on the BM sherd is more problematic; basically where is it? The small indent immediately under the nose? Or is it the yawning gap below, reminiscent of the *Scream*? The lines on the cheek/neck might well indicate tensed muscles, though such rendering is best known from the self-harm of mourning females. If we do have a wide open mouth it would be a unique rendering to my knowledge. The presence of a "hidden" mourner on a krater would be bizarre but could of course be explained as a subversive element. On the other hand, if this figure is some kind of chinless wonder, we may be dealing with a human-headed *Mischwesen* of some kind (though I would not go as far as suggesting its suitability on a mixing bowl).

From the later 7th c. BC visual humour or, better, caricature, was frequently displayed by either "padded dancers" or small grotesque figures with large abnormal heads¹⁰. We have no bodies here and so are missing an important feature; the Oxford head does not seem to be over-grotesque or large. Hiding "gate-crashing" figures in subsidiary areas appears much earlier, under handles for example, while the ape climbing the friezes on the Macmillan aryballos is a well-known example. But our figures fit awkwardly into any similar framework. One can be confident that in their day they

---

⁷ An unusual feature for a Lakonian volute-krater is the spacing of the rays; normally they are adjacent to each other; the gaps here are in a sense explained by this unusual lower band of decoration, itself an unattested feature. The variety of decoration of Lakonian krater necks and rims suggests that feet may similarly vary. Certainly, the thickness of the rays on kraters varies considerably.

⁸ *CVA* 2 pl 3, 9.

⁹ *pace* Lemos 1991, 307, no. 1255, pl. 161.

¹⁰ Mitchell 2009, 34; Wannagat 2015, 18-24. Arrington 2021, 152-153 discusses some Athenian caricatures of perhaps half a century earlier on an oenochoe from the Phaleron cemetery; he summarises that these large-headed figures "deconstruct elite features".

would have been viewed as something “other” –“funny peculiar”– but we lack any evidence to say whether they were intended as visual jokes with some particular reference –“funny ha-ha”. The question of one or two kraters is significant; if two, then we must take these jokes seriously; if one, which seems unlikely, they are of perhaps passing interest. Stibbe classes the Oxford sherd under “kraters with geometric rim ornament only”; could he have been wrong, and did the “doodles” accompany figured body scenes? Unlikely; the excavators kept all figured sherds and one or two body fragments from such a krater, or even more so kraters, would probably have been found. The all-black krater was clearly inspired by metal prototypes, our cartoons clearly were not; but by what? A vast range of possibilities is available, some hinted at above. Solely the potter’s imagination? Or triggered by some particular event in his life? The likelihood is that it is a personal matter, but further one cannot go. At any rate, a ray of light on a drab Spartan life? But that did not yet exist at the time the doodles were drawn.

Bibliography

- Arrington, N. 2021. *Athens at the Margins; Pottery and People in the Early Mediterranean World*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bergeron, M. 2013. *The Laconian Pottery* (Naukratis; Greeks in Egypt, Online Research Catalogue, [https:// webarchive.nationalarchives.gov.uk/ ukgwa/ 20190801123421/ https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis/laconian_pottery.aspx](https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20190801123421/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis/laconian_pottery.aspx), last accessed 07/09/2023).
- CVA 2 = Corpus Vasorum Antiquorum 2, Cretan, East Greek, and Other Non-Attic Wares; Corinthian Pottery*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 1995.
- Lane, A. 1933-34. “Lakonian Vase-Painting”, *BSA* 34, 99-198.
- Lemos, A. 1991. *Archaic Pottery of Chios; the Decorated Styles*. Oxford: Committee for Archaeology.
- Mitchell, A. 2009. *Greek Vase-paintings and the Origin of Visual Humour*. Cambridge: University Press.
- Schaus, G. 2018. “Laconia and East Greece: cultural exchange in the Archaic”, in R.G. Gürtekin Demir, H. Cevizoğlu, Y. Polat and G. Polat (eds), *Archaic and Classical Western Anatolia: New Perspectives in Ceramic Studies*. Leuven, Paris and Bristol: Peeters, 285-302.
- Skuse, M. 2018. “The Arkesilas Cup in Context; Greek Interactions with Late Period Funerary Art”, *BSA* 113, 221-249.
- Stibbe, C. 1972. *Lakonische Vasenmaler des sechsten Jahrhunderts v. Chr.* Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
- Stibbe, C. 1989. *Laconian Mixing Bowls. A History of the Krater Lakonikos from the 7th to the 5th century BC*. Amsterdam: Allard pierson Museum.
- Stibbe, C. 2004. *Lakonische Vasenmaler des sechsten Jahrhunderts v. Chr.; Suppl.* Mainz: Philipp von Zabern.
- Venit, M. 1982. *Painted Pottery from the Greek Mainland found in Egypt, 640-450 BC*. New York University: UMI.

Wannagat, D. 2015. *Archaisches Lachen. Die Entstehung einer komischen Bilderwelt in der korinthischen Vasenmalerei*. Berlin: de Gruyter.

Alan Johnston

Institute of Archaeology,
University College London/
Institute of Classical Studies,
University of London
alan.johnston@ucl.ac.uk

Fig. 1. Oxford, Ashmolean Museum, AN1896-1908-G.119.51. Preserved width 9,7 cm
(© Ashmolean Museum, University of Oxford).

Fig. 2. London, British Museum 1924,1201.1141. Preserved width 7,5 cm
(© Trustees of the British Museum).

Fig. 3. Brussels, Musée du Cinquantenaire, A1783. Preserved width 3,1 cm. Orientation
uncertain (© Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles).

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΙΣΤΥΡΟΣ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ

1. Θέση-Ιστορικό της έρευνας

Ο αρχαίος οικισμός της Πιστύρου (εικ. 1) βρίσκεται 18 χιλιόμετρα ανατολικά της Καβάλας, και ένα χιλιόμετρο ανατολικά του χωριού Ποντολιβαδο¹, του Δήμου Νέστου, της Π.Ε Καβάλας. Απέχει ελάχιστα από την παλαιά εθνική οδό Καβάλας-Ξάνθης, η οποία είναι παράλληλη με τη σημερινή Εγνατία οδό.

Η θέση εντοπίστηκε το 1971. Αφορμή για την έναρξη μιας, μικρής σε διάρκεια, ανασκαφικής έρευνας που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους από τη Δρ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, υπήρξε η διάνοιξη ενός αρδευτικού δικτύου του ποταμού Νέστου. Οι αρχαιολογικές εργασίες εκείνου του έτους επεσήμαναν μέσω δοκιμαστικών τομών ολόκληρη την περίμετρο των τειχών καθώς και κάποια κτίσματα στο εσωτερικό του οικισμού. Προέκυψαν, επίσης, ενδείξεις για την ύπαρξη ενός πύργου στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου και μιας πύλης στα νοτιοδυτικά του. Το τελευταίο αναφέρεται μεν από την Κουκούλη-Χρυσανθάκη² σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι στο σημείο αυτό δεν υπάρχει πύλη αλλά ο ΝΔ πύργος της πόλης, με μικρή πυλίδα στο ΒΑ άκρο του, μη ορατή κατά την πρώτη εκείνη φάση της έρευνας. Η ανασκαφή του 1971 έφερε στο φως ένα, άγνωστο έως τότε, αρχαίο τειχισμένο πόλισμα με περίβολο τραπεζιόσχημης κάτοψης, περιμέτρου 600 μ. και ύψους περίπου 2 μ.

Το 2012 πραγματοποιήθηκαν στον χώρο εκοκαφικές εργασίες μικρής κλίμακας, με στόχο να αποκαλυφθεί η περίμετρος του οχυρωματικού περιβόλου, που είχε, εν τω μεταξύ, επιχωθεί. Οι εργασίες ξεκίνησαν από τη ΒΑ γωνία των τειχών, το μοναδικό ορατό τμήμα κατά τις δεκαετίες που μεσολάβησαν, και αποκαλύφθηκε το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης σε όλο του το μήκος καθώς και ένα μικρό τμήμα του νότιου σκέλους. Το 2013 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και αποκάλυψη τμήματος του βόρειου σκέλους της οχύρωσης. Το 2014, ξεκίνησε το δεύτερο ανασκαφικό πρόγραμμα, η Συστηματική Ανασκαφή της Πιστύρου υπό τη διεύθυνση του Δρ. Σ. Παπαδόπουλου. Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν κατά την πενταετία 2014-2018, και η άδεια έρευνας ανανεώθηκε για την πενταετία 2019-2023.

2. Η σχέση του οικισμού με τη Θάσο

Τα ανασκαφικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι ο οικισμός ιδρύθηκε ως εμπόριον των Θασίων, κάτι που ενισχύεται από τη γειτνίασή του με το νησί της Θάσου. Η θέση βρίσκεται εντός της επικράτειας του αποικιακού κράτους της «Θασίων Ηπείρου» ή «Θασιακής Περαίας», με όρια ανάμεσα στους ποταμούς Στρυμόνα και Νέστο³. Ο

---

¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230.

² Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230.

³ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1990, 494-496.

Ηρόδοτος⁴ αναφέρεται στην κυριαρχία των Θασίων επί της παράκτιας ζώνης που εκτείνεται δυτικά του ποταμού Νέστου. Στο ίδιο χωρίο σημειώνει ότι ο Πέρσης βασιλιάς Ξέρξης δεν προσπέρασε καμία ξακουστή λίμνη στην περιοχή των Αβδήρων, αλλά μόνον τον ποταμό Νέστο που εκβάλλει στη θάλασσα. Αμέσως μετά, προσπερνούσε τις πόλεις που έχουν στη στεριά οι Θάσιοι⁵.

Ισχυρό τεκμήριο για τη σύνδεση του πολιτισμού με τη Θάσο αποτελούν και τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών. Περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ενσφράγιστων λαβών θασιακών αμφορέων και ενσφράγιστων θασιακών κεράμων⁶. Οι πρώτες φέρουν το εθνικό ΘΑΣΙΩΝ⁷ το όνομα του υπεύθυνου για τον θάσιο οίνο ετήσιου άρχοντα και το ανάγλυφο σύμβολο μέσα σε ορθογώνιο κατά κανόνα πλαίσιο. Η σφράγιση γινόταν με ξύλινη ή πήλινη σφραγίδα πριν από την όπτηση αγγείων και κεράμων. Στόχος αυτής της διαδικασίας ήταν η αποφυγή κλοπής δημοσίου υλικού από κακόβουλους ιδιώτες⁸. Κατά την ανασκαφή του 2020 στον βορειοδυτικό πύργο της πόλης ήρθαν στο φως σφραγίσματα κεράμων με τα ονόματα των υπευθύνων για την εμπορία κεράμων και ίσως αργίλων:

ΑΣΤΥΝΟΜΩΝ ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΥ [ΦΙΛΟ]ΖΕΝΟΥ

Στην κατηγορία των κινητών ευρημάτων που καταδεικνύουν τις στενές σχέσεις του οικισμού με τη Θάσο, ανήκουν επίσης η θασιακή κεραμική και τα νομίσματα. Στον αρχαιολογικό χώρο της Πιστύρου έχουν εντοπιστεί αρκετά θασιακά νομίσματα, γεγονός που αποδεικνύει τις συχνές συναλλαγές που είχε το πόλισμα με τη Θάσο. Το πλέον ενδιαφέρον νομισματικό εύρημα είναι ένας «θησαυρός» που περιλαμβάνει 55 αργυρά νομίσματα της Θάσου και της Νεαπόλεως. Ο «θησαυρός» εντοπίστηκε από την Κουκούλη-Χρυσανθάκη κάτω από πλίνθο της ευθυτηρίας, στην εξωτερική πλευρά της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης⁹. Πρόκειται για αργυρούς στατήρες και αργυρές υποδιαίρεσεις στατήρων από τα νομισματοκοπία της Θάσου και της Νεαπόλεως, με τα θασιακά νομίσματα να υπερτερούν αριθμητικά¹⁰. Ο «θησαυρός» χρονολογείται στα τέλη του δού α. π.Χ.¹¹.

Επιπλέον τεκμήριο της συγγένειας και εξάρτησης των δύο πόλεων αποτελεί η οχύρωση του πολιτισμού, η οποία εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με το υστεροαρχαϊκό τείχος της Θάσου. Και οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι αποτελούνται από ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους που έχουν ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια¹². Υπάρχει

⁴ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.

⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.2: Θασίων τὰς ἡπειρώτιδας πόλεις παρήε.

⁶ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 235.

⁷ Tiverios 2008, 88.

⁸ Ορλάνδος 1994, 113-114. Ο Ορλάνδος (1994, 114-115) προσθέτει πως υπήρχαν σφραγίσματα κεράμων που υποδείκνυαν στους τεχνίτες τη σειρά τοποθέτησής τους στη στέγη, άλλα που δήλωναν το όνομα του αρχιτέκτονα ή του τεχνίτη ενός κτηρίου, ενώ κάποια άλλα σφραγίσματα ανέγραφαν το όνομα του μήνα κατά τον οποίον είχαν κατασκευαστεί.

⁹ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 235.

¹⁰ Η Οικονομίδου (1990, 534) αναφέρει πως ο θησαυρός του Ποντολιβάδου αποτελείται από δέκα στατήρες και 29 μικρότερες υποδιαίρεσεις στατήρος της Θάσου καθώς και από 12 στατήρες και τέσσερις μικρότερες υποδιαίρεσεις στατήρος της Νεαπόλεως.

¹¹ Οικονομίδου 1990, 536.

¹² Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 230-231.

επίσης χρονολογική σύμπτωση, καθώς η επιβλητική οχύρωση της Θάσου χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.¹³, την ίδια, δηλαδή, περίοδο που φαίνεται ότι οχυρώθηκε το πόλισμα του Ποντολιβάδου¹⁴.

3. Το ιστορικό πλαίσιο-Οι γραπτές πηγές

Όσον αφορά στην ίδρυση του οικισμού, η Κουκούλη-Χρυσανθάκη πρότεινε αρχικά μία χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.¹⁵, στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης του αποικισμού της θασιακής Περαίας. Είχε διατυπωθεί τότε η υπόθεση ότι αυτή η νέα αποικιακή δραστηριότητα ίσως αποτέλεσε πολιτική και οικονομική αντίδραση της Θάσου στην ανεξαρτητοποίηση της Νεαπόλεως. Στην «απάντηση» αυτή μάλλον συμπεριλαμβανόταν η ίδρυση της Πιστύρου αλλά και του πολισματος της Νέας Καρβάλης, και τα δύο ανατολικά της Νεαπόλεως¹⁶. Ωστόσο, μεμονωμένα ανασκαφικά ευρήματα, όπως οι παριανοί πιθαμφορείς του β' μισού του 7ου αι. π.Χ. αλλά και μία σειρά πρώιμων λίθινων και πήλινων υγδίων, υποδεικνύουν ότι η θέση αποτελούσε μία από τις πρώτες αποικίες του κράτους των Θασιών¹⁷, όντας, ίσως, στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της ένα ανοχύρωτο εμπόριον. Φαίνεται, πάντως, ότι η περίοδος ακμής της πόλης ταυτίζεται με την ηλικία του θησαυρού των αργυρών νομισμάτων¹⁸, άποψη που ενισχύεται και από τη συχνή παρουσία μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αττικών αγγείων του τέλους του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ.¹⁹. Οι παραστάσεις των νομισμάτων παραπέμπουν στις πρώτες κοπές των δύο πόλεων. Ο Kraay είχε χρονολογήσει τις πρώτες κοπές των θασιακών νομισμάτων γύρω στο 525 π.Χ.²⁰, ενώ εκείνες της Νεαπόλεως στο 500 π.Χ.²¹. Ωστόσο, είναι αρκετά πιθανό η χρονολογική απόκλιση μεταξύ των εκδόσεων να είναι ακόμη μικρότερη και η Νεάπολη να εξέδωσε νωρίτερα τα πρώτα της νομίσματα, ίσως κατά μία εικοσαετία. Άλλωστε, ορισμένοι στατήρες Νεαπόλεως δεν ήταν νεόκοποι αλλά εμφανίζουν σημεία φθοράς²².

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις γραπτές πηγές είναι επίσης πολύτιμες. Ο Ηρόδοτος²³, όταν περιγράφει τη διέλευση του περσικού στρατού που έλαβε χώρα στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αναφέρεται στα θασιακά πολιίσματα δυτικά του Νέστου, ένα εκ των οποίων ήταν αυτό της Πιστύρου, το οποίο κατονομάζεται από τον ιστορικό ως πόλις ἑλληνίς²⁴. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι στην Πίστυρο των αρχών του 5ου αι. π.Χ., κυριαρχούσαν οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί²⁵. Από την άλλη, η εντόπια θρακική

¹³ Grandjean *et al.* 2011, 409-411· Tiverios 2008, 76.

¹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 231.

¹⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

¹⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1990, 502, υποσημ. 61 και 62.

¹⁷ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

¹⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 235· Οικονομίδου 1990, 536, εικ. 1-54.

¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230-231, εικ. 2α-β, 3α-β.

²⁰ Kraay 1976, 149, 363 αρ. 518.

²¹ Kraay 1976, 150, 363 αρ. 524.

²² Οικονομίδου 1990, 536.

²³ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.

²⁴ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.2: ταύτας μὲν δὴ τὰς πόλιας τὰς παραθαλασσίας τε καὶ Ἑλληνίδας ἐξευωνύμου χειρὸς ἀπέργων παρεξήηε.

²⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022. Επιπλέον, οι Hansen και Nielsen (2004, 7, 1393) στην έρευνά τους κατατάσσουν το πόλισμα του Ποντολιβάδου στην κατηγορία των *πόλεων*, όπου η ελληνική παρουσία ήταν ιδιαίτερα έντονη, ενώ τα στοιχεία από μη ελληνικούς πολιτισμούς εκεί είναι ελάχιστα.

κεραμική²⁶ που εντοπίστηκε εν αφθονία στον αρχαιολογικό χώρο, υποδεικνύει ότι η θασιακή αποικία είτε διαδέχτηκε μία εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, είτε συνυπήρχε με θρακικό πληθυσμό, είτε διατηρούσε έντονους εμπορικούς δεσμούς με τον τελευταίο²⁷. Ο οικισμός ίσως υπήρξε καταρχάς ένα από τα εμπόρια των Θασιών στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, και δρομολόγησε την αυτονόμησή του κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., εφόσον ο Ηρόδοτος αναφέρει την Πίστυρο ως πόλιν έλληνίδα. Πάντως, και σε δύο πανομοιότυπες επιγραφές υστεροκλασικών/πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την περιοχή του τεμένους η θέση καταγράφεται ως πόλις²⁸:

ΕΞΑΙΡΕΤΑ ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ

Εφόσον, μάλιστα, αποδεχτούμε την πρόταση των δύο ανασκαφέων για ταύτιση του συγκεκριμένου χώρου με την Πίστυρο, τότε έχουμε να κάνουμε με την πόλιν, η οποία εμφανίζεται στους φορολογικούς καταλόγους της αθηναϊκής συμμαχίας του έτους 434 π.Χ. Στους συγκεκριμένους καταλόγους αναγράφεται η λέξη Κυστίριοι²⁹, που δηλώνει το όνομα των κατοίκων της *πόλεως*, και προέρχεται από το τοπωνύμιο Κύστιρος, αλλά αυτό κάθε άλλο παρά αποτρέπει το συσχετισμό της με την Πίστυρο του Ηροδότου³⁰. Σύμφωνα με τους καταλόγους, η εισφορά αυτής της *πόλεως* ανέρχεται στις 300 δραχμές. Επισημαίνεται ως άτακτος πόλις, επειδή δεν συμπεριλαμβάνεται τακτικά στους φορολογικούς καταλόγους της συμμαχίας³¹. Η συγκεκριμένη εγγραφή είναι η μοναδική για την Κύστιρο, και αποδεικνύει ότι το 434 π.Χ., η πόλη είχε ήδη αποσχιστεί από το αποικιακό κράτος της Θάσου³². Ωστόσο, αυτή η ανεξαρτητοποίηση είχε μάλλον μικρή διάρκεια, εφόσον στο τέλος του ίδιου αιώνα, η κυριαρχία της Θασιακής Περαιάς επανήλθε στη Θάσο³³.

Τα ευρήματα του δεύτερου ανασκαφικού προγράμματος που ολοκλήρωσε φέτος μια δεκαετία αρχαιολογικής έρευνας, ενίσχυσαν την ιδέα ότι στον οικισμό αναπτύσσονταν κατά κόρον εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Τόσο οι ενσφράγιστες λαβές από θασιακούς αμφορείς³⁴, εντός των οποίων γινόταν η εξαγωγή του δημοφιλέστατου³⁵ θασιακού οίνου, όσο και η σωρεία των μεταλλευμάτων³⁶, εντός και

²⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 240.

²⁷ Isaac 1986, 70.

²⁸ Παπαδόπουλος (υπό έκδοση).

²⁹ Οι Hansen και Nielsen (2004, 111) αναφέρουν πως η πλειονότητα των πόλεων που αναγράφονταν στους καταλόγους της αθηναϊκής συμμαχίας δεν ήταν ανεξάρτητες ούτε είχαν αυτονομία. Παρόλα αυτά, επισημαίνουν ότι η αναγραφή του εθνικού ονόματος στους καταλόγους (Κυστίριοι) και όχι του τοπωνυμίου αποτελεί ασφαλέστερη ένδειξη ότι το πόλισμα αυτό υπολογιζόταν ως πόλις.

³⁰ Salviat 1999, 271-272. Ο παραδοξογράφος Σωτίων υποστήριζε πως η λίμνη που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο στέρεψε από τα υποζύγια του περσικού στρατού και που βρισκόταν κοντά στην Πίστυρο, ονομαζόταν Κύστιρος (Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022).

³¹ Meritt *et al.* 1950, 87· *IG I*³ 278.

³² Meritt *et al.* 1950, 88.

³³ Νικολαΐδου-Πατέρα 2005, 21· Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 44-46.

³⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 235-236, εικ. 7α-β.

³⁵ Σύμφωνα με τον Φίλη (2012, 64-66), στην ποιότητα του θασιακού οίνου είχαν αναφερθεί ο Ξενοφών, ο Λουκιανός, ο Αθηναίος Καλλίας και ο Αριστοφάνης. Ήταν αγαπητός στους ηγεμόνες των ελληνιστικών χρόνων όπως στο Δημήτριο Πολιορκητή και στον Σέλευκο, ενώ η αξία του συζητείται και σε έναν πάπυρο του Ζήνωνα το 259 π.Χ.

³⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

εκτός των τειχών, δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας για την οικονομική σημασία της πόλης. Η μεταλλουργία, μάλιστα, δεν αποκλείεται να αποτελούσε την κύρια απασχόληση του πληθυσμού³⁷. Το γεγονός αυτό ενισχύεται και από την εύρεση μεταλλευτικών στοών βορείως του πολισματος, στις οποίες έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη κοιτασμάτων σιδήρου, χαλκού, χρυσού και αργύρου³⁸. Κατά συνέπεια, είναι πιθανό ότι ο οικισμός ιδρύθηκε από τους Θάσιους, προκειμένου να εξασφαλίσουν το μονοπώλιο εκμετάλλευσης των πλούσιων κοιτασμάτων μετάλλου στο ανατολικό τμήμα της Θασιακής Περαίας. Δευτερευόντως ίσως ενδιέφερε ο ρόλος του αρχαϊκού πολισματος στην προώθηση των θασιακών προϊόντων στη θρακική ενδοχώρα αλλά και στη γεωργική εκμετάλλευση των εύφορων εκτάσεων στα δυτικά του ποταμού Νέστου³⁹.

Σχετικά με την παρακμή και εγκατάλειψη του οικισμού, από τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, προκύπτει πως ο οικισμός κατοικούνταν το τέλος του 2ου αι. π.Χ., πιθανόν και κατά τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε το 1971 σε ένα κτηριακό συγκρότημα, εσωτερικά της ΒΑ γωνίας του περιβόλου, αποκάλυψε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά με κεραμική ελληνιστικών χρόνων⁴⁰. Έκτοτε, πολλά κτίσματα στο εσωτερικό της πόλης έδωσαν υλικό της μέσης και της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν τα αίτια της παρακμής του οικισμού σχετίζονται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση, φυσικές καταστροφές ή με τον οικονομικό μαρασμό του, αν και το τελευταίο φαίνεται πιθανότερο.

Την ερήμωση του οικισμού ακολούθησε η κατά τόπους κάλυψή του από αλλουβιακές αποθέσεις του ποταμού Νέστου και των πρηνών που αναπτύσσονται βορείως του χώρου. Οι προσχώσεις του Νέστου επηρέασαν καθοριστικά τη γεωμορφολογική εικόνα και την ακτογραμμή της περιοχής⁴¹. Το δέλτα του Νέστου, όπως και των περισσότερων ποταμών που εκβάλλουν στο βόρειο Αιγαίο, είναι δυναμικά συστήματα που αναπτύσσονται εντυπωσιακά και προελαύνουν με ραγδαίες ταχύτητες⁴². Η περιοχή ανάμεσα στην αρχαία Νεάπολη και στον Νέστο ήταν μία στενή λωρίδα ξηράς μεταξύ της οροσειράς της Λεκάνης και του Θρακικού πελάγους⁴³, και εκεί θα πρέπει να επικεντρωθεί η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα για τον εντοπισμό νέων θέσεων. Ενδεικτικό παράδειγμα της προσχωσιγενούς δραστηριότητας του ποταμού αποτελεί η περίπτωση των λιμενικών εγκαταστάσεων στα αρχαία Άβδηρα, που βρίσκονταν στα ανατολικά του ποταμού, και οι διαρκείς προσχώσεις επέβαλαν τη σταδιακή μετακίνησή τους προς τα νότια⁴⁴.

---

³⁷ Tiverios 2008, 88.

³⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

³⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 236. Βέβαια, η Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου επισημαίνει (1989, 580-581) πως η Θασιακή Περαία στα ανατολικά του Ακοντίσματος ήταν μία στενή λωρίδα γης ανάμεσα στους ορεινούς όγκους της Λεκάνης και τη θάλασσα του Αιγαίου πελάγους. Κατά συνέπεια, οι δυνατότητες για τη γεωργική εκμετάλλευση της περιοχής ήταν εξαιρετικά περιορισμένες.

⁴⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 234, εικ. 5α-γ και υποσημ. 7.

⁴¹ Tiverios 2008, 88· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 236.

⁴² Ψιλοβίκος κ.ά. 1988, 316-317, 321-323.

⁴³ Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989, 580-581.

⁴⁴ Καλλιντζή 2012α, 1187-1188.

4. Το όνομα της πόλης

Προς το παρόν, δεν έχει τεκμηριωθεί αρχαιολογικά η ταύτιση του χώρου με την Πίστυρο των γραπτών πηγών. Η πρόταση ταύτισης της Κουκούλη-Χρυσανθάκη⁴⁵, στηρίχθηκε στο χωρίο του Ηρόδοτου⁴⁶, στο οποίο περιγράφεται η πορεία του Ξέρξη στην αιγαιακή Θράκη κατά την προέλασή του προς τη νότια Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος, περιγράφοντας την πορεία του περσικού στρατού, αναφέρεται σε τοπωνύμια που αφορούν πόλεις, ποταμούς και λίμνες όπως η Μαρώνεια, η Στρώμη, η Βιστονίδα, τα Άβδηρα και ο Νέστος. Τα τοπωνύμια αυτά παρατίθενται στο χωρίο με γεωγραφική σειρά, από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Επομένως, μπορούμε να εικάσουμε με ασφάλεια τη γεωγραφία της περιοχής κατά το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. Το μοναδικό τοπωνύμιο που δεν είναι με βεβαιότητα ταυτισμένο με κάποια πόλη, είναι αυτό της Πιστύρου. Ο Ηρόδοτος, πέραν του ονόματος της πόλης, μας πληροφορεί ότι η Πίστυρος βρισκόταν δυτικά του Νέστου, αποτελούσε μία παράκτια πόλη, κτισμένη δίπλα σε λιμνοθάλασσα μικρής έκτασης⁴⁷. Η μοναδική λιμνοθάλασσα που υπάρχει έως και σήμερα δυτικά του Νέστου είναι αυτή της Βάσοβας, που βρίσκεται ανάμεσα στην Καβάλα και στη Χρυσούπολη, πολύ κοντά στον αερολιμένα της Καβάλας. Αν και το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής έχει υποστεί αρκετές αλλαγές λόγω των προσχώσεων του Νέστου, είναι πιθανόν ότι ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε λιμνοθάλασσα, τμήμα της σημερινής Βάσοβας, αν και το μέγεθος της τελευταίας έχει επηρεαστεί σημαντικά από τα αποστραγγιστικά και τα αρδευτικά έργα του 20ού αιώνα. Ο Frederiksen σημειώνει ότι η πόλη βρίσκεται σε μαλακό ύψωμα⁴⁸ βορείως της λιμνοθάλασσας και σε κοντινή απόσταση από αυτήν ακόμη και σήμερα. Πάντως, όσον αφορά στην ταύτιση της πόλης, ακόμη και η ίδια η Κουκούλη-Χρυσανθάκη δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η Πίστυρος να ταυτίζεται είτε με τη θέση της Νέας Κώμης, μερικά χιλιόμετρα δυτικά του Ποντολιβάδου⁴⁹, είτε με το πόλισμα που εντοπίστηκε δυτικά της Νέας Καρβάλης, πλησίον της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων⁵⁰.

Σε πηγές της μεσαιωνικής γραμματείας η Πίστυρος καταγράφεται ως Πύστιρος και Πίσσυρος⁵¹. Αναφορές στο όνομα της πόλης γίνονται και σε μεταγενέστερες του Ηροδότου πηγές, αν και με «παραλλαγμένες» κατά κανόνα ονομασίες. Θα μπορούσε η Πίστυρος να σχετιστεί με τη Μάστειρα που καταγράφει ο Δημοσθένης⁵² και η τελευταία με τα τοπωνύμια Βάστειρα, Πίστειρα και Έπιμαστον, που αναφέρει ο ιστορικός Αναξιμένης τον 4ο αι. π.Χ. Στην αναφορά του Αναξιμένη βρασιίστηκαν μεταγενέστεροι λεξικογράφοι όπως ο Αρποκρατίωνας, ο Θεόπομπος, ο Φώτιος, ο Θεόγνωστος, οι συγγραφείς της Σούδας, ο Ηρωδιανός και ο Στέφανος ο Βυζάντιος⁵³. Μάλιστα, οι δύο τελευταίοι παραθέτουν στο λεξικό τους το λήμμα Βίστιρος⁵⁴, όμοιο με τη Βάστειρα του Αναξιμένη, που πιθανόν

⁴⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 237-240· 1977, 529.

⁴⁶ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109-110.

⁴⁷ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.2: τὰς πόλιας τὰς παραθαλασσίας καὶ τῶν ἐν μῆι λίμνη ἐοῦσα τυγχάνει ὡσεὶ τριήκοντα σταδίων μάλιστα καὶ τὴν περίοδον, ἰχθυώδης τε καὶ κάρτα ἀλμυρή.

⁴⁸ Frederiksen 2011, 85, 183.

⁴⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 238-239, υποσημ. 17.

⁵⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980, 324, υποσημ. 79.

⁵¹ Gaisford 1824, 845, υποσημ. ν.

⁵² Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου* δ'(10), 15.

⁵³ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁵⁴ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022· Westermann 1839, 77, 233.

παραλλάσσει την Πίστυρο. Σημαντικός παράγοντας για το συσχετισμό αυτών των τοπωνυμίων με το πόλισμα είναι οι μετατροπές κάποιων συμφώνων, οι οποίες εμφανίζονται συχνά στην αρχαία ελληνική γλώσσα, όπως αυτή του μι σε βήτα ή του πι σε κάπια ή του πι σε βήτα⁵⁵. Επομένως, με γλωσσολογικά κριτήρια τα τοπωνύμια Πίστειρα, Βίστιρος, Βάστειρα, Μάστειρα, Μάστηρα, όπως και οι ονομασίες Κίστειρος, Κίστυρος, που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα μπορούσαν να προσδιορίζουν την πόλη της Πιστύρου.

Στον αρχαίο οικισμό στο Vetren της Βουλγαρίας, ο οποίος έχει συσχετισθεί εύλογα με την Πίστυρο της αιγαιακής Θράκης, αποκαλύφθηκε επιγραφή, όπου αναγράφονται τόσο το όνομα Πίστιρος όσο και το εθνικό Πιστηρηνοί⁵⁶, οδηγώντας τους ερευνητές στην ταύτιση του οικισμού με την Πίστυρο της επιγραφής⁵⁷. Πολλοί εξ αυτών, λαμβάνοντας υπόψιν ότι τα τοπωνύμια Πίστυρος και Πίστιρος σχετίζονται μέχρι στιγμής τόσο με την πόλη στην περιοχή του Νέστου όσο και με το εμπόριον του Vetren, θεωρούν αρκετά πιθανό στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. εξόριστοι Θάσιοι της Πιστύρου να είχαν εγκαταλείψει την αιγιακή πόλη εξαιτίας των επιβολών της αθηναϊκής ηγεμονίας και να ίδρυσαν το εμπόριον στη θρακική ενδοχώρα⁵⁸. Από οικονομικής-πολιτικής απόψεως, ωστόσο, η εποχή αυτή, όταν η πόλη εμφανίζεται ως ακμαία και αυτόνομη στους καταλόγους της Αθηναϊκής Συμμαχίας, είναι η πλέον πρόσφορη για τη δημιουργία του εμπορίου του Vetren από την Πίστυρο του Νέστου.

Όσον αφορά στην ετυμολογία αλλά και τη σημασία του τοπωνυμίου Πίστυρος, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Ο Σαμσάρης υποστηρίζει πως το Πίστυρος αποτελεί ένα εξελληνισμένο μορφολογικά τοπωνύμιο. Αυτό σημαίνει, πως η λέξη είχε θρακική ρίζα, και με την έλευση των Ελλήνων αποίκων στην αιγιακή Θράκη απέκτησε ελληνική κατάληξη⁵⁹. Πολλές αποικίες των Ελλήνων στη Θράκη δημιουργήθηκαν σε θέσεις, όπου προϋπήρχαν θρακικοί οικισμοί⁶⁰. Σε αυτές μάλλον περιλαμβάνεται και το συγκεκριμένο πόλισμα, το οποίο υιοθέτησε και την ονομασία του προϋπάρχοντος θρακικού οικισμού.

5. Η οχύρωση του αρχαίου οικισμού

Η οχύρωση διαθέτει τέσσερα σκέλη: βόρειο, ανατολικό, νότιο και δυτικό. Επίσης, διαθέτει έξι πύργους: ανατολικό, νοτιοανατολικό, νότιο, νοτιοδυτικό, βορειοδυτικό και βόρειο, καθώς και δύο ανεξάρτητες πύλες, πέραν αυτών που ανοίγονται στους πύργους: τη νοτιοανατολική και τη βορειοανατολική⁶¹. Στην οχύρωση διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η αρχαιότερη αποτελείται από ευμεγέθεις στην πλειονότητά τους μαρμάρινους ορθογώνιους δόμους, και το σύστημα τειχοδομίας είναι κυρίως το ισόδομο ή ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο⁶². Οι αρμοί κάθε σειράς δόμων ακολουθούν την ίδια ευθεία και οι δόμοι είναι ισοϋψείς⁶³. Ωστόσο, στο τείχος της Πιστύρου το μήκος των πλίνθων

⁵⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022· Demetriou 2010, 81-82, υποσημ. 38.

⁵⁶ Loukoroulou 2004 866· Hatzopoulos 2013, 20. Στη στήλη αναγράφεται εις Πίστιρον (στ. 14) και Πιστηρηνώμ (στ. 16).

⁵⁷ Archibald 2004, 887.

⁵⁸ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁵⁹ Σαμσάρης 1980, 251-252.

⁶⁰ Isaac 1986, 70.

⁶¹ Για την προκαταρκτική μελέτη της οχύρωσης του οικισμού, βλ. Οικονομίδης 2018.

⁶² Frederiksen 2011, 183.

⁶³ Ορλάνδος 1994, 225.

ποικίλει, κάτι που δεν αποτελεί πρωτοτυπία⁶⁴, ενώ από τον 5ο αι. π.Χ. τείνουν να αποτελούν κανόνα οι ίδιες αναλογίες⁶⁵. Δεν παρατηρείται συνδυαστικό υλικό μεταξύ των δόμων με εξαίρεση εκείνους των πύργων, όπου χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Οι εξωτερικές επιφάνειες, αδρά επεξεργασμένες, είναι γνωστές στην αρχιτεκτονική ως *rustica*⁶⁶ ή με κύφωση ή με κυρτή επιφάνεια τύπου προσκεφάλου ή πλίνθοι λατομείου. Αυτό το είδος εξωτερικής επιφάνειας στις λιθοπλίνθους ήταν δημοφιλές, διότι οι οχυρώσεις έπρεπε να παρουσιάζουν στον επιτιθέμενο όψη τραχειά και ανθεκτική⁶⁷.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση χρησιμοποιούνται μικρότεροι ορθογώνιοι λίθοι, αλλά και αργοί. Οι περισσότεροι είναι λαξευμένοι, ορθογώνιοι ή επιμήκεις, και μικρών, κυρίως, διαστάσεων. Το σύστημα τειχοδομίας σε αυτήν τη φάση είναι ως επί το πλείστον το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα⁶⁸, ενώ σε ελάχιστα σημεία επιλέγεται το πολυγωνικό σύστημα. Οι λίθοι είναι τοποθετημένοι σε δρομική διάταξη, και σπανίως παρατηρείται η διάταξη φορμηδόν, με λίθους τοποθετημένους διάτονα, δηλαδή κατά το πάχος του τείχους⁶⁹, τεχνική προσφιλή στις οχυρώσεις άλλων πόλεων, όπως στα Άβδηρα⁷⁰. Χρησιμοποιούνται συχνά λιθινες σφήνες για την πλήρωση των κενών μεταξύ των λίθων. Στην εξωτερική όψη αρκετών από τους λαξευτούς λίθους είναι συχνές οι μικρές αυλακώσεις από τα εργαλεία του λιθοξόου, συνήθεια δημοφιλής στις οχυρώσεις των υστεροκλασικών χρόνων⁷¹.

Για την ακριβή χρονολόγηση των δύο οικοδομικών φάσεων της οχύρωσης δεν είμαστε βέβαιοι. Το ορθογώνιο σύστημα δόμησης δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά κάποια χρονική περίοδο. Απετέλεσε προσφιλές σύστημα τειχοδομίας κατά την αρχαιότητα⁷² και εξαπλώθηκε στον ελλαδικό χώρο από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και μετέπειτα. Ωστόσο, περιστασιακή χρήση του συστήματος αυτού στις οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων υιοθετείται ήδη από τον 7ο αι. π.Χ., στη Μικρά Ασία, μάλιστα, συναντάται από τον 9ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα της Σμύρνης και των Σάρδεων⁷³. Η νεότερη οικοδομική φάση πιθανότατα χρονολογείται στην όψιμη κλασική ή πρόιμη ελληνιστική περίοδο, όταν η οχυρωματική αρχιτεκτονική βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο λόγω της εξέλιξης της «πολιορκητικής τέχνης»⁷⁴. Εξάλλου, η προσάρτηση της Θράκης από τον Φίλιππο Β΄ στα μέσα του ίδιου αιώνα, σηματοδοτεί μία νέα φάση ακμής για το πόλισμα. Λόγω της θέσης του στη μεθόριο του μακεδονικού βασιλείου και της Θράκης, αλλά και της δεδηλωμένης οικονομικής τους ευμάρειας,

⁶⁴ Ο Marquand (1909, 31) επισημαίνει ότι κάποιες φορές στο ισόδομο σύστημα τειχοδομίας οι πλίνθοι είχαν μεν το ίδιο ύψος αλλά διαφορετικό μήκος.

⁶⁵ Ορλάνδος 1994, 223, 268.

⁶⁶ Ορλάνδος 1994, 218-219.

⁶⁷ Ορλάνδος 1994, 262.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (*De architectura*, Π.8.6), κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, οι δόμοι ενός τείχους ή τοίχου είναι ανισοϋψείς σε αντίθεση με το ισόδομο (Morris 1914, 52). Κατά τον Marquand (1909, 31) η διάταξη των ανισοϋψών δόμων συνήθως γινόταν εναλλάξ. Ωστόσο, ο ίδιος προσθέτει (1909, 31-32) πως αυτού του είδους η εναλλαγή στους δόμους δεν αποτελούσε κανόνα, αφού σε ψευδοϊσόδομες τειχοδομίες έχει παρατηρηθεί, λόγου χάριν, η παρεμβολή τεσσάρων υψηλών δόμων ανάμεσα σε δύο χαμηλούς.

⁶⁹ Morris 1914, 53.

⁷⁰ Καλλιντζή 2012β, 137.

⁷¹ Müller-Wiener 1995, 82-84.

⁷² Ορλάνδος 1994, 223-224.

⁷³ Nossov 2009, 15-16.

⁷⁴ Müller-Wiener 1995, 186· Frederiksen 2011, 99.

πρέπει υπήρξε σημαντικός κόμβος στο δίκτυο των οδών και των οχυρών που κατασκεύασε ο Φίλιππος στην περιοχή των Φιλιππων, αλλά και κατά μήκος της κοιλάδας του Νέστου, όπως η Μυρτούσσα-Αερικό, η Καλύβα και το Νεοχώρι⁷⁵. Επομένως, η δεύτερη οικοδομική φάση της οχύρωσης είναι αρκετά πιθανό να ανήκει σε αυτήν τη φάση ακμής⁷⁶. Δεν παρατίθενται πληροφορίες για τη στέγαση, τις πολεμίστρες⁷⁷ και τον περιδρομο⁷⁸ των τειχών, επειδή δεν διαθέτουμε ασφαλή στοιχεία για την ανωδομή της οχύρωσης.

5.1. Τα σκέλη της οχύρωσης

5.1.1. Το βόρειο σκέλος

Το βόρειο σκέλος είναι το τμήμα του τείχους ανάμεσα στη ΒΑ και στη ΒΔ γωνία της οχύρωσης. Το συνολικό μήκος του είναι 135 μ., εκ των οποίων τα πρώτα 70 μ. αντιστοιχούν στο μήκος του μεταπυργίου από τη ΒΑ γωνία των τειχών έως και τον βόρειο πύργο. Η απόσταση ανάμεσα στον βόρειο πύργο και στη ΒΔ γωνία της οχύρωσης είναι 57,50 μ., ενώ τα υπόλοιπα 7,50 μ. αντιστοιχούν στο μήκος του τείχους που εφάπτεται στον βόρειο πύργο, αποτελεί, δηλαδή, συγχρόνως και νότιο περιμετρικό τοίχο του πύργου. Το πάχος του βόρειου σκέλους είναι κατά μέσο όρο τα 2,90 μ. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου σκέλους, μήκους 25 μ. από τη ΒΑ γωνία του τείχους, το πάχος είναι μεγαλύτερο κατά 0,60 μ. περίπου, και φτάνει κατά τόπους τα 3,5 μ.

Όσον αφορά στην τεχνική δόμησης, το βόρειο σκέλος ανήκει στην αρχαιότερη οικοδομική φάση. Έχει κατασκευαστεί από μεγάλες μαρμάρινες πλίνθους ορθογωνίου σχήματος, κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα. Οι πλίνθοι είναι «τύπου λατομείου», έχουν, δηλαδή, σχεδόν ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια, είναι τοποθετημένες δρομικά και χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους. Κατά τόπους, οι δόμοι είναι ανισοϋψείς κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (εικ. 2). Το μάρμαρο δεν είναι το μοναδικό δομικό υλικό του βόρειου σκέλους, αφού χρησιμοποιούνται επίσης, αν και σπανιότερα, πλίνθοι γνευσίου. Κάποιοι από αυτούς υπερβαίνουν σε μήκος τα 11 μ. Κατά κανόνα οι δόμοι από γνεύσιο έχουν μικρότερο ύψος σε σύγκριση με τους παρακείμενους μαρμάρινους.

Το τείχος είναι «διπλό» στην κάτοψη του, αποτελείται, δηλαδή, από δύο τοίχους, εξωτερικό και εσωτερικό (εικ. 3). Πίσω από τις μεγάλες λιθοπλίνθους και μεταξύ των δύο όψεων της τειχοδομίας, υπάρχει γέμισμα από μικρότερους αδρούς και πλακαρούς λίθους, λάσπη και μάζες κόκκινου πηλού που προέρχονται από την πήλινη ανωδομή. Η εσωτερική οικοδομική γραμμή της οχύρωσης, εκείνη δηλαδή που ήταν ορατή από το εσωτερικό της πόλης, αποτελείται εξολοκλήρου από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η ενδιάμεση «οικοδομική γραμμή» που διαχωρίζει τους δύο τοίχους της οχύρωσης είναι εμφανής στο διάστημα από τη ΒΑ γωνία της οχύρωσης μέχρι και 25 μ. δυτικότερα, αλλά και στα δυτικά του βόρειου πύργου σε αρκετά σημεία. Στο

⁷⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁷⁶ Ο Frederiksen (2011, 69) στην επικαιροποιημένη μελέτη του θεωρεί έγκυρες τις χρονολογικές αποδόσεις που προκύπτουν από την τειχοδομία, όταν αυτές συνδυάζονται με ιστορικά στοιχεία.

⁷⁷ Ο Frederiksen (2011, 95), ωστόσο, εκφράζει την άποψη πως οι οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων θα πρέπει να διέθεταν τετράγωνες πολεμίστρες στην υπερδομή των περιβόλων από τα αρχαϊκά χρόνια.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον Müller-Wiener (1995, 185), Marquand (1909, 292) και Μαστραπά (1994, 204) ο περιδρομος είναι επίσης γνωστός με τους όρους περίοδος ή περίπατος, και σχετιζόταν με το διάδρομο επάνω στο τείχος, όπου κινούταν η φρουρά.

υπόλοιπο, όπου η ενδιάμεση «οικοδομική γραμμή» είναι δυσδιάκριτη, δεν αποκλείεται αυτή να βρίσκεται κάτω από τη λιθορριπή που καλύπτει την άνω επιφάνεια του τείχους.

5.1.2. Το ανατολικό σκέλος

Το ανατολικό σκέλος εκτείνεται από τη ΒΑ γωνία έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, όπου βρίσκεται και ο ΝΑ πύργος. Στην πορεία του παρεμβάλλεται ο ανατολικός πύργος, ο οποίος διαχωρίζει το σκέλος σε δύο μεταπύργια διαστήματα. Το μήκος του πρώτου, από τη ΒΑ γωνία μέχρι τον ανατολικό πύργο, είναι 77,90 μ.⁷⁹. Το μήκος του πύργου κατά την πορεία τους τείχους, δηλαδή στη διεύθυνση Β-Ν, είναι 6,40 μ. Αμέσως μετά, το τείχος αποκλίνει από την αρχική ευθεία του και στρέφει ελαφρά προς τα ΝΔ έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης (εικ. 4). Το μήκος του δεύτερου αυτού μεταπυργίου είναι 39,60 μ., συμπεριλαμβανομένης της ανατολικής πλευράς του ΝΑ πύργου. Επομένως, το συνολικό μήκος⁸⁰ του ανατολικού σκέλους είναι 131,95 μ.

Όπως παρατηρήθηκε και στο βόρειο σκέλος, και εδώ το «γέμισμα» μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής όψης του τείχους αποτελείται από αργούς λίθους και πλακαρές πέτρες που συνδέονται με λάσπη και χώμα (εικ. 5). Το σύστημα τειχοποιίας που κυριαρχεί είναι το ισόδομο σύστημα. Οι σειρές των πλινθών ακολουθούν τη δρομική διάταξη, και η εξωτερική τους επιφάνεια είναι ακατέργαστη τύπου λατομείου (*rustica*).

Στο βόρειο μεταπύργιο διάστημα του ανατολικού σκέλους, πάχους 2,70 μ., το τείχος αποτελείται από δύο τοιχία, το εξωτερικό, πάχους 1,20 μ., και το εσωτερικό, πάχους 1,50 μ. (σχέδ. 1). Ωστόσο, το νότιο μεταπύργιο διάστημα, ανάμεσα στον ανατολικό και στο νοτιοανατολικό πύργο, συνίσταται μόνο από ένα τοιχίο, με πάχος 1,70 μ.

Σε απόσταση 11 μ. βορείως της ΝΑ γωνίας της οχύρωσης, ο περίβολος δημιουργεί γωνία και στρέφεται προς τα δυτικά, «εισχωρώντας» στο εσωτερικό του οικισμού. Το τμήμα αυτό έχει προσανατολισμό Δ-Α και είναι διπλό, αποτελείται, δηλαδή, από δύο τοιχία 1 μ. και 1,10 μ. συνολικού, πάχους 2,10 μ. και μήκους 6,20 μ. Το τμήμα αυτό θα μπορούσε να αποτελεί προηγήθηκη της οικοδόμησης του ΝΑ πύργου. Η νότια όψη αυτού του τμήματος αποτελείται κυρίως από λιθόπλινθους τοποθετημένες κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τειχοποιίας. Από αυτό το σημείο, όπου ο περίβολος «εισχωρεί» στον οικισμό, έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, το πάχος του ανατολικού σκέλους παρουσιάζει περαιτέρω μείωση, αφού από το 1,70 μ. φτάνει πλέον το 1 μ.

Σε μικρή δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε ανάμεσα στη ΒΑ γωνία της οχύρωσης και στον ανατολικό πύργο, εξακριβώσαμε ότι στο εσωτερικό τους τείχους εφάπτονται κατοικίες, κάτι που είχε παρατηρηθεί, όπως προείπαμε, και στη ΒΑ γωνία, όπου ανασκάφηκε το 1971 η ελληνιστική κατοικία. Η παρουσία, εξάλλου, ιδιωτικών κατοικιών εντός του τείχους τεκμηριώθηκε και με μια μικρή ανασκαφική έρευνα βορείως του ΝΑ πύργου όπου αποκαλύφθηκε μια διμερής ιδιωτική κατοικία. Σε δεύτερη δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στην εξωτερική όψη του ανατολικού σκέλους, σε απόσταση 15 περίπου μ. βορείως του ανατολικού πύργου, διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο ύψος της οχύρωσης υπερβαίνει κατά τόπους τα 4 μ. Καταμετρήσαμε 14 σειρές

⁷⁹ Οικονομίδης 2018, 67.

⁸⁰ Συνυπολογίζοντας τον ανατολικό πύργο.

δόμων με τις τρεις τελευταίες να αποτελούν μάλλον το κρηπίδωμα της οχύρωσης, αν και δεν εντοπίστηκε το πέρας της τειχοδομίας (εικ. 6).

Στην εξωτερική επιφάνεια αρκετών πλινθών του ανατολικού σκέλους παρατηρήθηκαν εγχάρακτα γράμματα. Τα γράμματα ανήκουν στο αρχαϊκό παριανό αλφάβητο⁸¹, το οποίο υιοθετήθηκε και από την αποικία της Πάρου, τη Θάσο⁸². Κάποιες από τις επιγραφές είναι χαραγμένες επί τὰ λαία, δηλαδή από τα δεξιά προς τα αριστερά, κάποιες κατακόρυφα και υπάρχουν εκείνες που είναι χαραγμένες ἐς εὐθύν, δηλαδή από τα αριστερά προς τα δεξιά. Σπανίζουν οι επιγραφές με ένα ή δύο γράμματα, που θα μπορούσαν να είναι «σημεία οικοδόμων», να δηλώνουν, δηλαδή, τη σειρά με την οποία έπρεπε να τοποθετηθούν οι πλίνθοι επάνω στο τείχος⁸³. Οι περισσότερες αποτελούνται από τα τρία ή τέσσερα αρχικά γράμματα ονομάτων, πιθανόν λατόμων ή ιδιοκτητών λατομείων ή, ίσως, προσώπων που υποστήριξαν οικονομικά την ανέγερση της οχύρωσης. Η πρακτική αυτή συναντάται και στο υστεροαρχαϊκό τείχος της Θάσου⁸⁴. Μεταξύ των επιγραφών του τείχους της Πιστύρου εμφανίζονται αρκετές φορές τα ονόματα Έπιγ(ένης) (εικ. 7) και Γλαῦ(κος)⁸⁵.

Κατά μήκος της εξωτερικής όψης του ανατολικού σκέλους παρατηρήσαμε τετράγωνες οπές στις γωνίες των πλινθών. Οι οπές αυτές, διαστάσεων 10 εκ. περίπου, οι οποίες δεν είναι διαμπερείς, λειτουργούσαν ως υποδοχείς για τη στήριξη των κριωμάτων που ήταν απαραίτητα για την εκτέλεση των οικοδομικών εργασιών στα υψηλότερα σημεία της οχύρωσης. Παρόμοια πρακτική διαπιστώνεται και σε άλλες οχυρώσεις, όπως, λόγου χάριν, στην οχύρωση της αρχαίας Μεσσήνης, σε έναν από τους πύργους του δυτικού περιβόλου της πόλης⁸⁶. Στο νότιο άκρο του ανατολικού σκέλους εντοπίστηκε και μία τοξωτή οπή, 20 εκ. περίπου, η οποία είναι διαμπερής και χρησίμευε για την παροχέτευση των υδάτων του οικισμού (εικ. 8). Τέτοιου είδους αγωγοί έχουν παρατηρηθεί σε οχυρώσεις και άλλων πόλεων, όπως, για παράδειγμα, στα τείχη της Περγάμου και στην ακρόπολη της Ξάνθου⁸⁷.

5.1.3. Το νότιο σκέλος

Το νότιο σκέλος της οχύρωσης ξεκινά από το ανατολικό πέρας του νότιου τοίχου του ΝΑ πύργου, διακόπτεται από τη ΝΑ πύλη, και συνεχίζει την πορεία του προς τα δυτικά καταλήγοντας στο δυτικό πέρας του νότιου τοίχου του ΝΔ πύργου. Έχει προσανατολισμό Α-Δ, αν και δεν είναι ευθύγραμμο, αλλά ελαφρώς καμπύλο. Το μήκος του διαστήματος από τη νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης –που συμπίπτει με τη νοτιοανατολική γωνία του ΝΑ πύργου– έως το ανατολικό άκρο της ΝΑ πύλης είναι 18,60 μ. Η αντίστοιχη απόσταση από το δυτικό άκρο της πύλης έως τη ΝΔ γωνία των τειχών, συμπεριλαμβανομένου και του νότιου πύργου που μεσολαβεί, είναι 171,10 μ. Επομένως, το συνολικό μήκος του νοτίου σκέλους της οχύρωσης, συνυπολογίζοντας και το άνοιγμα της ΝΑ πύλης, 4,15 μ., είναι 193,85 μ.

⁸¹ Για το παριανό αλφάβητο των αρχαϊκών χρόνων, βλ. Guarducci 2008, 74, 77.

⁸² Guarducci 2008, 298. Τη χρήση του παριανού αλφαβήτου σε αρχαϊκή επιγραφή που βρέθηκε στη Θάσο αναφέρει και ο Miller (2014, 152).

⁸³ Ορλάνδος 1994, 158-163· Müller-Wiener 1995, 85.

⁸⁴ Grandjean *et al.* 2011, 581-594· Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁸⁵ Παπαδόπουλος (υπό έκδοση).

⁸⁶ Müth 2010, 74, υποσημ. 38.

⁸⁷ Müller-Wiener 1995, 75, 78 εικ. 32β.

Το νότιο σκέλος του περιβόλου ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση της τειχοδομίας με εξαίρεση δύο τμήματά του, τα οποία διασώζουν τις ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους των αρχαϊκών χρόνων. Το πρώτο είναι το μεταπύργιο ανάμεσα στον ΝΑ πύργο και στη ΝΑ πύλη, ενώ το δεύτερο είναι ένα μικρό τμήμα δυτικά της ΝΑ πύλης, δίπλα στο θυραίο άνοιγμα της, το οποίο σώζεται σε μήκος μόλις 3 μ. Εδώ διακόπτεται η αρχαϊκή δόμηση και παίρνει τη σκυτάλη η δόμηση των υστεροκλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Οι οχυρώσεις από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. χάνουν, συνήθως, τη στιβαρότητα των αρχαιότερων τειχών και οι διαστάσεις των δόμων και των πλίνθων μειώνονται⁸⁸, κάτι που συμβαίνει και με το νότιο σκέλος της οχύρωσης της Πιστύρου. Την ίδια περίοδο, οι πύργοι δεν είναι κατά κανόνα ενσωματωμένοι στα τείχη, όπως συνέβαινε σε προσιότερες περιόδους, αλλά εξέχουν από τη γραμμή της τειχοδομίας⁸⁹. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο μικρός νότιος πύργος.

Οι περισσότεροι λίθοι του νότιου τείχους είναι λαξευμένοι, σχετικά ορθογώνιοι, λιγότερο επιμήκεις και μικρών διαστάσεων. Είναι διευθετημένοι σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα, ενώ, σε κάποια σημεία, συναντάται το ακανόνιστο ορθογώνιο (εικ. 9) και το πολυγωνικό –στο σημείο της υδρορροής Α– με την ψευδοϊσόδομη τειχοποιία να υπερισχύει των δύο άλλων. Δεν διαπιστώθηκε παρουσία άλλου συνδετικού υλικού πλην της λάσπης μεταξύ των αρμών, αλλά παρατηρούνται αρκετές σφήνες μεταξύ των μεγαλύτερων λίθων.

Προκειμένου να γίνει γνωστό το πάχος αυτού του σκέλους, διεξήχθησαν αρχικά τρεις δοκιμαστικές τομές –διαστάσεων 2 x 3 μ. η καθεμία– σε τρία σημεία, κοντά στην περιοχή του νότιου πύργου. Η εικόνα της κάτοψης του τείχους και τα στοιχεία που προέκυψαν από τις τρεις τομές είναι πανομοιότυπα. Το νότιο σκέλος αποτελείται σε εκείνα τα σημεία από δύο τοίχους, εξωτερικό και εσωτερικό, με το ίδιο πάχος των 1,40 μ., έχει, δηλαδή, συνολικό πάχος 2,80 μ. (εικ. 10). Ακανόνιστοι και πλακαροί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους αποτελούν το γέμισμα του τείχους. Ανάμεσα στους λίθους διακρίνονται και μάζες πηλού που προέρχονται από την πλινθινή ανωδομή της οχύρωσης. Ωστόσο, το δυτικό άκρο του νότιου σκέλους, σε μήκος τουλάχιστον 11 μ. από τον ΝΔ πύργο, παρουσιάζει διαφορετική εικόνα. Εκεί, το νότιο τείχος είναι «μονό», και διαθέτει έναν τοίχο, πάχους 1,60 μ. (εικ. 11).

Δυτικά της ΝΑ πύλης και σε απόσταση 45,50 μ. από αυτήν, στην εσωτερική παρεία του νοτίου τείχους, εντοπίστηκε κλίμακα μεταπυργίου, η οποία παρείχε πρόσβαση στον «περίπατο» της οχύρωσης (εικ. 12). Από αυτήν διασώζονται μόνο τρεις βαθμίδες, η καθεμία από τις οποίες αποτελείται από έναν ευμεγέθη και κατεργασμένο ορθογώνιο λίθο. Ο προσανατολισμός της κλίμακας είναι Α → Δ. Το τείχος σε αυτό το σημείο έχει πάχος 3,50 μ. και αποτελείται από δύο τοίχους, έναν εξωτερικό, πάχους 1,40 μ., και έναν εσωτερικό. Ανατολικά της κλίμακας και σε απόσταση 0,60 μ. από αυτήν, παρατηρείται στην εσωτερική πλευρά του τείχους ορθογώνιος αγωγός απορροής, με πλευρές δύο κάθετα τοποθετημένους λίθους και κάλυψη με μεγάλες λίθινες πλάκες. Είναι η εσωτερική όψη της υδρορροής (υδρορροή Β) που είχε εντοπιστεί το 2013.

Κατά μήκος του νότιου σκέλους εντοπίστηκαν δύο «εξοχές» και τρεις κατασκευές που σχετίζονται με την παροχέτευση των υδάτων της πόλης. Σε απόσταση 17,75 μ. από τη δυτική γωνία της ΝΑ πύλης, παρατηρήθηκε η πρώτη «εξοχή» από τη γραμμή της

⁸⁸ Lawrence 1979, 219· McNicoll 1997, 12.

⁸⁹ McNicoll 1986, 313.

τειχοδομίας, η οποία επεκτείνεται ως 22,90 μ. προς τα δυτικά, έχει δηλαδή μήκος περίπου 5 μ.⁹⁰. Η «εξοχή» έχει προσανατολισμό ελαφρώς ΒΔ-ΝΑ, και δεν αποκλείεται να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης των αρχαϊκών χρόνων⁹¹ (εικ. 13). Είναι γνωστό ότι όταν ενέσκηπτε κίνδυνος, τα τείχη που παρουσίαζαν φθορές επισκευάζονταν πρόχειρα όπου ήταν αναγκαίο⁹², κάτι ιδιαίτερος διαδεδομένο κατά την ελληνιστική περίοδο, όταν οι ανακατασκευές αποτελούν τον κανόνα⁹³. Στην Πίσυρο, η ανακατασκευή των όψιμων κλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων είναι προφανής στο νότιο σκέλος από τη διαφορετική τειχοδομία, τουλάχιστον ως προς την εξωτερική όψη της οχύρωσης. Η ανακατασκευή ίσως επιβλήθηκε, όχι λόγω αμυντικών αναγκών, αλλά για να αντιμετωπιστούν πλημμυρικά φαινόμενα. Η μελέτη της στρωματογραφίας στην περιοχή του νότιου πύργου υποδεικνύει στρώματα άμμου και ύπαρξη πανίδας λιμνοθάλασσας. Η ανακατασκευή του νότιου σκέλους υπήρξε λιγότερο χρονοβόρα και κοστοβόρα, αν κρίνουμε από τον τύπο της τειχοδομίας και τα υλικά δομής. Η «εξοχή» που συζητήσαμε, ίσως αποτέλεσε κρηπίδωμα τόσο του νεότερου όσο και του αρχαιότερου τείχους, εφόσον το θεμέλιο συνήθως προεξείχε από τη γραμμή του τείχους, προκειμένου να παρέχει σταθερότερη στήριξη⁹⁴. Στα 39,20 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης εμφανίζεται δεύτερη «εξοχή» η οποία ολοκληρώνεται στα 45,20 μ. από το ίδιο σημείο, έχει, δηλαδή, συνολικό μήκος 6 μ.

Στο δυτικό πέρας αυτής της «εξοχής», γύρω στα 23 μ. δυτικά της ΝΑ Πύλης, βρέθηκε μία κατασκευή ενσωματωμένη στο νότιο σκέλος. Πρόκειται για υδρορροή (Υδρορροή Α), και είναι κατασκευασμένη από δύο κατακόρυφα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πέτρες μεγάλων διαστάσεων, που δημιουργούν άνοιγμα περίπου 0,30 μ. (εικ. 14). Ως κάλυμμα χρησιμοποιείται οριζόντια, επιμήκης, επίσης ασβεστολιθική, πλάκα, και ως δάπεδο μεγάλες πλάκες. Το άνοιγμα της υδρορροής Α έχει πλάτος 0,70 μ. και ύψος 0,80 μ.

Η δεύτερη υδρορροή (Υδρορροή Β) στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, παρατηρήθηκε 45 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης, και αποτελείται από μία μεγάλων διαστάσεων πλάκα ως δάπεδο και δύο κάθετες, όλες από γνεύσιο (εικ. 15). Το εσωτερικό άνοιγμα των πλακών είναι 0,17 μ., το ύψος τους 0,53 μ. και το μήκος τους 0,61 μ.⁹⁵.

Οι δύο υδρορροές εξυπηρετούσαν την παροχέτευση των ομβρίων υδάτων που συσσωρεύονταν στο εσωτερικό του πολισματος και ασκούσαν πιέσεις στην οχύρωση. Παρόμοια ανοίγματα συναντώνται στο βόρειο περίβολο της Αμφίπολης⁹⁶.

Σε απόσταση 58 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης εμφανίστηκε ένας λιθόκτιστος αγωγός που εφάπτεται του νοτίου σκέλους (εικ. 16). Το σωζόμενο μήκος του αγωγού υπερβαίνει τα 2 μ., έχει πλάτος 0,70 μ. και ο προσανατολισμός του είναι Δ-Α. Η

---

⁹⁰ Οικονομίδης 2018, 76.

⁹¹ Τμήματα αρχαϊκών οχυρώσεων έχουν εντοπιστεί κάτω από μεταγενέστερους περιβόλους και σε άλλες ελληνικές πόλεις, όπως η Καυλωνία, οι Επιζεφύριοι Λόκροι, η Σμύρνη και τα Στάγειρα (Frederiksen 2011, 60-61, 114).

⁹² Nossov 2009, 16.

⁹³ Ducrey 1986, 134· Frederiksen 2011, 113-114.

⁹⁴ Lawrence 1979, 205.

⁹⁵ Οικονομίδης 2018, 77-78.

⁹⁶ Ο Λαζαρίδης (1975, 56, εικ. 1, 59-60) και ο Lawrence (1979, 270-272) αναφέρονται στο σύστημα απορροής υδάτων στο τείχος της Αμφίπολης.

κατασκευή του είναι διμερής: εσωτερικά, δηλαδή στο σημείο που άπτεται του τείχους, αποτελείται από μεγάλους αδρούς λίθους, ενώ εξωτερικά από μεγάλους πλακαρούς. Ο λιθόκτιστος αγωγός απομάκρυνε τα νερά του οικισμού πιθανότατα προς τη λιμνοθάλασσα⁹⁷, επειδή στο σημείο η επίχωση περιείχε ιλύ, άμμο και λιμνοθαλάσσια πανίδα.

5.1.4. Το δυτικό σκέλος

Το δυτικό σκέλος της οχύρωσης εκτείνεται από το νότιο πέρας του δυτικού τοίχου του ΝΔ πύργου έως τη ΒΔ γωνία της οχύρωσης. Το σκέλος αυτό έχει προσανατολισμό Β-Ν, το συνολικό μήκος του, ανέρχεται στα 64,40 μ., και δεν διαθέτει πύλη. Το πάχος του είναι 1,60 μ. και διαθέτει «μονό» τοίχιο (εικ. 17).

Κρίνοντας από την τειχοδομία του, το δυτικό σκέλος ανάγεται και αυτό στην πρώτη οικοδομική φάση, μαζί με το βόρειο και το ανατολικό, εφόσον η εξωτερική του όψη αποτελείται από ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους, μεγάλου και μεσαίου μεγέθους. Το σύστημα τειχοποιίας είναι κυρίως το ισόδομο ορθογώνιο αλλά κατά τόπους παρατηρήθηκε και το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Η εξωτερική επιφάνεια των πλίνθων έχει ακατέργαστη προσκεφαλόσχημη πρόσοψη (*rustica*). Στην τοποθέτηση των μαρμάρινων πλίνθων και των λίθων της εσωτερικής γραμμής του τείχους, εντοπίζεται η δρομική διάταξη. Κατά μήκος του τείχους και ανάμεσα στις πλίνθους διακρίνονται γεμίσματα από μικρούς ορθογώνιους λίθους κατά το ισόδομο σύστημα τειχοποιίας. Στους λίθους παρατηρείται ελαφρά κατεργασία στην εξωτερική τους επιφάνεια. Δεν υπάρχει συνδετικό υλικό ανάμεσα στους δόμους του περιβόλου. Όπως και στο ανατολικό σκέλος, υπάρχουν κάποιες πλίνθοι που έχουν εγχάρακτα γράμματα στην πρόσοψή τους. Στο δυτικό σκέλος εντοπίστηκαν οι επιγραφές «ΟΣ» και «Ν», πιθανόν «οικοδομικά σημεία».

Το δυτικό τείχος, όπως είναι εμφανές από την κάτοψή του, οριοθετείται εξωτερικά από τις μαρμάρινες πλίνθους και εσωτερικά από σειρά λίθων, ακανόνιστου σχήματος και διαφόρων μεγεθών, οι οποίοι φέρουν ίχνη επεξεργασίας στην εξωτερική όψη και στην άνω επιφάνειά τους. Για το γέμισμα του τείχους χρησιμοποιούνται αργοί λίθοι και χώμα, ενώ παρατηρήθηκαν και εδώ μάζες πηλού, που προέρχονται από την ανωδομή του τείχους. Πρόσθετα στοιχεία προέκυψαν από δοκιμαστικές τομές εσωτερικά του δυτικού σκέλους. Σε μία από αυτές τομές εντοπίστηκε εσωτερικά του σκέλους ένας τοίχος, πάχους 0,50 μ., ο οποίος το τέμνει καθέτως με κατεύθυνση Δ-Α⁹⁸. Ο τοίχος αυτός πρέπει να ανήκει σε κτίσμα που χρησιμοποιεί το δυτικό σκέλος ως εξωτερικό του τοίχο, πρακτική που έχουμε διαπιστώσει σε όλα τα σκέλη της οχύρωσης.

⁹⁷ Στα ελληνιστικά χρόνια σύμφωνα με τους Ergüner και Genc (2015, 45 εικ. 13) χρονολογείται ο λιθινός αγωγός αποχέτευσης, διαστάσεων 0,50 x 0,50 μ., που βρέθηκε στο βόρειο περίβολο του Παρίου, και ο οποίος είναι παρόμοιος στη μορφή και στις διαστάσεις με το λιθινό αγωγό που εντοπίστηκε στο νότιο σκέλος της Πιστύρου.

⁹⁸ Οικονομίδης 2018, 81, εικ. 40.

5.2. Οι πύργοι

5.2.1. Ο ανατολικός πύργος

Κατά μήκος του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης και σε απόσταση 77,90 μ. από τη ΒΑ γωνία βρίσκεται ο ανατολικός πύργος (εικ. 18). Είναι ορθογώνιας κάτοψης ενώ στο εσωτερικό του διακρίνεται «γέμισμα» από αργούς λίθους και χώμα, κατάλοιπο της κατάρρευσής του. Από τα σημεία ένωσης του πύργου με το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης είναι έκδηλο πως ο ανατολικός πύργος ήταν ενσωματωμένος στον αρχικό σχεδιασμό του περιβόλου, επειδή οι δόμοι του βόρειου και του νότιου τοίχου του πύργου εισχωρούν καθέτως στο τείχος. Συν τοις άλλοις, η εξωτερική όψη του πύργου είναι παρόμοια με αυτήν του τείχους, χρησιμοποιεί, δηλαδή, μαρμάρινες ορθογώνιες πλίνθους με ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια. Στον ανώτερο σωζόμενο δόμο του πύργου, ανάμεσα στις ορθογώνιες πλίνθους, παρατηρούμε και μικρότερους λίθους τοποθετημένους σε κενά μεταξύ των μεγάλων δόμων. Μέχρι σήμερα σε αυτόν τον πύργο έχουν αποκαλυφθεί πέντε δόμοι στο βόρειο τείχος του και τέσσερις στον ανατολικό και στον νότιο. Έχει εντοπιστεί συνδετικό ασβεστοκονίαμα ανάμεσα στους δόμους των τοίχων.

Η περίμετρος του ανατολικού πύργου είναι 20,85 μ. Το μήκος του βόρειου τοίχου του πύργου είναι 4,95 μ., του ανατολικού 6,20 μ. και του νότιου 3,30 μ. Το πάχος του βόρειου τοίχου φτάνει τα 0,45 μ., του ανατολικού το 1 μ. και του νότιου τα 0,40 μ. Στον βόρειο τοίχο του πύργου διασώζονται 5 δόμοι, στον ανατολικό 4 και στο νότιο 3 δόμοι. Η απόσταση ανάμεσα στις εξωτερικές γραμμές του βόρειου και στο νότιου τοίχου του πύργου είναι 6,40 μ. Εσωτερικά, το πλάτος του πύργου είναι 5,35 μ. (στον άξονα Β-Ν) και το μήκος του (στον άξονα Δ-Α) κυμαίνεται από 3,95 μ. στη βόρεια πλευρά του έως 2,30 μ. στη νότια πλευρά του.

5.2.2. Ο νοτιοανατολικός πύργος

Στη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, όπου το ανατολικό σκέλος συναντά το νότιο σκέλος του περιβόλου, προεξέχει από τη γραμμή του τείχους ο ΝΑ πύργος (εικ. 19). Έχει ορθογώνιο σχήμα και στην εξωτερική του όψη κυριαρχούν οι μεγάλοι μαρμαρίνοι δόμοι, με ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια. Οι μαρμαρόπλινθοι είναι παρατεταγμένες δρομικά, όπως και στον ανατολικό πύργο. Η ανατολική πλευρά του ΝΑ πύργου ακολουθεί την οικοδομική γραμμή του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης. Την εσωτερική «γραμμή» του πύργου αποτελούν αργοί λίθοι που συνδέονται μεταξύ τους με λάσπη.

Το μήκος του πύργου (στον άξονα Β-Ν) είναι 6,10 μ. και το πλάτος του (στον άξονα Δ-Α) 6,30 μ. Επομένως, η περίμετρος του φτάνει τα 18,5 μ. Το πάχος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του πύργου ισούται με 1 μ., ενώ το πάχος του νότιου τοίχου είναι ελαφρώς μεγαλύτερο αγγίζοντας το 1,30 μ. Ο ΝΑ πύργος στη σημερινή του μορφή είναι δίχωρος. Ο νοτιότερος, που ονομάζουμε Χώρο Α έχει μήκος (Δ-Α) 4,20 μ., πλάτος (Β-Ν) 4,80 μ., και οριοθετείται στα βόρεια από έναν εσωτερικό τοίχο. Ο συγκεκριμένος τοίχος συνίσταται εξολοκλήρου από ακανόνιστους λίθους, έχει πάχος 0,50 μ. (Β-Ν), μήκος 4,20 μ. (Δ-Α) και στο κέντρο του διασώζεται ένα θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1,20 μ., που συνέδεε τους δύο χώρους του πύργου.

Βορείως του εσωτερικού τοίχου βρίσκεται ο Χώρος Β. Βρίσκεται ανατολικά του Χώρου Ι που παρουσιάζουμε παρακάτω, και έχει διαστάσεις 4,80 (Β-Ν) x 4,20 μ. (Α-Δ). Ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του έχουν πάχος 1 μ. Νοτίως οριοθετείται από τον εσωτερικό τοίχο του πύργου, ενώ το βόρειο όριο του χώρου αυτού είναι το τμήμα της οχύρωσης που τέμνει καθέτως το ανατολικό σκέλος. Η τοιχοδομία των χώρων αυτών είναι ισοδομική ή ψευδοϊσοδομική με μικρών διαστάσεων δόμους, ως 0,20 μ. Κυριαρχεί το δρομικό σύστημα δόμησης, και μόνο σε μεμονωμένα σημεία παρατηρείται η φορμηδόν διάταξη⁹⁹.

Ο ΝΑ πύργος δεν πρέπει να ήταν εξαρχής δίχωρος. Είναι πιθανόν ότι η συγκεκριμένη διευθέτηση πραγματοποιήθηκε κατά τα ελληνιστικά χρόνια, διότι τότε επικράτησε η συνήθεια να διαχωρίζονται εσωτερικά οι πύργοι σε ορθογώνιους χώρους ή διαμερίσματα¹⁰⁰. Παράδειγμα πύργου με πολλούς χώρους αποτελεί ο Νέος Πύργος στο δυτικό τείχος της Ζώνης, ο οποίος στον πρώτο όροφο διαθέτει πέντε χώρους¹⁰¹. Ολόκληρος ο ΝΑ πύργος εικάζουμε ότι προστέθηκε όταν καταργήθηκε το κάθετο τμήμα του τείχους, ενώ πριν από την κατάργηση, ρόλο πύργου στα ανατολικά της βασικής πύλης μάλλον έπαιζε ο Χώρος Ι που προαναφέραμε.

5.2.3. Ο νότιος πύργος

Σε απόσταση 51 μ. από τη δυτική γωνία της ΝΑ πύλης, εντοπίστηκε ο νότιος πύργος (εικ. 20). Η απόστασή του από τον εντοπισμένο ΝΑ πύργο της πόλης είναι περίπου 60 μ. Ο νότιος πύργος έχει ορθογώνια κάτοψη και είναι πολύ μικρότερος των άλλων πύργων. Η δόμησή του είναι διαφορετική από των υπολοίπων, αφού δεν διαθέτει μεγάλους δόμους λατομείου στις εξωτερικές του επιφάνειες. Εδώ παρατηρείται η χρήση μικρότερων λίθων με επεξεργασμένη την εξωτερική τους όψη. Ανάμεσα στους λίθους υπάρχει ως συνδετικό υλικό απλή λάσπη. Ο νότιος πύργος δεν είναι ενσωματωμένος στο νότιο σκέλος του περιβόλου, καθώς οι δόμοι του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του πύργου δεν «δένουν» με το νότιο τείχος, αλλά διακόπτονται στην εξωτερική οικοδομική γραμμή του τείχους. Συνήθως, η τοιχοδομία των σύγχρονων με την οχύρωση πύργων συμπλέκεται με τη δόμηση της οχύρωσης, διότι με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν αποτελεσματικότερη «αλληλοστήριξη» τους¹⁰². Η πρακτική των αυτόνομων στατικά πύργων στην οχυρωματική αρχιτεκτονική ξεκίνησαν να καθιερώνονται από τα ελληνιστικά χρόνια¹⁰³. Ίσως, λοιπόν, ο μικρός νότιος πύργος να αποτελεί μία κατασκευή αυτής της εποχής.

Το μήκος του Νότιου πύργου (Δ-Α) είναι 6,10 μ. και το πλάτος του (Β-Ν) 2,45 μ., ενώ η περίμετρος του πύργου πλησιάζει τα 11 μ. Το πάχος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου ανέρχεται στα 0,90 μ., ενώ αυτό του νότιου τοίχου είναι στο 1 μ. Το σωζόμενο ύψος του πύργου, που είναι μικρότερο από τους δύο προηγούμενους, μόλις υπερβαίνει το 1 μ. Ο εσωτερικός χώρος που σχηματίζεται έχει διαστάσεις 4,30 (Δ-Α) x 1,45 μ. (Β-Ν)¹⁰⁴.

⁹⁹ Οικονομίδης 2018, 84, 85, εικ. 42.

¹⁰⁰ Lawrence 1979, 223-224.

¹⁰¹ Παρδαλίδου 2015, 45.

¹⁰² Lawrence 1979, 221· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 116-117.

¹⁰³ McNicoll 1986, 313· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 117, 135.

¹⁰⁴ Οικονομίδης 2018, 86-87, εικ. 43.

5.2.4. Ο νοτιοδυτικός πύργος

Ο νοτιοδυτικός πύργος βρίσκεται στη συμβολή του νότιου και του δυτικού σκέλους της οχύρωσης, και έχει ορθογώνια κάτοψη. Λόγω της θέσης του, ένα τμήμα του πύργου εισχωρεί στη ΝΔ γωνία του περιβόλου, ενώ το υπόλοιπο προβάλλει ως ορθογώνια προεξοχή προς τα δυτικά (εικ. 21).

Η δόμηση του συγκεκριμένου πύργου εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του βόρειου, του ανατολικού και του δυτικού σκέλους της οχύρωσης. Οι δόμοι του αποτελούνται από μαρμάρινες πλίνθους που έχουν ακατέργαστη την εξωτερική τους όψη (*rustica*). Διασώζονται δύο δόμοι και το σωζόμενο ύψος τους δεν υπερβαίνει το 1 μ., με τις πλίνθους να έχουν δρομική διάταξη κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα.

Οι τοιχοδομίες αποτελούνται από δύο όψεις, εσωτερική και εξωτερική, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει γέμισμα από αργούς λίθους και χώμα. Η εξωτερική όψη συνίσταται, όπως ειπώθηκε, από μαρμάρινους δόμους, ενώ στην εσωτερική συναντώνται τόσο μαρμάρινες πλίνθοι όσο και αργοί και ορθογώνιοι λίθοι, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Αντιθέτως, στην εσωτερική όψη, οι λίθοι εμφανίζουν ακανόνιστη ορθογώνια διάταξη, τα κενά της οποίας συμπληρώνονται με γεμίσματα από αργούς λίθους. Στην εσωτερική όψη του δυτικού και του νότιου τοίχου λιγοστοί ορθογώνιοι λίθοι είναι τοποθετημένοι φορμηδόν, ενώ σε εκείνη του ανατολικού τοίχου ο ανώτερος σωζόμενος δόμος αποτελείται από μαρμάρινες πλίνθους, και στηρίζεται σε κατώτερους δόμους από ορθογώνιους λίθους. Το πάχος των τοίχων είναι 1,25 μ.

Ο συγκεκριμένος πύργος, επειδή είναι διευθετημένος στη ΝΔ γωνία των τειχών του πολισματος, εφάπτεται στο τείχος κατά την ανατολική και τη βόρεια πλευρά του. Ο ανατολικός τοίχος του, δηλαδή, συναντά τη νότια όψη του νότιου σκέλους της οχύρωσης, ενώ ο βόρειος καταλήγει στο δυτικό σκέλος της οχύρωσης. Λόγω αυτής της ιδιαιτερότητας, οι τοίχοι του ΝΔ πύργου έχουν διαφορετικό μήκος ο καθένας: ο ανατολικός 2,70 μ., ο νότιος 7,40 μ., ο δυτικός 8,00 μ. και ο βόρειος 5,90 μ. Η περίμετρος του ανέρχεται στα 24 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του πύργου είναι 5,50 x 4,60 μ., στο νότιο τμήμα, ωστόσο, παρατηρείται επέκτασή του κατά 0,30 μ. προς τα ανατολικά.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτόν τον πύργο εντοπίστηκαν τρεις μικρές πύλες. Οι δύο από αυτές βρίσκονται στη βορειοανατολική και τη νοτιοδυτική γωνία του, παρέχοντας πρόσβαση σε κάποιον που εισερχόταν σε αυτόν από την ύπαιθρο. Το πλάτος κάθε πύλης είναι 1,25 μ. Η τρίτη πυλίδα βρισκόταν ανάμεσα στο δυτικό και το νότιο σκέλος της οχύρωσης, και συνέδεε τον πύργο με το εσωτερικό του πολισματος. Η πυλίδα έχει πλάτος (B→N) 1 μ. και μήκος (Δ→Α) 1,60 μ. Το δάπεδο αυτής της εισόδου αποτελείται από αργούς και πλακαρούς λίθους, ενώ ως εξωτερικό (δυτικό) «κατώφλι» χρησιμοποιούνται οι μαρμάρινες πλίνθοι του πύργου. Η εσωτερική (ανατολική) γραμμή της εισόδου βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον ανατολικό τοίχο του νοτιοδυτικού πύργου και με την εσωτερική οικοδομική γραμμή του δυτικού τείχους. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στις δύο πύλες του πύργου, μας κάνει να υποθέσουμε ότι η δυτική είναι αυτή που οδηγούσε στον ισόγειο χώρο, ενώ η βόρεια εκείνη που οδηγούσε στον όροφο με το πήλινο δάπεδο. Παχύ σκουρόχρωμο στρώμα στο δάπεδο του ισόγειου προδίδει την παρουσία εδώ ξύλινου κλιμακοστασίου.

Στην όψη του δυτικού τείχους που βρίσκεται στο εσωτερικό του πύργου, και πολύ κοντά στη βόρεια πύλη του, αποκαλύφθηκε εγχάρακτη επιγραφή με το εθνικό όνομα «ΘΑΣΙΩΝ».

5.2.5. Ο βορειοδυτικός πύργος

Ο βορειοδυτικός πύργος είναι τοποθετημένος στη ΒΔ γωνία του περιβόλου, στο σημείο όπου το δυτικό σκέλος συναντά το βόρειο (εικ. 22). Δεν είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί πλήρως, επειδή εντοπίστηκε εκ των υστέρων μπροστά σε μία από τις δύο εισόδους του αρχαιολογικού χώρου. Ωστόσο, ένα τμήμα του έχει έρθει στο φως και είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε την κάτοψη και τις διαστάσεις του.

Από τον πύργο έχουν αποκαλυφθεί εξολοκλήρου ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος, καθώς και τμήματα του δυτικού και του βόρειου. Σε κάθε τοίχο έχει ανασκαφεί μόνον ένας δόμος. Στην εξωτερική όψη των τοίχων χρησιμοποιούνται και εδώ μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι με ακατέργαστη (*rustica*) επιφάνεια, ενώ η εσωτερική γραμμή αποτελείται από μικρούς λαξευτούς ορθογώνιους λίθους. Ανάμεσα στις δύο όψεις υπάρχει γέμισμα από αργούς λίθους και χώμα. Το μήκος του νότιου τοίχου του είναι 3,70 μ. και του ανατολικού 3,30 μ. Από τους τοίχους που δεν αποκαλύφθηκαν πλήρως ως τώρα, ο βόρειος έχει μήκος 2,25 μ. και ο δυτικός 3,20 μ. Το πάχος των τοίχων σε αυτόν τον πύργο ακολουθεί τον ίδιο κανόνα με τους τοίχους του ΝΔ πύργου (1,25 μ.). Οι εξωτερικές διαστάσεις του πύργου φαίνεται ότι είναι 7,90 (B→N) x 5,50 μ. (Δ→Α).

5.2.6. Ο βόρειος πύργος

Ο βόρειος πύργος όπως και ο ΒΔ, δεν έχει αποκαλυφθεί εξολοκλήρου, επειδή επεκτείνεται εκτός της περιφράξης του αρχαιολογικού χώρου. Προς το παρόν έχει, αποκαλυφθεί το νότιο τμήμα του, το οποίο εφάπτεται στο βόρειο σκέλος της οχύρωσης (εικ. 3). Από τον βόρειο πύργο διασώζονται δύο τοίχοι, ο ανατολικός και ο δυτικός, οι οποίοι είναι παράλληλοι μεταξύ τους και τέμνουν καθέτως το βόρειο τείχος. Ο πύργος χωροθετείται 70 μ. δυτικά της ΒΑ γωνίας του τείχους και το εξωτερικό πλάτος του (Δ-Α) –στο σημείο επαφής του με το βόρειο σκέλος του περιβόλου– είναι 7,50 μ. Το μέγιστο μήκος του τμήματος του πύργου που έχει αποκαλυφθεί στον άξονα Β-Ν είναι ίσο με 1,20 μ. Το πάχος των τοίχων, δυτικού και ανατολικού, είναι 1 μ., επομένως, το εσωτερικό πλάτος του πύργου ανέρχεται στα 5,50 μ.

Σχετικά με την τοιχοδομία του πύργου, παρατηρούμε ότι απουσιάζουν οι ορθογώνιες πλίνθοι στις εξωτερικές όψεις και αντί αυτών χρησιμοποιούνται λαξευμένοι λίθοι διαφόρων μεγεθών, ορισμένοι ορθογώνιοι. Οι τοιχοδομίες πύργου και οχύρωσης δεν «συμπλέκονται», εικάζουμε, λοιπόν, ότι και ο βόρειος πύργος, όπως και ο νότιος, δεν ενσωματώθηκε εξαρχής στην οχύρωση του πολισματος, αλλά προσκολλήθηκε σε μεταγενέστερη φάση¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Οικονομίδης 2018, 91-92, εικ. 46 α-γ.

5.3. Οι πύλες της οχύρωσης

5.3.1. Η νοτιοανατολική πύλη

Σε απόσταση 6,20 μ. από το δυτικό όριο του ΝΑ πύργου εντοπίστηκε η μεγάλη ΝΑ πύλη του οικισμού. Πρόκειται για ένα παράδειγμα αξονικής πύλης, τοποθετημένης σε μεταπύργιο διάστημα¹⁰⁶. Πύλες αξονικού τύπου χρησιμοποιούνταν στις οχυρώσεις από τους αρχαίους χρόνους, και παραδείγματα αυτού του τύπου εντοπίζονται σε πόλεις όπως η Θάσος, τα Στάγειρα, τα Άβδηρα, η Σάμος, η Μίλητος, η Φώκαια, η Ελευσίνα και πολλές ελληνικές πόλεις της Σικελίας¹⁰⁷. Η πύλη πρέπει να υπήρχε με την ίδια αυτή αξονική διαρρύθμιση πριν την οικοδόμηση του ΝΑ πύργου, χρησιμοποιώντας για την άμυνά της παράπλευρο προς ανατολάς Χώρο 1. Αργότερα, η προσθήκη του ΝΑ πύργου, πιθανόν στα πρώιμα κλασικά χρόνια, ενδυνάμωσε σημαντικά την προστασία της. Ο νεόκτιστος πύργος υπερασπιζόταν με στρατηγικό τρόπο την κεντρική πύλη, όντας τοποθετημένος σε τέτοιο σημείο ώστε να απειλεί την ακάλυπτη δεξιά πλευρά των επιτιθεμένων, η οποία δεν προστατευόταν από τις ασπίδες τους¹⁰⁸.

Η συγκεκριμένη πύλη απαρτίζεται από δύο τμήματα: το νότιο, το πρώτο που συναντούσε κανείς κατευθυνόμενος προς το εσωτερικό του πολισματος, και το βόρειο. Διαθέτει, επίσης, δύο θυραία ανοίγματα, εξωτερικό και εσωτερικό (σχέδ. 2). Η ύπαρξη δύο θυραίων ανοιγμάτων στη ΝΑ πύλη παρείχε δικλείδα ασφαλείας για τους κατοίκους, αφού, σε περίπτωση παραβίασης του εξωτερικού θυραίου ανοιγματος, η άμυνα συνεχιζόταν με την υπεράσπιση του εσωτερικού. Η ενσωμάτωση εσωτερικών κλειστών αυλών στις πύλες κατέστη αρκετά δημοφιλής στα υστεροκλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια¹⁰⁹, και ήταν ιδιαίτερος αποτελεσματική για την άμυνα μιας πόλης. Πύλες με εσωτερικές αυλές συναντώνται στη Μαντίνεια και στη Στύμφαλο¹¹⁰. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η διμερής διευθέτηση της ΝΑ πύλης να αποτελούσε εξαρχής χαρακτηριστικό της πύλης, είτε να υιοθετήθηκε κατά την κλασική περίοδο.

Το πλάτος του εξωτερικού θυραίου ανοιγματος είναι 4,15 μ. και σε αυτό βρέθηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι λίθοι με τórμους για τις δοκούς ασφαλείας της πύλης. Κατά την προσπάθεια εντοπισμού του δαπέδου της πύλης παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία μεγάλοι πλακαροί λίθοι, ως συνέχεια του λιθόστρωτου δρόμου, αλλά στο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του το δάπεδο αποτελείται από συμπαγείς μάζες κόκκινου και κίτρινου πηλού μαζί με σκληρό μείγμα χαλικιού και θραυσμάτων σιδηρομεταλλεύματος.

Ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο διαμέρισμα της πύλης υπάρχει το εσωτερικό θυραίο άνοιγμα, όπου παρατηρήθηκαν δύο παραστάδες, μία δυτική και μία ανατολική, οι οποίες όριζαν τις εσωτερικές θύρες. Όπως και στο εξωτερικό άνοιγμα, βρέθηκαν και στο εσωτερικό τórμοι σε μεγάλες πλακαρές πέτρες για τους άξονες των θυρών, με ορατές τις κυκλικές βαθύνσεις για τις στρόφιγγες των θυρών. Ορθογώνια αβαθής βάθυνση σε μεγάλο λίθο που οριοθετεί το άνοιγμα από ανατολικά, υποδεικνύει ότι στο

¹⁰⁶ Winter 1971a, 208, 222· Müller-Wiener 1995, 185. Ο Frederiksen (2011, 72-73, 87-88, 95-97) συμπληρώνει πως ο τύπος της αξονικής πύλης ήταν ο πιο διαδεδομένος στις οχυρώσεις ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια. Σημειώνει επίσης (2011, 55, υποσημ. 51) ότι ο παράπλευρος πύργος πρέπει να διαχωριστεί από την έννοια της αξονικής πύλης, αφού συναντώνται παραδείγματα αυτών των πυλών και χωρίς πύργους.

¹⁰⁷ Frederiksen 2011, 123, 128, 136, 157, 159, 161, 169-170, 182, 185-186, 191-192, 195.

¹⁰⁸ Winter 1971a, 210· Lawrence 1979, 304.

¹⁰⁹ Müller-Wiener 1995, 186· Δούριου 2018, 169.

¹¹⁰ Müller-Wiener 1995, 185, εικ. 103.

σημείο αυτό ήταν τοποθετημένη παραστάδα που είχε εντοπιστεί πεσμένη κατά την ανασκαφική έρευνα της πύλης. Ακριβώς νοτίως της παραστάδας, στη ΒΑ γωνία του νότιου διαμερίσματος, εντοπίζεται τετράπλευρο λιθόκτιστο έδρανο αδιευκρίνιστης χρήσης. Στο νότιο τμήμα της πύλης διασώζεται ογκώδης λίθος με τώρμο και αύλακα μολυβδοχόησης, ο οποίος προοριζόταν για την κεντρική δοκό στήριξης στεγάστρου (σχέδ. 2).

Το μήκος (B-N) του νοτίου διαμερίσματος της πύλης είναι 4,50 μ., ενώ το αποκαλυφθέν μήκος του βόρειου 2,20 μ. Το πλάτος του βόρειου τμήματος είναι 4,05 μ., όντας ελαφρώς μειωμένο σε σχέση με το πλάτος του νότιου τμήματος που είναι 4,15 μ. Το πλάτος του εσωτερικού θυραίου ανοίγματος, μεταξύ των δύο παραστάδων, ανέρχεται σε 3,60 μ., ενώ του εξωτερικού θυραίου ανοίγματος, μεταξύ των παραστάδων, είναι 3,45 μ., και από τώρμο σε τώρμο 2,65 μ.

Οι πλάγιοι τοίχοι της πύλης είναι κατασκευασμένοι κυρίως από μεγάλες ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους αλλά και από μικρότερους ορθογώνιους λίθους. Τα συστήματα τοιχοδομίας που ακολουθούνται σε αυτούς είναι το ακανόνιστο ορθογώνιο και το ψευδοϊσόδομο. Οι πλάγιοι τοίχοι έχουν υποστεί πολλές επεμβάσεις και επιδιορθώσεις, με την πλειονότητα των δόμων να αποτελούν προσθήκες σε δεύτερη χρήση. Το πάχος των πλάγιων τοίχων κυμαίνεται από 1 ως 1,10 μ.¹¹¹. Η συνύπαρξη διαφορετικών δομικών υλικών –μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι με μικρούς ορθογώνιους λίθους– και διαφορετικών συστημάτων τοιχοδομίας στους πλάγιους τοίχους συνιστά σημαντική οικοδομική παρέμβαση, που πρέπει να ανήκει στον 4ο αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα, όταν και η αμυντική αρχιτεκτονική γίνεται συνθετότερη¹¹². Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφισβήτηση για την παρουσία της κατά πρώτη οικοδομική φάση της οχύρωσης, αυτή των αρχαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούν οι μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι που διασώζονται μετά το δυτικό εξωτερικό της πέρας. Πιθανόν, κατά την περίοδο της ανακατασκευής της να προστέθηκε ένα δεύτερο δάπεδο με σκληρό πατημένο χώμα και μάζες πηλού.

Ανάμεσα στη ΝΑ πύλη και στον ΝΑ πύργο μεσολαβούν δύο χώροι με ορθογώνια κάτοψη. Ο Χώρος 1, στον οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, βρίσκεται μεταξύ του νοτίου τμήματος της πύλης και του βόρειου χώρου του ΝΑ πύργου. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 5.30 x 4.35 μ., και μάλλον αποτέλεσε τον αρχικό πύργο προστασίας της πύλης, πριν από την προσθήκη του ΝΑ πύργου. Ο βόρειος τοίχος του Χώρου 1 έχει πάχος 0,52 μ. και μήκος 5,30 μ., ενώ και δύο εγκάρσια τοποθετημένες πέτρες δηλώνουν θυραίο άνοιγμα πλάτους 0,80 μ. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου έχει μέγιστο πάχος 1.10 μ., ο νότιος τοίχος, με πάχος 2 μ., συμπίπτει με το νότιο σκέλος της οχύρωσης και ο δυτικός, πάχους 1,10 μ., είναι ο ανατολικός τοίχος της πύλης. Στον ανατολικό τοίχο του Χώρου 1 εντοπίστηκε «σφραγισμένο» μεγάλο θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1,70 μ. Αυτή η θύρα πρέπει να οδηγούσε εκτός της πόλης κατά την αρχαιότερη οικοδομική φάση του τείχους και, προφανώς, σφραγίστηκε, λόγω της οικοδόμησης του ΝΑ πύργου. Εσωτερικά του Χώρου 1 διεξήχθη στρωματογραφική τομή, η οποία αποκάλυψε τμήματα τοίχων και κατασκευών, που ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους.

¹¹¹ Οικονομίδης 2018, 94-96.

¹¹² Müller-Wiener 1995, 186.

Βορείως του Χώρου 1 βρίσκεται ο Χώρος 2. Στη ΝΔ γωνία του χώρου αυτού εντοπίστηκαν δύο αποθηκευτικοί πίθοι κατά χώραν. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια τη χρήση αυτού του χώρου, ίσως πιθεώνα για τις ανάγκες της φρουράς του «εσωτερικού πύργου» που συνιστά ο Χώρος 1, εφόσον έχει ανασκαφεί μόνο το νότιο τμήμα του¹¹³.

Εξωτερικά της ΝΑ πύλης, ανασκάφηκαν δύο κατασκευές που σχετίζονται άμεσα με αυτήν. Η πρώτη αφορά σε ένα φαρδύ τοίχιο πάχους 0,75 μ. και μήκους 6,20 μ. με προσανατολισμό Β-Ν, κάθετο στην εξωτερική όψη του νότιου τείχους, πλησίον του δυτικού άκρου της πύλης (σχέδ. 2). Το βόρειο άκρο του άπτεται του νότιου τείχους αλλά το νότιο όριο δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί, αν και πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή για τον εντοπισμό του σε απόσταση 20 περίπου μ. νοτίως της ΝΑ πύλης. Υποθέτουμε ότι ίσως στρέφει προς τα ανατολικά δημιουργώντας μία ορθογώνια αυλή μπροστά στην αμαξιτή είσοδο της πόλης, πιθανόν για την εξυπηρέτηση των εμπορευμάτων και την περαιτέρω βελτίωση της αμυντικής λειτουργίας της πύλης¹¹⁴, διότι παρόμοια διαμόρφωση παρατηρείται μπροστά από την ανατολική πύλη της βουλγαρικής Πιστύρου¹¹⁵. Το τοίχιο είναι κατασκευασμένο από πλακαρούς λίθους μεγάλων και μεσαίων διαστάσεων με κάποιες λίθινες σφήνες στα ενδιάμεσα κενά. Στην επιφάνειά του παρατηρήθηκαν συμπαγείς μάζες κίτρινου πηλού που προέρχονται από την πλίνθινη ανωδομή του.

Η δεύτερη κατασκευή είναι ένας λιθόστρωτος δρόμος που διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση και έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (εικ. 23). Ο δρόμος ξεκινά την πορεία του από το εξωτερικό άνοιγμα της ΝΑ πύλης και συνεχίζει προς τα ΝΑ. Είναι, δηλαδή, διαγωνίως και όχι δρομικά διευθετημένος προς τον άξονα της αμαξιτής πύλης. Το πλάτος του δρόμου στο σημείο της πύλης είναι 3,10 μ. ενώ το μέγιστο πλάτος του είναι 5,70 μ. Το σωζόμενο μήκος της κατασκευής ξεπερνά τα 7 μ. Πρόκειται για οδόστρωμα που οδηγούσε από την υπαίθρο χώρα στον οικισμό, ενώ εντύπωση προκαλεί η έντονη κατωφέρειά του προς τα ΝΑ. Η διαφορά του υψομέτρου μεταξύ βόρειου και νότιου άκρου του υπερβαίνει το 1 μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν πλακαροί αλλά και επιμήκεις λίθοι με κυρτή την άνω επιφάνειά τους. Υποθέτουμε ότι ο λιθόστρωτος αυτός είναι σύγχρονος με τη δημιουργία τη ΝΑ πύλης, και ίσως οδηγούσε στο λιμάνι της πόλης.

5.3.2. Η βορειοανατολική πυλίδα

Στη ΒΑ γωνία της οχύρωσης, στο σημείο όπου το βόρειο σκέλος του τείχους συναντά το ανατολικό, εντοπίστηκε μία πυλίδα, με διαστάσεις πολύ μικρότερες από εκείνες της ΝΑ πύλης (εικ. 24). Η κάτοψη της πυλίδας προσομοιάζει με χοάνη, καθώς το εξωτερικό άνοιγμα της πύλης έχει πλάτος 1,20 μ. ενώ το εσωτερικό 1,60 μ.¹¹⁶. Είναι

---

¹¹³ Ο Ευαγγελίδης (1998, 4) αναφέρει πως οι πρότιμοι πύργοι στον ελλαδικό χώρο χρησίμευαν κυρίως για τη στέγαση της φρουράς. Για τη συγκεκριμένη λειτουργία των πύργων συμφωνεί και η Στεφανίδου-Τιβεριού (1998, 117-118). Επομένως, αυτοί οι τρεις χώροι, που πλαισιώνουν τη ΝΑ πύλη και το ΝΑ πύργο, μάλλον επικουρούσαν τις καθημερινές ανάγκες των ατόμων που αποτελούσαν τη φρουρά της ΝΑ πύλης και του ΝΑ πύργου.

¹¹⁴ Kolarova 1996, 41.

¹¹⁵ Domaradzki 1996, 18-22.

¹¹⁶ Οικονομίδης 2018, 100.

εμφανές πως η ΒΑ πυλίδα δεν είχε το ρόλο μιας κύριας εισόδου, αλλά λειτουργούσε ως μία βοηθητική πύλη για τους πεζοπόρους¹¹⁷.

Η ΒΑ πυλίδα υπήρχε από την αρχαιότερη οικοδομική φάση της οχύρωσης, αφού η εξωτερική της όψη είναι όμοια με αυτήν του βόρειου και του ανατολικού τείχους, αποτελούμενη, δηλαδή, από μαρμάρινες πλίνθους με ακατέργαστη εξωτερική επιφάνεια. Ως προς τη μορφή της, ανήκει στον τύπο πύλης, που αποκαλείται εφαπτομενικός (tangential ή overlap gate ή lateral openings)¹¹⁸, ο οποίος διαμορφώνεται ανάμεσα σε δύο αλληλοκαλυπτόμενες προεξοχές του τείχους¹¹⁹. Τα δύο εξωτερικά άκρα της πυλίδας δεν βρίσκονται στην ίδια ευθεία. Το ανατολικό άκρο εξέχει προς βορρά σχεδόν 2 μ. από την ευθεία οικοδόμησης του βόρειου σκέλους, πιθανόν εν είδει προμαχώνα, επιφορτισμένου με την επόπτευση των εισερχομένων.

Κατά συνέπεια, οι πλάγιοι τοίχοι της πυλίδας δεν είχαν το ίδιο μήκος, κατά την πρώτη φάση της χρήσης της, πριν ακόμη προστεθεί το εσωτερικό τοίχιο της οχύρωσης. Ο ανατολικός τοίχος είχε μήκος 2,70 μ., ο δυτικός 0,80 μ. και αποτελούνταν και οι δύο από μαρμάρινες πλίνθους.

Την πρόσβαση στο επίπεδο της εισόδου εξασφάλιζε πλινθόκτιστη κλίμακα που εφάπτεται στην εξωτερική όψη του βόρειου σκέλους των τειχών.

Η πυλίδα αυτή είναι βέβαιο ότι εξυπηρετούσε τη μετακίνηση προς και από την κεντρική οδό που υπήρχε βορείως και σε μικρή απόσταση από το πόλισμα, τη βασιλική οδό των κλασικών χρόνων επί της κατοπινής Εγνατίας οδού. Είναι, ωστόσο, παράδοξο που δεν έχουμε εντοπίσει αμαξιτή πύλη στο βόρειο τμήμα της οχύρωσης, κάτι απαραίτητο για τη μετακίνηση τροχοφόρων και τη μεταφορά των εμπορευμάτων από τη βασική χερσαία οδό στο εσωτερικό της πόλης.

Παράλληλα πυλών που ανήκουν στον ίδιο τύπο με τη ΒΑ πυλίδα έχουν αποκαλυφθεί στη Σίφνο, στο Εμπόριο της Χίου, στη Βοιωτία, στα Μέγαρα Υβλαία της Σικελίας, στη Μίλητο, στη Σμύρνη, στη Βρουλιά της Ρόδου και στο Δύστο της Εύβοιας¹²⁰.

6. Συμπεράσματα

Θέμα αυτής της μελέτης είναι η οχύρωση του οικισμού της Πιστύρου. Ο οικισμός είχε στενότερες σχέσεις με τη Θάσο, η οποία αποίκησε από τον 7ο αι. π.Χ. την απέναντι ηπειρωτική ακτή, τη θασιακή Περαιά, που είχε διασφαλισμένα τα όριά της μέσω της παρουσίας τειχισμένων πολισμάτων. Αυτή η αμυντική μέριμνα αποτέλεσε «σήμα κατατεθέν» της θασιακής επικράτειας, εφόσον ανατολικά του Νέστου και δυτικά του Στρυμόνα μόνο τα άσπεα¹²¹ ήταν τειχισμένα¹²². Κύριοι σκοποί αυτής της γρήγορης και

¹¹⁷ Στο νότιο τείχος της Σαμοθράκης, που χρονολογείται τον 6ο αι. π.Χ., διασώζεται μία παρόμοια πυλίδα. Ο Λαζαρίδης (1971, 82) αναφέρει ότι η πυλίδα αυτή ίσως χρησίμευε για την έξοδο κατά τη διάρκεια μιας πολιορκίας. Ο Winter (1971a, 234) επισημαίνει πως οι πυλίδες θα μπορούσαν σε παρόμοιες περιπτώσεις να εξυπηρετούν και στρατιωτικούς σκοπούς, δηλαδή την εύκολη και μυστική έφοδο των στρατιωτών.

¹¹⁸ Δούριου 2018, 167, υποσημ. 902.

¹¹⁹ Κατά τον Winter (1971a, 208), τον Müller-Wiener (1995, 185) και τον Frederiksen (2011, 55), οι αξονικές πύλες και οι εφαπτομενικές πύλες αποτελούσαν τις δύο βασικές μορφές πυλών των ελληνικών οχυρώσεων.

¹²⁰ Frederiksen 2011, 125, 137, 150, 163, 169, 188-190, 197· Müller-Wiener 1995, 185, εικ. 103.

¹²¹ Ο Frederiksen (2011, 38-40, 119-120) και οι Hansen και Nielsen (2004, 135-137) εκφράζουν την πεποίθηση πως οι οχυρώσεις είναι συνυφασμένες με την έννοια της πόλεως και της αστικοποίησης. Για το λόγο αυτόν χρησιμοποιήθηκαν συχνά στην τέχνη για να απεικονίσουν την έννοια της πόλεως. Επιπλέον, οι

οργανωμένης εξαπλώσης στη Θασίων ήπειρο ήταν η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων – μέταλλο, ξυλεία, γεωργικά αγαθά– και η επέκταση του εμπορικού δικτύου πέραν του νησιού της Θάσου. Μάλιστα, οι Θάσιοι και οι Πάριοι ήταν οι πρώτοι από τους Έλληνες που επεκτάθηκαν στην ενδοχώρα της αρχαίας Θράκης¹²³. Όσον αφορά στην έκταση της επικράτειας που περιέβαλλε τον οικισμό της Πιστύρου, εκτιμάται πως κυμαινόταν από τα 100 έως τα 200 χλμ.^{2 124}.

Το πόλισμα που βρίσκεται στο Ποντολίβαδο Καβάλας φαίνεται ότι αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα έμποια της θασιακής Περαίας. Τόσο το γεγονός το ότι η θέση βρίσκεται εντός των ορίων της θασιακής Περαίας όσο και τα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας –ενσφράγιστες θασιακές κέραμοι και λαβές αμφορέων και θασιακά νομίσματα– υποδεικνύουν ότι το πόλισμα αναπτύχθηκε κάτω από την επιρροή, οικονομική και πολιτική, της Θάσου. Η μικρή του έκταση συνηγορεί στο ότι προοριζόταν να στεγάσει έναν ακμαίο εμπορικό σταθμό, που είχε μάλλον ως κύρια δραστηριότητα την επεξεργασία των μεταλλευμάτων που εξορύσσονταν από τα παρακείμενα ορυχεία της Λεκάνης. Η κατοίκηση του οικισμού διήρκεσε από τον 7ο έως τον 1ο αι. π.Χ.¹²⁵, και μετά την εγκατάλειψή του, αυτός καλύφθηκε σταδιακά από τις αλλουβιακές αποθέσεις των παραποτάμων του Νέστου.

Όσον αφορά στο όνομα του πολισματος πιστεύουμε ότι ταυτίζεται με την Πιστύρο που αναφέρει ο Ηρόδοτος¹²⁶, αν και το ίδιο όνομα διεκδίκησε, κάπως άτολμα, και το πόλισμα που βρίσκεται δυτικά της Νέας Καρβάλης, πλησίον της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων. Ωστόσο, η αναφορά του Ηροδότου σε μία λιμνοθάλασσα, μεγάλης έκτασης, που βρίσκεται κοντά στην πόλη της Πιστύρου, καθιστά την αρχαιολογική θέση στο Ποντολίβαδο επικρατέστερη για την ταύτισή της με την αρχαία Πιστύρο¹²⁷.

Ο λόγος για την ανέγερση μιας οχύρωσης δεν είναι μόνον η ασφάλεια της πόλης¹²⁸, αλλά και η προστασία του πλούτου που διαθέτει. Για παράδειγμα, ο Nankov σημειώνει πως η Σευθόπολις, όπως και οι περισσότερες ηπειρωτικές θρακικές πόλεις, ανήγειρε οχύρωση στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., σε μία περίοδο κατά την οποία η θρακική ενδοχώρα γνώρισε ιδιαίτερη ευημερία λόγω του πλούτου από το εμπόριο¹²⁹. Στην περίπτωση της Πιστύρου, ο πλούτος της πόλης προκύπτει τόσο από την εξασφάλιση ποικίλων εμπορικών συναλλαγών όσο και από την επιτόπια κατεργασία των μεταλλευμάτων από την οροσειρά της Λεκάνης. Από την πρώτη, ακόμη, ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Πιστύρου, εντοπίστηκαν πολλά μεταλλευματικά

Ober και Weingast (2017, 23 October) συσχετίζουν τα τείχη των πόλεων με την επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

¹²² Η Καλλιντζή (2012α, 1257-1258) αναφέρεται στην περιοχή ανατολικά του Νέστου αλλά το ίδιο ισχύει και δυτικά του Στρυμόνα, όπου επίσης μόνο τα άστεα είναι οχυρωμένα.

¹²³ Tiverios 2008, 127.

¹²⁴ Hansen and Nielsen 2004, 7, 1324.

¹²⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

¹²⁶ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.

¹²⁷ Σύμφωνα με την Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1973, 238) από την αναζήτηση της αρχαίας Πιστύρου θα πρέπει να αποκλειστεί η σημερινή πεδιάδα της Χρυσούπολης από το ύψος της λιμνοθάλασσας της Βάσσοβας και νοτιότερα, διότι κατά την αρχαιότητα η συγκεκριμένη περιοχή ήταν βαλιώδης και, κατά συνέπεια, αφιλόξενη για την ίδρυση οικισμών.

¹²⁸ Ducrey 1986, 133.

¹²⁹ Nankov 2008, 45.

καμινεύματα. Η εξόρυξη των μεταλλευμάτων γινόταν σε μεταλλευτικές στοές που εντοπίζονται βορείως του πολίσματος. Οι νεότερες έρευνες κατέδειξαν ότι ο ορεινός όγκος του όρους Λεκάνη διαθέτει κοιτάσματα χρυσού και αργύρου¹³⁰. Το γεγονός αυτό εξηγεί ικανοποιητικά γιατί ένα πόλισμα μικρής έκτασης, μόλις 13 στρεμμάτων διαθέτει επιβλητική οχύρωση μαρμαροπλίνθων, ανάλογη της κραταιάς υστεροαρχαϊκής Θάσου. Ο αμυντικός περίβολος της Πιστύρου λειτουργούσε αποτρεπτικά για οποιονδήποτε εισβολέα, και προκαλούσε δέος στους επιτιθέμενους.

Στην ευρύτερη περιοχή της αιγιακής Θράκης, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η ανατολική Χαλκιδική από τον 6ο έως και τον 4ο αι. π.Χ.¹³¹, η οχυρωματική δραστηριότητα των πόλεων είχε ξεκινήσει ήδη από το β' μισό του 7ου αι. π.Χ. στο άστυ των Αβδήρων, με τις υπόλοιπες πόλεις να ακολουθούν κατά τη διάρκεια 6ου αι. π.Χ. Η κατασκευή αμυντικών περιβόλων σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα από την άφιξη των Ελλήνων αποίκων στη Θράκη θεωρούνταν προϋπόθεση για την επιβίωσή τους σε μία άγνωστη χώρα¹³². Αντιθέτως, στη Μακεδονία, η συστηματική οχύρωση των πόλεων ξεκίνησε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. κατά την περίοδο της βασιλείας του Αρχελάου¹³³, ενώ στη θρακική ενδοχώρα μόλις στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. για την πλειονότητα των εγκαταστάσεων. Αυτή η πρωτοπορία των πόλεων της αιγιακής Θράκης οφείλεται στο γεγονός πως αυτές αποτελούσαν αποικίες των πόλεων-κρατών της νότιας Ελλάδας, και «μετέφεραν» την τεχνογνωσία της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής από τις μητροπόλεις τους¹³⁴. Ωστόσο, και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο μέχρι και το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ., οι περιτειχισμένες πόλεις ήταν ελάχιστες και διευθετημένες συνήθως γύρω από ακροπόλεις¹³⁵. Τις βασικότερες αιτίες για την ταχεία ανέγερση τειχών στο Βόρειο Αιγαίο απετέλεσαν, προφανώς, η απειλή των πειρατικών επιδρομών¹³⁶ και οι πολεμικές συγκρούσεις των Ελλήνων αποίκων με τους αυτόχθονες Θράκες αλλά και μεταξύ τους κατά την ίδρυση των αποικιών. Επιπλέον, οι πόροι που συγκεντρώνονταν, επεξεργάζονταν και εμπορεύονταν στις πόλεις αυτές, προερχόμενοι από τη μεταλλευτική, τη γεωργική και την υλοτομική δραστηριότητα, συνιστούσαν επιπλέον λόγο για την οικοδόμηση οχυρώσεων στις νεοϊδρυθείσες αποικίες.

Τα τείχη της Πιστύρου ανήκουν στον τύπο του «κλειστού» περιβόλου, διότι το πόλισμα ως ένα έμπόριον θα είχε μικρό οικιστικό πυρήνα και, επομένως, θα αποτελούσε υπερβολή μία οχύρωση τύπου «μεγάλου» περιβόλου. Οι κλειστοί περίβολοι οχύρωναν μόνο το οικιστικό τμήμα της πόλης ή ένα τμήμα του. Αντιθέτως, οι εκτενείς περίβολοι (*greatcircuits* ή *Geländemauer*) περιελάμβαναν και τμήματα πέραν των κατοικημένων περιοχών¹³⁷. Αυτό γινόταν για στρατηγικούς λόγους, κυρίως για να υπάρχει πλήρης εποπτεία της πόλης, των λιμανιών και της γύρω περιοχής, ώστε να μη δίνεται η ευκαιρία στους εχθρούς να καταλάβουν καίρια σημεία, απ' όπου θα μπορούσαν να επιτεθούν ή να ελέγχουν την πόλη¹³⁸. Οι μεγάλοι περίβολοι χρονολογούνται από το β' μισό του 6ου αι.

¹³⁰ Χρυσανθάκη 1973, 239.

¹³¹ Παπαδοπούλου 2015, 56.

¹³² Winter 1971a, 22-25.

¹³³ Δούριου 2007, 93.

¹³⁴ Δούριου 2007, 110.

¹³⁵ Winter 1971a, 290-292· Lawrence 1979, 111-117· Frederiksen 2011, 118.

¹³⁶ Frederiksen 2011, 89, 117, 119.

¹³⁷ Winter 1971a, 304-333.

¹³⁸ Lawrence 1979, 117· Frederiksen 2011, 52, 71.

π.Χ., όταν ο τύραννος Πολυκράτης χρησιμοποίησε αυτό του είδους τον περίβολο για να οχυρώσει τη Σάμο¹³⁹. Η χρήση του μεγάλου περιβόλου συνεχίστηκε κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. στην Αθήνα¹⁴⁰ και στα τέλη του ίδιου αιώνα η συγκεκριμένη οχυρωματική τακτική αρχίζει να εγκαταλείπεται¹⁴¹.

Κατά μήκος του περιβόλου έχουν εντοπιστεί συνολικά έξι ορθογώνιοι¹⁴² πύργοι και δύο πύλες. Από τους πύργους, οι τέσσερις –ο ανατολικός, ο ΝΑ, ο ΝΔ και ο ΒΔ– οικοδομήθηκαν ταυτόχρονα με το αρχαϊκό τείχος, ενώ οι υπόλοιποι δύο –ο βόρειος και ο νότιος– ενσωματώθηκαν αργότερα στην οχύρωση του οικισμού, για να ενισχύσουν την άμυνα του νότιου και του βόρειου τείχους αντιστοίχως. Η ανέγερση πύργων στις οχυρώσεις, με σκοπό την ενίσχυση των ευάλωτων σημείων τους, φαίνεται ότι επικρατεί στις ελληνικές πόλεις στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., και γενικεύεται από την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου¹⁴³. Ο Βιτρούβιος, στο *De architectura*, αναφέρει πως οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων ενός τείχους δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν το μέγιστο βεληνεκές ενός βέλους ή ενός βλήματος, προκειμένου μία οχύρωση να είναι αποτελεσματική¹⁴⁴. Είναι γεγονός ότι οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων διαφέρουν από πόλη σε πόλη: στη Μαντίνεια οι πύργοι απέχουν 25 περίπου μ., στο Δίον 33 μ., στη Σευθόπολη 43 ως 77 μ. και στη Δούρα Ευρωπό 55 ως 60 μ.¹⁴⁵.

Οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων στο τείχος της Πιστύρου δεν είναι σταθερές. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η προσθήκη του νότιου και του βόρειου πύργου συμβάλλει στην ενίσχυση της οχυρότητας του νότιου και του βόρειου περιβόλου, καθώς αυτός ήταν ένας από τους βασικούς σκοπούς των πύργων¹⁴⁶. Από τις εσωτερικές διαστάσεις του ΝΑ και του ΝΔ πύργου, προκύπτει πως οι παραπάνω πύργοι διέθεταν σίγουρα έναν όροφο και είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν και δεύτερο. Αντιθέτως, οι πύργοι που έχουν εσωτερικές διαστάσεις μικρότερες των 7,30 x 7,30 μ., και τοίχους με μικρό πάχος, όπως ο ανατολικός και ο νότιος πύργος της Πιστύρου, δύσκολα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν δεύτερο όροφο¹⁴⁷. Όσον αφορά στη βαλλιστική δυνατότητα των πύργων, φαίνεται ότι οι τοξότες της φρουράς επωμιζόνταν το μεγαλύτερο βάρος της άμυνας κατά τη διάρκεια μιας πολιορκίας. Οι πύργοι της Σευθόπολης, για παράδειγμα, οι οποίοι είχαν ελάχιστες εσωτερικές διαστάσεις 4,10 x 4,10 μ., μάλλον μπορούσαν να φιλοξενήσουν βαλλιστικά όπλα, όπως οι οξύβολοι ή οι γαστραφέτες¹⁴⁸. Είναι αρκετά πιθανόν, επομένως, τρεις μόνο πύργοι της Πιστύρου, ο ΝΑ, ο ΝΔ και ο ΒΔ, να είχαν τη δυνατότητα να φιλοξενήσουν τέτοια βαλλιστικά όπλα μικρού διαμετρήματος, καθιστώντας τους ως πύργους «δεύτερης γενιάς», επειδή διέθεταν μεγαλύτερο εσωτερικό χώρο¹⁴⁹. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν ακόμη τέσσερα κριτήρια: η γωνιακή θέση αυτών των πύργων, το

¹³⁹ Gates 2003, 215.

¹⁴⁰ Bakhuizen 1992, 140-141.

¹⁴¹ Winter 1971a, 111-114, 304-305.

¹⁴² Κατά τον Frederiksen (2011, 88, 97) οι τετράπλευροι πύργοι κυριαρχούν στις οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων από τα αρχαϊκά χρόνια.

¹⁴³ Winter 1971a, 160.

¹⁴⁴ Βιτρούβιος, *De architectura*, I.5.4· βλ. Morris 1914, 22-23.

¹⁴⁵ Nankov 2008, 34.

¹⁴⁶ Frederiksen 2011, 97.

¹⁴⁷ Ο Nankov 2008, 36-38, 46, πιν.3.

¹⁴⁸ Nankov 2008, 38, 40.

¹⁴⁹ Ο ΝΑ πύργος είναι δίχωρος με τις εσωτερικές διαστάσεις του κάθε χώρου να είναι 4,80 x 4,20 μ., ενώ του ΝΔ είναι 5,50 x 4,90 μ.

μεγάλος πάχος των τοίχων τους (1,25-1,30 μ.), η κατασκευή των τοίχων από δύο μέτωπα που είχαν ενδιάμεσο γέμισμα –κανόνας που ισχύει και στους τρεις πύργους– και η ύπαρξη δύο δωματίων, που βρίσκει εφαρμογή μόνο στον ΝΑ πύργο¹⁵⁰. Η χρήση των βαλλιστικών όπλων στους πύργους επικρατεί κυρίως από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., διότι εκείνη την περίοδο διαμορφώνονταν πύργοι κατάλληλοι για τη χρησιμοποίηση τέτοιων όπλων που τώρα γίνονται κανόνας¹⁵¹. Από τις πύλες, η ΝΑ αποτελούσε την κύρια αμαξιτή είσοδο του οικισμού καθόλη τη διάρκεια της κατοίκησης, ενώ η ΒΑ πυλίδα, αν και χρησιμοποιούνταν εξαρχής, πρέπει να σφραγίστηκε και να μην ήταν σε χρήση κατά τα ελληνιστικά χρόνια.

Στην εξωτερική όψη του περιβόλου διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη φάση αποτελείται από ευμεγέθεις στην πλειονότητά τους μαρμάρινους ορθογώνιους δόμους και το σύστημα τειχοδομίας που κυριαρχεί είναι το ισόδομο ορθογώνιο. Αυτή η φάση παρατηρείται στο βόρειο, το ανατολικό και το δυτικό σκέλος των τοίχων. Οι μαρμάρινες πλίνθοι μεταφέρονταν από τα λατομεία της Θάσου¹⁵² με πλωτά μέσα. Η δεύτερη οικοδομική φάση που εντοπίζεται στο νότιο σκέλος του περιβόλου, απαρτίζεται από μικρότερες πλίνθους –αρκετοί σε δεύτερη χρήση– και λίθους λαξευμένους στην εξωτερική τους όψη, σχετικά ορθογώνιους, μικρών διαστάσεων, και, σπανιότερα, επιμήκεις. Το σύστημα τειχοδομίας σε αυτήν τη φάση είναι ως επί το πλείστον το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα, ενώ σε κάποια σημεία παρατηρείται το ακανόνιστο ορθογώνιο και το πολυγωνικό σύστημα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεύτερης οικοδομικής φάσης είναι η παρουσία λίθων με δρομική αλλά και διάτονη διάταξη στην όψη του τείχους. Ωστόσο, η δρομική διάταξη συναντάται σε μεγαλύτερη συχνότητα στο νότιο σκέλος.

Τα τμήματα των μεταπυργίων διαστημάτων του τείχους στα τρία από τα τέσσερα σκέλη του (στο βόρειο, στο ανατολικό και στο νότιο) αποτελούνται από δύο τμήματα, ενώ το δυτικό, και εν μέρει το νότιο, από ένα. Αλλά και στο ανατολικό σκέλος παρατηρείται τόσο το διπλό τοίχιο όσο και το απλό. Το πάχος του απλού ανατολικού τείχους είναι σχεδόν ίσο με αυτό του δυτικού σκέλους (1,70 και 1,60 μ. αντιστοίχως). Το γεγονός αυτό μας οδηγεί το συμπέρασμα πως το διπλό τείχος στην οχύρωση της Πιστύρου, όπου αυτό υπήρχε, αποσκοπούσε στην ενίσχυση της οχύρωσης του περιβόλου στα σημεία, όπου δεν μπορούσαν να συνδράμουν οι πύργοι. Πράγματι, το διπλό τείχος συναντάται εκατέρωθεν της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης, όπου δεν υπάρχει κανένας πύργος, καθώς και στο ανατολικό τμήμα του νότιου σκέλους, το οποίο παρά το μεγάλο μήκος του, διαθέτει μόνον έναν μικρό πύργο, τον νότιο, ο οποίος, μάλιστα, δεν υπήρχε, πιθανότατα, από την αρχαϊκή εποχή. Αντιθέτως, οι γειτονικοί πύργοι συνδέονται μεταξύ τους με μεταπύργια διαστήματα μονού τοιχίου. Η απόσταση ανάμεσα στο ΝΔ και στο ΒΔ πύργο, που οριοθετούν το δυτικό τείχος είναι 47,50 μ. ενώ μεταξύ του ανατολικού και του ΝΑ πύργου μεσολαβούσαν μόλις 33,50 μ. Το διπλό τοίχιο εξασφάλιζε την ενίσχυση του πάχους του περιβόλου εκατέρωθεν των πυλών, τάση που

¹⁵⁰ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 118, 135.

¹⁵¹ Winter 1971a, 118· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135· Kinard 2007, 4-5.

¹⁵² Η προέλευση του μαρμάρου της αρχαϊκής οχύρωσης από τη Θάσο, πέραν της μακροσκοπικής ομοιότητας, έχει πιστοποιηθεί και μικροσκοπικά στο εργαστήριο του Πολυτεχνείου Ξάνθης του Δ.Π.Θ. από τον καθ. Ι. Σιούρη. Επίσης μικροσκοπικά έχει πιστοποιηθεί με ασφάλεια η προέλευση του υπόλοιπου ασβεστολιθικού υλικού από τα λατομεία της Λεκάνης.

συναντάται στην οχυρωματική αρχιτεκτονική ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους¹⁵³. Παρόλα αυτά, δεν είμαστε βέβαιοι αν ο εσωτερικός τοίχος αποτελούσε τμήμα της αρχαϊκής οχύρωσης ή αν προστέθηκε αργότερα στον περίβολο μετά από πολυετή καταπόνηση του εξωτερικού τοιχίου.

Η όψη του εξωτερικού τοιχίου που είναι και όψη της οχύρωσης ήταν πιο επιμελημένη σε σύγκριση με την όψη του εσωτερικού τοίχου στο βαθμό που γνωρίζουμε τη δεύτερη, κυρίως στο ΒΑ τμήμα της πόλης. Κατά κανόνα, η εξωτερική όψη αποτελείται από επεξεργασμένες πλίνθους ενώ η εσωτερική από λαξευτούς ή και ακανόνιστους λίθους μικρότερων διαστάσεων, όπως συνέβαινε και σε άλλα τείχη της αρχαϊκής περιόδου, λόγου χάριν στη Γέλα της Σικελίας¹⁵⁴. Το διπλό τοίχιο στην οχύρωση δεν είναι σύνηθες, γνωστό παράδειγμα είναι το ανατολικό σκέλος του κλασικού τείχους των Σταγείρων¹⁵⁵, αν και μικρού πάχους, όπου επίσης ερμηνεύεται από τον ανασκαφέα ως προσπάθεια ενίσχυσης της αμυντικής δυνατότητας του τείχους στο συγκεκριμένο σημείο. Η πλειονότητα των οχυρώσεων διαθέτουν «μονό» απλό τείχος, αποτελούμενο από δύο παρειές, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει γέμισμα από χώμα και αργούς λίθους, που συχνά αποτελούν κατάλοιπα της κατεργασίας των πλίνθων¹⁵⁶.

Αυτό το γέμισμα με αργούς λίθους ανάμεσα στην εξωτερική και την εσωτερική όψη του τείχους, ο Βιτρούβιος (*De architectura*, II.8.7) το ονομάζει έμπλεκτον¹⁵⁷. Το σύστημα αυτό παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο κατά κύριο λόγο στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. στην Πελοπόννησο –στις οχυρώσεις Μεσσηνίας, Μαντινείας και Μεγαλόπολης¹⁵⁸– ενώ η ευρεία διάδοση του έμπλεκτου στις ελληνικές οχυρώσεις συνδέεται με τους Μακεδόνες¹⁵⁹. Παρόλα αυτά, δεν απουσιάζουν και υστεροαρχαϊκά παραδείγματα όπως αυτό του τείχους της Θάσου¹⁶⁰. Ωστόσο, επειδή ο όρος του έμπλεκτου συστήματος δεν είναι ξεκάθαρος¹⁶¹, αποφεύχθηκε εδώ η χρήση του. Με μονό ή διπλό τοίχιο, το πάχος της οχύρωσης κυμαινόταν από 1,60 μ. έως 2,90 μ., διάσταση συμβατή με το σύνηθες πάχος των αρχαίων οχυρώσεων¹⁶², επιβεβαιώνοντας ότι ο περίβολος της πόλης υπήρξε από τους ισχυρότερους της θασιακής Περαίας. Το πάχος της οχύρωσης της Πιστύρου είναι από τα μεγαλύτερα ανάμεσα στις οχυρώσεις των αποικιών της θασιακής Περαίας. Μόνο το τείχος της Νεάπολης ξεπερνά στο πάχος του, εφόσον έχει μέγιστο σωζόμενο πάχος 4,25

¹⁵³ Frederiksen 2011, 57, 87.

¹⁵⁴ Frederiksen 2011, 59, 86.

¹⁵⁵ Σιομανίδης 1998, 385-386.

¹⁵⁶ Frederiksen 2011, 86-87, 92.

¹⁵⁷ Morris 1914, 52· Marquand 1909, 41-42.

¹⁵⁸ Tracy 2000, 163.

¹⁵⁹ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135, υποσημ. 209.

¹⁶⁰ Δούριου 2007, 68, υποσημ. 472.

¹⁶¹ Η Παρδαλίδου (2015, 30) συνοψίζει τα προβλήματα που προκύπτουν από την ερμηνεία του όρου έμπλεκτον. Παρατηρεί ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν το έμπλεκτον ως τον τρόπο σύνθεσης με δύο παρειές και αργούς λίθους στο εσωτερικό, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι αναφέρεται στη μέθοδο δόμησης «φορμηδόν και παρά μήκος», δηλαδή τη χρήση διάτονων και δρομικών λίθων εναλλάξ. Ο ίδιος όρος σχετίζεται και με το σύστημα δόμησης της ρωμαϊκής περιόδου, όταν ανάμεσα στις δύο παρειές εκτός από λίθους χρησιμοποιείται και κονίαμα.

¹⁶² Στη μελέτη του Frederiksen (2011, 57) επισημαίνεται ότι το πάχος των αρχαϊκών τειχών ξεκινούσε από 1,50 μ. και σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνούσε τα 3 μ. Στα κλασικά χρόνια τα πάχη των περιβόλων κυμαίνονται από τα 2,50 μ. έως τα 3,50 μ.

μ.¹⁶³. Αντιθέτως, το μέγιστο σωζόμενο πάχος στην οχύρωση της Αντισάρας ανέρχεται στα 2,10 μ.¹⁶⁴ ενώ στα τείχη του πολισματος στη Νέα Καρβάλη φτάνει τα 2 μ.¹⁶⁵.

Τα μεταπύργια διαστήματα του τείχους της Πιστύρου διαγράφουν ευθύγραμμη ή ελαφρώς καμπυλόγραμμη πορεία, υπακούοντας σε έναν απλό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Αν και δεν υιοθετείται η εξελιγμένη αμυντική πρακτική της τεθλασμένης ή οδοντωτής χάραξης της οχύρωσης¹⁶⁶, η τοποθέτηση των περισσότερων πύργων έγινε σε στρατηγικά σημεία του περιβόλου, όπως τη ΝΑ, τη ΝΔ και τη ΒΔ γωνία του¹⁶⁷. Το γεγονός αυτό βελτιώνει το οπτικό πεδίο της φρουράς του πολισματος, και ενίσχυε την οχυρότητα των τειχών. Στην εξωτερική όψη του ανατολικού και του νότιου περιβόλου εντοπίστηκαν λιθινοί αγωγοί και υδρορροές του υδροδοτικού και αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Στη ΝΑ συνοικία, στο σημείο προσθήκης του ΝΑ πύργου, παρατηρήθηκε τμήμα της οχύρωσης, που τέμνει καθέτως το ανατολικό σκέλος, και μάλλον αποτελεί μέρος μιας αρχαιότερης φάσης της οχύρωσης, που δεν περιλάμβανε τον ΝΑ πύργο.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του τείχους, ούτε τα συστήματα τειχοδομίας, ούτε οι μορφές των πυλών και των πύργων αποτελούν από μόνα τους ασφαλή κριτήρια χρονολόγησης. Πολλοί ερευνητές εκθέτουν τους προβληματισμούς των ερευνητών σχετικά με την ασφαλή χρονολόγηση ενός τείχους με βάση την τειχοδομία και την εξέλιξη στις πύλες και τους πύργους¹⁶⁸. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα, το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα συναντάται μεν από τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ωστόσο παρατηρείται και στις οχυρώσεις των ύστερων κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων¹⁶⁹. Παρόλα αυτά, με τη βοήθεια των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων, η αρχαιότερη φάση της οχύρωσης μπορεί να ενταχθεί στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.¹⁷⁰.

Το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. αποτέλεσε μεταβατική περίοδο για την οχυρωματική αρχιτεκτονική, διότι, κατά τη διάρκειά της, σημειώνονται αρκετές μεταρρυθμίσεις λόγω της εξέλιξης της πολιορκητικής τέχνης¹⁷¹. Στον 4ο αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η ανακατασκευή του νότιου σκέλους, και, πιθανόν, η προσθήκη του νότιου και το βόρειο πύργου. Παρεμβάσεις, όπως η προσθήκη του διπλού πύργου στη ΝΑ γωνία της πόλης, πρέπει να πραγματοποιήθηκαν κατά τον 5ο αι. π.Χ., ακολουθώντας την οικοδομική πρακτική του αρχαϊκού τείχους. Οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις στην ίδια περιοχή

¹⁶³ Μπακαλάκης 1936, 4 εικ. 7.

¹⁶⁴ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1975, 413.

¹⁶⁵ Κουκούλη 1969, 420· Νικολαΐδου-Πατέρα 2007, 30.

¹⁶⁶ Αυτή του είδους η χάραξη σύμφωνα με τον Winter (1971a, 117-120) είναι γνωστή ως *indented trace* (τεθλασμένη ή οδοντωτή χάραξη), και επέτρεπε τους πολιορκούμενους να βάλουν κατά του εχθρού και από τα πλάγια, τόσο στα νευραλγικά σημεία του περιβόλου (πύλες, γωνίες των τειχών) όσο και στα υπόλοιπα σημεία του. Συνήθως, η οδοντωτή χάραξη των τειχών επιλεγόταν όταν ο αμυντικός περίβολος είχε ανυψωθεί επάνω σε επικλινή και ανώμαλα εδάφη. Η χρήση της συγκεκριμένης χάραξης, σύμφωνα με τον Scranton, χρονολογείται πριν τους Περσικούς Πολέμους (McNicol 1997, 13), αν και υπάρχουν ερευνητές που τη χρονολογούν στα ελληνιστικά χρόνια στις οχυρώσεις των πόλεων (Winter 1971b, 413-426· Müller-Wiener 1995, 186). Ο Frederiksen (2011, 91-92) εντοπίζει αυτήν τη χάραξη στην αρχαϊκή οχύρωση της Σαμοθράκης.

¹⁶⁷ Winter 1971a, 154.

¹⁶⁸ Müller-Wiener 1995, 185-186· Frederiksen 2011, 63-69, 73, 112· Στεφανιδου-Τιβεριού 1998, 132.

¹⁶⁹ Ορλάνδος 1994, 222-223.

¹⁷⁰ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 231, 234.

¹⁷¹ Müller-Wiener 1995, 186.

χαρακτηρίζονται ως μεμονωμένες, επειδή τα τείχη στη ΝΑ γωνία της πόλης διατηρούν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της αρχαϊκής οχύρωσης με τις μαρμάρινες πλίνθους. Ωστόσο, η παρουσία των δρομικών και των διάτονων πλίνθων και η συνύπαρξη του ακανόνιστου ορθογωνίου με το ψευδοϊσόδομο σύστημα σε κάποια σημεία της ΝΑ γωνίας των τειχών υποδεικνύουν ότι μεταγενέστερες παρεμβάσεις οπωσδήποτε υπήρξαν.

Οι ανακατασκευές στα τείχη των πόλεων κατά τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. υπήρξαν ένα ευρύτερο φαινόμενο, διαπιστωμένο και στις οχυρώσεις άλλων πόλεων της αιγιακής Θράκης, όπως στη Θάσο, στη Σαμοθράκη, στη Ζώνη, στην Άργιλο, στην Άκανθο και στα Στάγειρα. Το παράδειγμα αυτό σε συνδυασμό με την ευρύτερη χρήση του ψευδοϊσοδόμου συστήματος δόμησης¹⁷² και την ύπαρξη δρομικών και διάτονων λίθων στο νότιο σκέλος –αρχιτεκτονικό φαινόμενο που συναντάται και στα ελληνιστικά τείχη της Θάσου¹⁷³ και στο πρώιμο ελληνιστικό τείχος της Άλου, όπου ελάχιστοι φορμηδόν λίθοι παρεμβάλλονται ανάμεσα στους δρομικούς¹⁷⁴– αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι η δεύτερη οικοδομική φάση χρονολογείται κατά την υστεροκλασική ή πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Επίσης, η επεξεργασία της εξωτερικής όψης των δόμων από τους λιθοξόους, με εργαλεία όπως η σμίλη, είναι ένα χαρακτηριστικό που συναντάται συνήθως από τον 4ο αι. π.Χ. στην οχυρωματική αρχιτεκτονική. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η Πίστυρος του Vetren στη Βουλγαρία, στην οχύρωση της οποίας παρατηρείται η χρήση σμίλης κατά την τρίτη οικοδομική της φάση, η οποία χρονολογείται επί βασιλείας του Φιλίππου Β¹⁷⁵. Οι ίδιες ιδιαιτερότητες σημειώνονται και στο νότιο τείχος της αιγιακής Πιστύρου.

Θα πρέπει να επισημανθεί, επιπλέον, η ομοιότητα ανάμεσα στα τείχη «συγγενών» πόλεων, όπως η Θάσος, το Πάριον και η Πίστυρος, τα οποία παρουσιάζουν το ίδιο υλικό και την ίδια τειχοδομία, δηλαδή μαρμάρινες πλίνθοι δομημένες κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα και με παρόμοια εξωτερική όψη τύπου λατομείου ή *rustica*¹⁷⁶. Οι παραπάνω ομοιότητες σε συνδυασμό με το κοινό αποικιακό πλαίσιο αυτών των πόλεων¹⁷⁷ οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως είχαν υιοθετήσει κοινές αρχιτεκτονικές πρακτικές για τις οχυρώσεις τους λόγω των ιδιαίτερων σχέσεών τους.

Αξιοσημείωτο είναι πως στα τείχη αρκετών πόλεων, όπως και στην Πίστυρο, παρατηρούνται περισσότερα του ενός συστήματα δόμησης. Σε κάποιες περιπτώσεις, η επιφάνεια και η κλίση του εδάφους πιθανόν επέβαλλαν στους κατασκευαστές τους την εναλλαγή διαφορετικών συστημάτων δόμησης¹⁷⁸, όταν αυτό δεν προκύπτει ότι οφείλεται στην παρουσία διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Παράδειγμα αποτελεί η οχύρωση της Αντισάρας, που είναι οικοδομημένη σε λοφώδη περιοχή και έχει κατά την ίδια χρονική περίοδο διαφορετικά συστήματα δόμησης¹⁷⁹. Οι φάσεις αυτές, όταν διαπιστώνονται, είναι μάρτυρες των καταστροφών που υπέστησαν τα τείχη είτε από

¹⁷² Για την ευρεία χρήση του ψευδοϊσοδόμου συστήματος στην ελληνιστική περίοδο βλ. Nossou 2009, 15.

¹⁷³ Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 79, 242, εικ. 148, 244.

¹⁷⁴ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135.

¹⁷⁵ Bouzek 1996, 45.

¹⁷⁶ Ergüerer and Genc 2015, 44, εικ. 10· Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 242 εικ. 148· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230, εικ. 1.

¹⁷⁷ Ο Avram (2004, 991) εξηγεί πως η Πάρος ήταν κοινή μητρόπολη της Θάσου και του Παρίου. Από την άλλη πλευρά, η Θάσος ίδρυσε πιθανότατα το πόλισμα στο Ποντολίβαδο.

¹⁷⁸ Winter 1971a, 184· Lawrence 1979, 235-236.

¹⁷⁹ Μπακαλάκης 1935, 31, 41· Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1975, 413.

εμπόλεμα επεισόδια, είτε από φυσικές καταστροφές είτε, ακόμη, από προσπάθειες ενίσχυσης, ανακατασκευής και επέκτασης μιας οχύρωσης. Παραδείγματα τέτοιων επεμβάσεων αποτελούν η Θάσος, η οποία διατάχθηκε από τον Δαρειό το 491 π.Χ. και από τους Αθηναίους το 463 π.Χ. να προχωρήσει σε μερική κατεδάφιση των τειχών της, τα Στάγειρα, των οποίων η οχύρωση καταστράφηκε ολοσχερώς από τον Φίλιππο Β' το 349 π.Χ., αλλά ανοικοδομήθηκε από τον ίδιο λίγα χρόνια αργότερα, αλλά και τα Άβδηρα που επέκτειναν τον 4ο αι. π.Χ. την οχύρωσή τους δημιουργώντας τον νότιο περίβολο. Σε άλλες περιπτώσεις, οι ανοικοδομήσεις ακολουθούν μεγάλους σεισμούς, κάτι που γνωρίζουμε για το τείχος της αρχαϊκής Σμύρνης και την πόλη των Αιγών Αιολίδας στη Μικρά Ασία¹⁸⁰.

Το πόλισμα της Πιστύρου υπήρξε έμπόριον υπό την επιρροή της Θάσου, σπουδαίο λόγω του μεταλλευτικού πλούτου που εξασφάλιζε. Η επιβλητική οχύρωση προστάτευε αυτόν τον πλούτο και ταυτόχρονα μετέτρεπε το πόλισμα σε ένα «θησαυροφυλάκιο» για τους «ιδιοκτήτες» του, όπως δηλώνει η επιγραφή ΘΑΣΙΩΝ στην είσοδο του ΝΑ πύργου. Το έμπόριον είναι πιθανόν ότι κέρδισε μία μορφή ανεξαρτησίας από τη μητρόπολη γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., όταν η Πίστυρος αναφέρεται χωριστά στους φορολογικούς καταλόγους της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Η ακμή αυτή υποδεικνύεται από τις πολυπληθείς εισαγωγές προϊόντων από την Αττική, τις Κυκλάδες, τη Μικρά Ασία και, βεβαίως, τη Θάσο. Τότε ίσως η πόλη αποφάσισε την επέκταση των οικονομικών της στρατηγικών μεταξύ άλλων και στην περιοχή του Vetren στα κεντρικά Βαλκάνια¹⁸¹.

Βιβλιογραφία

- Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών. 2012. *Οδηγός της Θάσου* (μτφρ. Γ.Μ Σανίδας). Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών.
- Δούριου, Ε. 2007. *Η οχυρωματική δραστηριότητα στην αρχαία Μακεδονία*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Κλασικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Δούριου, Ε. 2018. *Οχυρώσεις γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων στην αρχαία Ελλάδα*. Διδακτ. διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Κλασικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Ευαγγελίδης, Β. 1998. *Κυκλικοί πύργοι στις οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΑΠΘ.
- Καλλιντζή, Κ. 2012α. *Η χώρα των Αβδήρων: συμβολή στην αρχαιολογία και ιστορική τοπογραφία του νότιου τμήματος του νομού Ξάνθης*. Διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

¹⁸⁰ Ο Frederiksen (2011, 41-49) καταγράφει παραδείγματα πόλεων των οποίων οι περίβολοι έχουν υποστεί αλλαγές επισημαίνοντας τους παραπάνω λόγους. Συμπληρωματικά, ο Fields (2006, 21) αναφέρει ότι στα θεμέλια του τείχους των Αθηνών υπήρχαν τρεις οικοδομικές φάσεις από τις αρχές του 5ου μέχρι και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

¹⁸¹ Ευχαριστούμε για τη συνδρομή τους: την Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας, τον Δήμο Νέστου, τον κ. Εμμανουήλ Στεφανάκη, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής του Πανεπιστημίου Αιγαίου, και τον κ. Άγγελο Ζάννη, Δρ. αρχαιολόγο-ιστορικό. Οφείλουμε πολλά στους αρχαιολόγους, σχεδιαστές, τοπογράφους, συντηρητές, φοιτητές και εργάτες που συνέπραξαν στην ανασκαφή της οχύρωσης κατά την τελευταία δεκαετία. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε την κ. Σοφία-Ευθυμία Διττοπούλου για τη συνδρομή της κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης.

- Καλλιντζή, Κ. 2012β. «Επίθεση και Άμυνα στην πόλη των Αβδήρων», στο Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18, 131-140.
- Κουκούλη, Χ. 1969. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας-Ν. Καβάλα», *ΑΔ* 22 (1967), Β2 Χρονικά, 420-422.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1973. «Ειδήσεις εκ της Θασίων ήπειρο», *ΑΑΑ* 6, 230-240.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1975. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 26 (1971), Β2 Χρονικά, 413-419.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1977. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 27 (1972), Β2 Χρονικά, 520-533.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1980. «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεότερα ευρήματα», στο *Η Καβάλα και η περιοχή της, Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συμποσίου, 18-20 Απριλίου 1977*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 309-325.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1990. «Τα Μετάλλα της Θασιακής Περαίας», στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο. Picard και Τ. Πετρίδη (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, πόλις και χώρα στην Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας και Γαλλική Σχολή Αθηνών, 493-532.
- Λαζαρίδης, Δ. 1971. *Σαμοθράκη και η Περαία της, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 7. Αθήνα: Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος-Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Λαζαρίδης, Δ. 1975. «Τα τείχη της Αμφιπόλεως», *ΑΑΑ* 8, 56-76.
- Μαστραπάς, Α. 1994. *Ελληνική Αρχιτεκτονική. Από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους μέχρι και την Ρωμαιοκρατία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μπακαλάκης, Γ. 1935. «Ανασκαφή εν Καλαμίτσα Καβάλας», *ΠΑΕ*, 29-42.
- Μπακαλάκης, Γ. 1936. «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα», *ΑΕ*, 1-48.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 2005. «Αρχαία Νεάπολις», στο Ε. Γαραντούδη και Β. Κυριλλίδης (επιμ.), *Η παλιά πόλη της Καβάλας (7ος π.Χ.-20ος αι.). Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της ιστορίας*, τ. 1. Καβάλα: Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος Παναγίας «Το Κάστρο», 16-28.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 2007. «Ανασκαφική έρευνα στα ανατολικά της Καβάλας», *ΑΕΜΘ* 19 (2005), 25-34.
- Οικονομίδης, Χ. 2018. *Το αρχαίο πόλισμα του Ποντολιβάδου και η οχύρωσή του*. Μεταπτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος.
- Οικονομίδου, Μ. 1990. «Αρχαϊκός Θησαυρός Αργυρών Νομισμάτων από το Ποντολιβάδο (1971)», στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο. Picard και Τ. Πετρίδη (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, πόλις και χώρα στην Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας και Γαλλική Σχολή Αθηνών, 533-540.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1994. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία* I-II (ανατύπωση τευχών). Αθήνα 1955-1960: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαδόπουλος, Σ. (υπό έκδοση). «Συστηματική ανασκαφή Πιστύρου Καβάλας. Η πρώτη πενταετία», στο *Ίδια η μνήμη γινάμενη παρόν...*, *Το αρχαιολογικό έργο*

- των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 25-28 Νοεμβρίου 2019, Μέγαρο Μουσικής. Αθήνα.*
- Παπαδόπουλος, Σ. και Α. Ζάννης 2022. «Η Πίσυρος της Αιγαιακής Θράκης: Το όνομα, οι πηγές, η ανασκαφή», *ΑΕΜΘ* 30 (2016), 553-564.
- Παπαδοπούλου, Ι. 2015. «Η Θράκη στα Γεωγραφικά του Στράβωνα», στο Π. Κεραμάρης, Γ. Τζάστας, Ε. Αυγητίδης και Λ. Ηλιόπουλος (επιμ.), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας-Θράκης, 47-60.
- Παρδαλίδου, Χ. 2015. *Αρχαία Ζώνη II-Η οχύρωση*. Κομοτηνή: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου, Περιφέρεια Αν. Μακεδονίας-Θράκης.
- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Λ. 1989. «Τόπειρος, πόλις της Θράκης: Προβλήματα ιστορικής γεωγραφίας και τοπογραφίας», *Byzantine Thrace*, 577-599.
- Σαμάρης, Δ.Κ. 1980. *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.
- Σισμανίδης, Κ. 1998. «Η συνέχεια της έρευνας στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 383-393.
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Γ.Θ. 1998. *Ανασκαφή Δίου, Η οχύρωση*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Φίλης, Κ. 2012. «Εργαστήρια εμπορικών αμφορέων των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στη Μακεδονία και Θράκη-Transport amphora workshops in Macedonia and Thrace during the Late Classical and Hellenistic times», στο Σ. Δρούγου και Ι. Τουράτσογλου (επιμ.), *Θέματα της Ελληνιστικής Κεραμικής στην Αρχαία Μακεδονία*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 60-85.
- Ψιλοβίκος, Α., Ε. Βαβλιάκης και Θ. Λαγγάλης 1988. «Φυσικές και ανθρωπογενείς διεργασίες της πρόσφατης εξέλιξης του δέλτα του Νέστου», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας* 20 (1), 313-324.
- Archibald, Z.H. 2004. "Inland Thrace", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 885-899.
- Avram, A. 2004. "The Propontic Coast of Minor Asia", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 974-999.
- Bakhuizen, S.C. 1992. *A Greek City of the Fourth Century BC*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
- Bouzek, J. 1996. "The Position of the Pistiros Fortification in the Development of Ancient Poliorcetics and Stonecutting Techniques", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 43-46.
- Demetriou, D. 2010. "Pistiros and a North Aegean Trade Network", *L'antiquité classique* 79, 77-93.
- Domaradzki, M. 1996. "Interim Report on Archaeological Investigations at Vetren-Pistiros, 1988-94", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 13-34.
- Ducrey, P. 1986. "Les fortifications grecques: rôle, fonction, efficacité", in P. Leriche and H. Trezini (eds), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque*

- International 'La fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec', Valbonne 1982*. Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 133-142.
- Ergürer, H.E and S. Genc 2015. "City Walls, Towers, Gates and Harbours", in C. Basaran (ed.), *The Flourishing City of Ancient Troad: Parion*. Istanbul: Ege Yayinlari, 43-55.
- Fields, N. 2006. *Ancient Greek Fortifications 500-300 BC*. Oxford: Osprey Publishing.
- Frederiksen, R. 2011. *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 BC*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, J.Bennet, J. Boardman, J.J. Coulton, D. Kurtz, R.R.R Smith and M. Steinby (eds). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Gaisford, T. (ed.) 1824. *Herodoti Halicarnassei Historiarum Libri IX*, τ. II, Oxford, London: J. Collingwood, J. Parker, W.B Whittaker, C.J Rivington, J. Deighton.
- Gates, C. 2003. *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*. New York: Routledge.
- Grandjean, Y., M. Wurch-Kozelj and T. Kozelj 2011. *Le rempart de Thasos, Études Thasiennes* 22. Athènes: École française d'Athènes.
- Guarducci, M. 2008. *Η ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο* (μτφρ: Κώστας Κουρεμένος). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hansen, M.H. and T.H. Nielsen (eds) 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzopoulos, M.B. 2013. "Τὰ τῶν ἐμποριῶν φιλάνθρωπα: Observations on the Pistiros Inscription (SEG XLIII 486)", in P. Martzavou and N. Papazarkadas (eds), *Epigraphical Approaches to the Post-classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*. Oxford: Oxford University Press, 13-22.
- Isaac, B. 1986. *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*. Leiden: Brill.
- Kinard, J. 2007. *Artillery: An Illustrated History of its Impact*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Kolarova, V. 1996. "Study on the Section of the Emporium's Fortress, Discovered by the End of 1994", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 35-42.
- Kraay, C.M. 1976. *Archaic and classical Greek Coins, The Library of Numismatics*. London: Methuen.
- Lawrence, A.W. 1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Oxford University Press.
- Loukopoulou, L. 2004. "Thrace from Strymon to Nestos", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 854-869.
- Marquand, A. 1909. *Greek Architecture*. New York: Macmillan Company.
- McNicoll, A.W. 1986. "Developments in Techniques of Siegecraft and Fortification in the Greek World ca. 400-100 BC", in P. Leriche and H. Trezini (eds), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International 'la Fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec', Valbonne 1982*. Paris: CNRS, 305-313.

- McNicoll, A.W. 1997. *Hellenistic Fortifications, from the Aegean to Euphrates*. Oxford: Clarendon Press.
- Meritt, D.B., H.T. Wade-Gery and M.F. McGregor 1950. *The Athenian Tribute Lists*, τ. 3. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Miller, G.D. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors: Introduction to the Dialect Mixture in Homer, with Notes on Lyric and Herodotus*. Boston: De Gruyter.
- Morris, H.M. (ed. and transl.) 1914. *Vitruvius: The Ten Books on Architecture*. Cambridge: Harvard University Press.
- Müller-Wiener, W. 1995. *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ: Μ. Σμιτ-Δούνα). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Müth, S. 2010. “Fortifikationskunst und Repräsentation an der Stadtmauer von Messene”, in J. Lorentzen, F. Pirson, P. Schneider and U. Wulf-Rheidt (eds), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen, Kolloquium 9-10 Februar 2007*. Istanbul: Ege Yayınları, 57-83.
- Nankov, E. 2008. “The Fortifications of the Early Hellenistic Thracian City of Seuthopolis: Breaking the Mold”, *Archaeologia Bulgarica* XII, 3, 15-56.
- Nossov, K.S. 2009. *Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC: From the Persian Wars to the Roman Conquest*. Oxford: Osprey Publishing.
- Salviat, F. 1999. “Le roi Kersobleptès, Maronée, Apollonia, Thasos, Pistiros et l’histoire d’Hérodote”, *BCH* 123, 259-273.
- Tiverios, M. 2008. “Greek Colonisation of the Northern Aegean”, in G.R Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, τ. 2. Leiden: Brill, 1-154.
- Tracy, J.D. 2000. *The City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westermann, A. (ed.) 1839. *Stefani Byzantii Ethnikón*. Leipzig: G. Teubneri.
- Winter, F.E. 1971α. *Greek Fortifications*. Toronto: University of Toronto Press.
- Winter, F.E. 1971β. “The Indented Trace in Later Greek Fortifications”, *AJA* 75, 413-426.

Δικτυογραφία

- Ober J. and B.R Weingast. 2017, 23 October. Fortifications and Democracy in the Ancient Greek World, <https://ssrn.com/abstract=3057639> (ανακτήθηκε 28/09/2023).

Δρ. Στρατής Παπαδόπουλος

Επίτιμος Διευθυντής Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟ
efstratiospa@gmail.com

Χαράλαμπος Οικονομίδης

Αρχαιολόγος-Φιλολόγος
xarisfirst@hotmail.gr

Εικ. 1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Πισύρου¹⁸².

Εικ. 2. Πρόσωση βόρειου τείχους.

---

¹⁸² Το σύνολο των εικόνων προέρχεται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας και του διευθυντού της ανασκαφής Ε. Παπαδόπουλου.

Εικ. 3. Κάτοψη βόρειου τείχους και βόρειου πύργου.

Εικ. 4. Κάτοψη ανατολικού τείχους και ανατολικού πύργου.

Εικ. 5. Ανατολικό σκέλος της οχύρωσης, λεπτομέρεια διπλοτοιχίας.

Εικ. 6. Θεμελίωση τείχους.

Εικ. 7. Εγχάρακτη επιγραφή στην πρόσοψη της οχύρωσης, ανατολικό τείχος.

Εικ. 8. Τοξωτό άνοιγμα στο ανατολικό τείχος.

Εικ. 9. Πρόσοψη νότιου τείχους.

Εικ. 10. Κάτοψη του διπλού νότιου τείχους.

Εικ. 11. Κάτοψη του απλού νότιου τείχους. Στο βάθος ο νοτιοδυτικός πύργος.

Εικ. 12. Κάτοψη του νότιου τείχους στο σημείο όπου εντοπίστηκε η κλίμακα ανόδου.

Εικ. 13. Προεξοχή στο νότιο σκέλος της οχύρωσης.

Εικ. 14. Υδρορορή Α.

Εικ. 15. Υδρορορή Β.

Εικ. 16. Λιθόκτιστος αγωγός. Νότιο τείχος.

Εικ. 17. Κάτοψη δυτικού τείχους.

Εικ. 18. Ανατολικός πύργος, λήψη από βορρά.

Εικ. 19. Κάτοψη νοτιοανατολικού πύργου και της νοτιοανατολικής πόλης.

Εικ. 20. Κάτοψη νότιου πύργου.

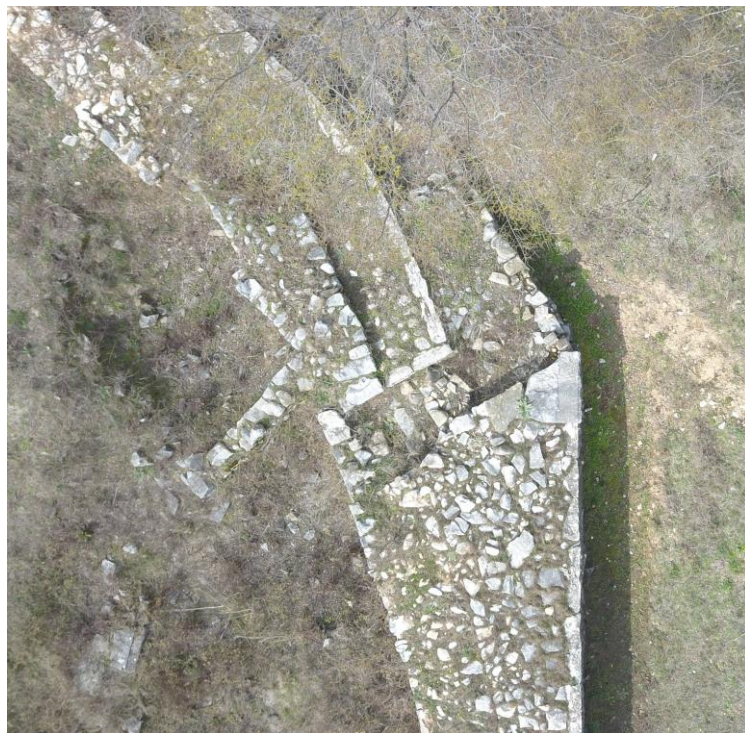
Εικ. 21. Ο νοτιοδυτικός πύργος, λήψη από βορειοανατολικά.

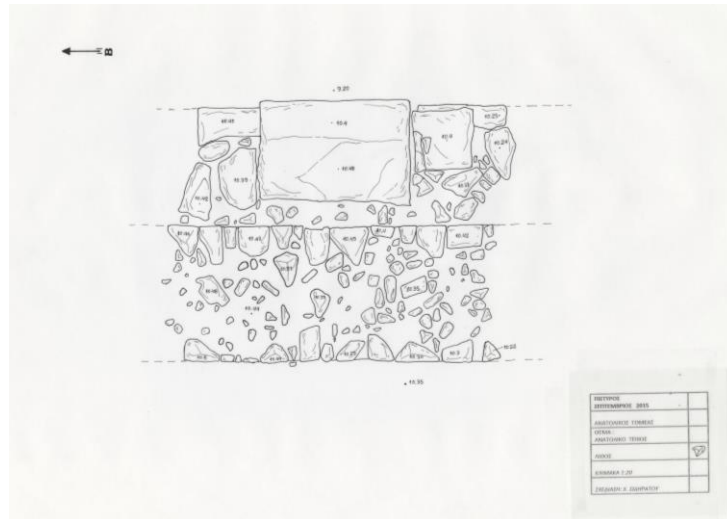
Εικ. 22. Ο βορειοδυτικός πύργος και η βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης.

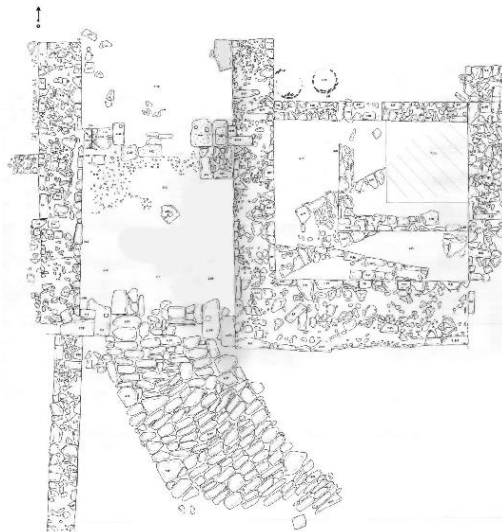
Εικ. 23. Η νοτιοανατολική πύλη και ο λιθόστρωτος δρόμος.

Εικ. 24. Κάτοψη της βορειοανατολικής πύλης.

Σχέδιο 1. Κάτοψη ανατολικού τείχους¹⁸³.

Σχέδιο 2. Κάτοψη της νοτιανατολικής πύλης.

¹⁸³ Το σύνολο των σχεδίων προέρχεται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας και του διευθυντού της ανασκαφής Ε. Παπαδόπουλου.

ΟΠΤΙΚΑ ΕΝΘΥΜΙΑ ΤΟΥ ΡΟΔΙΑΚΟΥ *ΚΩΜΩΔΕΙΝ**

Στην προσπάθεια προσέγγισης της ροδιακής θεατρικής «νοοτροπίας» παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο άρθρο τα προσωπεία που αποτέλεσαν πλαστικό διάκοσμο σε οικιακό κινητό εξοπλισμό, τα πύραυνα¹. Στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκαν κωμικά προσωπεία και ειδώλια, τα οποία έχουν βρεθεί στο σύνολό τους στην πόλη της Ρόδου, κατά τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών και εκσκαφικών εργασιών στο πλαίσιο κοινωφελών έργων [ΟΤΕ, ΕΔΥΡ (νυν ΔΕΥΑΡ)], κυρίως μεταξύ των δεκαετιών '70-'90, περίοδο κατά την οποία η οικοδομική δραστηριότητα στη Ρόδο ήταν ιδιαίτερα έντονη. Πρόκειται για 45 κωμικά προσωπεία και ειδώλια, που καλύπτουν ένα χρονολογικό φάσμα περίπου τριών αιώνων (3ος-1ος αι. π.Χ.), αντιπροσωπευτικά δείγματα μιας αστείρευτης καλλιτεχνικής ροδιακής παραγωγής εμπνευσμένης από το θέατρο². Την εποχή αυτή η Ρόδος, μία εύρωστη και ακμάζουσα ναυτεμπορική δύναμη, έχει εξελιχθεί σε μεγάλο κέντρο των γραμμάτων και των τεχνών, με την πνευματική και καλλιτεχνική της ανάπτυξη να κορυφώνεται από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ.³. Στον κατάλογο που ακολουθεί, το αρχαιολογικό υλικό εξετάζεται με βάση την ειδολογική κατηγοριοποίηση που αφορά στους πρωταγωνιστικούς τύπους-χαρακτήρες του ροδιακού *κωμωδείν*, με οδηγό τη σημαντικότερη και εκτενέστερη πηγή πληροφοριών για τη σκηνική παρουσίαση των θεατρικών τύπων του δράματος, το *Όνομαστικόν* του Ιουλίου Πολυδεύκη⁴, Έλληνα λόγιου του 2ου αι. μ.Χ. Την ταύτιση των προσωπειών και ειδωλίων με συγκεκριμένους θεατρικούς ρόλους της Νέας Κωμωδίας συνεπικουρεί και η κατηγοριοποίηση των θεατρικών τύπων του TBL Webster⁵.

---

* Ευχαριστώ από καρδιάς την αγαπημένη φίλη και συνάδελφο Χαρούλα Φανταουσιάκη για την επιμέλεια του άρθρου, τις πολύτιμες συμβουλές της και τη συνεχή υποστήριξή της. Η μελέτη των προσωπειών και ειδωλίων δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη συνεργασία της φίλης και συναδέλφου Ελένης Τσακανίκα, την οποία και ευχαριστώ θερμά. Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω και στις συναδέλφους Βασιλική Πατσιαδά και Στέλλα Παλαιολόγου για τις γόνιμες συζητήσεις και τις ενδιαφέρουσες υποδείξεις κατά τη διάρκεια συγγραφής του παρόντος άρθρου. Η φωτογράφιση έγινε από τον Γιώργο Κασιώτη, φωτογράφο της Εφ.Α. Δωδεκανήσου.

¹ Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 45-86.

² Ωστόσο, η χρονολόγηση αρκετών ευρημάτων καθίσταται προβληματική, καθώς τα σωζόμενα προσωπεία και ειδώλια δεν προέρχονται από καλά χρονολογημένα οικιστικά ή ταφικά σύνολα, ενώ δεν λείπουν και ορισμένα μεμονωμένα ευρήματα με ελλείψεις ανασκαφικές ενδείξεις. Κατά συνέπεια η απουσία στρωματογραφικών και λοιπών δεδομένων μας οδηγεί σε μία προσέγγιση βασισμένη σε τυπολογικά παράλληλα άλλων περιοχών.

³ Δρελιώση-Ηρακλείδου 2014, 39.

⁴ Το τέταρτο βιβλίο του, κεφ. ΙΖ, *Περί ύποκριτών ή ύποκρίσεως*. Θεωρείται από πολλούς μελετητές ότι ο Πολυδεύκης άντλησε τις πληροφορίες του πιθανότατα από συγγράμματα του Αριστοφάνη Βυζάντιου ή τη Θεατρική ιστορία του Iuba II του Μαυριτανού τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ., Ζουμπάκη 1994, 39.

⁵ Webster 1995.

Πολλαπλά χρήσιμη αποβαίνει η υπαγόρευση των εικονογραφικών τύπων μέσω των θεατρικών συμβάσεων –σχήματα και μορφές που συναπαρτίζουν το ύφος της τέχνης και παρέχουν στους θεατές τις βασικές πληροφορίες για το έργο και τους χαρακτήρες–, οι οποίες καθιερώνονται βαθμιαία και αδιόρατα με την επανάληψη και την παράδοση⁶. Ως επακόλουθο, τυποποιημένα εκφραστικά μέσα στα προσωπεία, όπως η έκφραση αυθάδειας των δούλων με τα υπερυψωμένα φρύδια, οι έντονες ρυτίδες έκφρασης ως δηλωτικά ψυχικών καταστάσεων (χαράς, λύπης, απελπισίας κ.ά.), καθώς και τυποποιημένα χαρακτηριστικά του φύλου (κομμώσεις, γενειάδες κ.ά.) αποτελούν βασικά στοιχεία μέσω των οποίων το κοινό αναγνώριζε και διέκρινε τις κατηγορίες των θεατρικών τύπων. Αφενός είναι η περίοδος που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της φυσιογνωμικής, θεωρία που συνέδεε τον χαρακτήρα με την εμφάνιση⁷, και αφετέρου οι θεατρικές συμβάσεις δηλώνουν την εξοικείωση με το θέατρο και τη νοηματική συνάφεια που προκύπτει από αυτές.

Η θεατρική δραστηριότητα στο νησί της Ρόδου περιελάμβανε δρώμενα, τα οποία πλαισιώναν τις θρησκευτικές εορτές προς τιμήν του Διονύσου. Την επίδραση του αττικού δράματος στα ροδιακά θεατρικά δρώμενα μαρτυρεί μαρμαρίνη κυλινδρική επιγραφή από την περιοχή του Γυμνασίου της ροδιακής ακρόπολης (1ος αι. π.Χ.), η οποία σώζει το όνομα του μεγάλου ποιητή της αρχαίας κωμωδίας Αριστοφάνη και τους στίχους αρ. 454-459 από το έργο του «Βάτραχοι», πιθανώς αφιέρωμα στον Διόνυσο (Βάκχο) από κάποιο κοινό Διονυσιαστών⁸. Στο θέατρο της πόλης της Ρόδου⁹, του οποίου η ύπαρξη μαρτυρείται μόνο από φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες¹⁰, κατά τη διάρκεια της μεγάλης θρησκευτικής εορτής των Διονυσίων, που συνεορτάζονταν με τα Αλεξάνδρεια¹¹, οι Ρόδιοι απολάμβαναν τις θεατρικές παραστάσεις με ησυχία και συγκέντρωση¹². Στο θέατρο της Λίνδου, όπου διεξάγονταν τα Σμίνθια¹³, οι Ρόδιοι διαγωνίζονταν σε θεατρικούς, μουσικούς και αθλητικούς αγώνες. Λατρευτικές εκδηλώσεις με θεατρικά δρώμενα πραγματοποιούνταν και στο θέατρο βορειοδυτικά του ναού του Ερεθιμίου Απόλλωνος¹⁴, πιθανώς και στην αγορά της αρχαίας Καμίρου¹⁵.

Η καλλιτεχνική δημιουργία των Ροδίων ποιητών διατηρεί μακρά παράδοση στο νησί και διαπιστώνεται ήδη από τον 6ο αι. π.Χ.¹⁶. Φιλολογικές πηγές και επιγραφικές μαρτυρίες που σώζουν καταλόγους νικητών, αναφέρουν ονόματα Ροδίων ποιητών-δραματουργών που διακρίθηκαν για τα έργα τους. Από τους ποιητές κωμωδίων, ο

⁶ Σηφάκης 2007, 26.

⁷ Green και Handley 1998, 78· Ο Α. Πετρίδης (2014, 125-136) υποστηρίζει ότι τα χαρακτηριστικά των προσωπειών της Νέας Κωμωδίας αποκωδικοποιούν τους ανθρώπινους χαρακτήρες, ενίοτε δε παραπέμπουν σε πρόσωπα τραγωδιών, λειτουργώντας με αυτό τον τρόπο και ως «διακειμενικοί δείκτες».

⁸ Pugliese Carratelli 1940, 119-123· Matijasic 2017, 215-224. Για τα κοινά των Διονυσιαστών και τη λατρεία του Διονύσου στη Ρόδο, βλ. Πατσιαδά 2013, 220-221, υποσημ. 641, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹ Για τα θεατρικά οικοδομήματα της Ρόδου βλ. Δήμα και Τσακανίκα 2018, 104-106.

¹⁰ Διόδωρος XX 98, 6-7 και τούς περί τὸ θέατρον τόπους κατελαμβάνοντο... εὐθαρσείς ποιοῦντες τούς κατελιφότες μέρος τοῦ περί τὸ θέατρον τόπου, και Διόδωρος XX 100, 4 ἀνγκοδόμησαν δέ και τὸ θέατρον.

¹¹ IG XII 1, 57, 71· Παπαχριστοδούλου 1994, 180· Δρελιώση-Ηρακλείδου 2014, 52.

¹² Δρελιώση-Ηρακλείδου 2014, 52· Καρούζος 1973, 29.

¹³ IG XII 1, 762, ψήφισμα των Λινδίων για τον ορισμό των χορηγών και τη διοργάνωση των Σμινθίων.

¹⁴ Morelli 1959, 22-23· Παπαχριστοδούλου 1989, 110-116, υποσημ. 526.

¹⁵ Calio 2011, 346, 351.

¹⁶ Δρελιώση-Ηρακλείδου 2014, 51-52.

Λίνδιος ποιητής Ανθέας¹⁷, σύμφωνα με τον Αθήναιο, παραδίδεται ότι νίκησε σε διαγωνισμό ποιημάτων με σύνθετα ονόματα. Ο Αναξανδρίδης¹⁸ από την Κάμιρο (4ος αι. π.Χ.), ποιητής της Μέσης Κωμωδίας, έγραψε 65 κωμωδίες και αναδείχτηκε νικητής σε δραματικούς διαγωνισμούς δέκα φορές. Σύμφωνα με το Λεξ. Σουΐδα, ο ποιητής ήταν ο πρώτος, ο οποίος *ἔρωτας καὶ παρθένων φθορὰς εἰσήγαγεν* στην κωμωδία. Ο Αντιφάνης¹⁹ (4ος αι. π.Χ.), ποιητής της Νέας Κωμωδίας, νίκησε σε δραματικούς διαγωνισμούς 13 φορές. Ο ποιητής Διοκλῆς²⁰ δοξάσθηκε στα Λήνια, όχι μόνο ως τραγικός ποιητής αλλά και για τις νίκες του σε σατυρικά δράματα²¹. Ο ομότεχνός του Αρχένομος²² (2ος αι. π.Χ.) έγραψε σατυρικά δράματα για τα οποία βραβεύτηκε σε εορτή προς τιμήν της θεάς Ἥρας, όπως μαρτυρά σαμιακή επιγραφή²³.

Ρόδιοι υποκριτές, κωμικοί και τραγικοί²⁴, συμμετείχαν σε θεατρικούς αγώνες σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου και αναφέρονται σε επιγραφές από τους Δελφούς, τον Ωρωπό, τη Δήλο και την Επίδαυρο²⁵. Πιθανώς οι καλλιτέχνες αυτοί να ήταν μέλη κάποιας «συντεχνίας» υποκριτών²⁶, δεδομένου ότι στη Ρόδο δραστηριοποιούνταν τρία κοινά «τεχνιτών του Διονύσου»²⁷. Τα μέλη των καλλιτεχνικών «συντεχνιών» διέθεταν αναγνωρισμένο status²⁸ και το *τεχνίτευμά* τους, εκτός από την ελευθερία του ταξιδιού, τους παρείχε ατομική ασφάλεια, προστασία της περιουσίας τους, ακόμη και απαλλαγή

¹⁷ Αθῆν. 10.63, Ανθέας δὲ ὁ Λίνδιος, συγγενὴς δὲ εἶναι φάσκων Κλεοβούλου τοῦ σοφοῦ, ὡς φησι Φιλόμνηστος ἐν τῷ περὶ τῶν ἐν Ῥόδῳ Σμινθείων, πρεσβύτερος καὶ εὐδαίμων ἄνθρωπος εὐφυῆς τε περὶ ποίησιν ὧν πάντα τὸν βίον ἐδιουσίαζεν, ἐσθῆτά τε· Ευστ., Σχ. ΙΙ. 645.

¹⁸ Αθῆν. 9.16· Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* 3.1· Κατὰ το Σουΐδα Λεξ. στο λήμμα Αναξανδρίδης, Αναξάνδρου, Ῥόδιος ἐκ Καμείρου, γεγονώς ἐν τοῖς ἀγῶσι Φιλίππου τοῦ Μακεδόνα, Ὀλυμπιάδι ρα· κατὰ δε τινὰς Κολοφώνιος. ἔγραψε δὲ δράματα ἑξή, ἐνίκησε δὲ ἰ'. καὶ πρῶτος οὗτος ἔρωτας καὶ παρθένων φθορὰς εἰσήγαγεν.

¹⁹ Κατὰ το Σουΐδα Λεξ. στο λήμμα Αντιφάνης, Δημοφάνους, οἱ δὲ Στεφάνου καὶ μητρὸς Οἰνός, Κιανός, ὡς δὲ τινες Σμυρναῖος, κατὰ δὲ Διονύσιον Ῥόδιος· κωμικὸς τῆς μέσης κωμωδίας, ἀπὸ δούλων ὡς τινες.

²⁰ Τις πληροφορίες ἀντιλούμε ἀπὸ το ἐπιγράμμα βάσης ἐπιτύμβιου μνημείου ἀφιερωμένο στη μνήμη του, που βρέθηκε σε ἐλληνιστικὸ μνημειώδες ταφικὸ συγκρότημα στη δυτικὴ νεκρόπολη της Ρόδου και χρονολογεῖται το α' μισό του 2ου αι. π.Χ., Τρυπάνης 1977, 830-837.

²¹ Κατὰ τον εορτασμό των Ληναίων διεξάγονταν δραματικοὶ αγώνες μάλλον ὑπὸ τη διαχείριση διονυσιακῆς συντεχνίας υποκριτῶν, *IG XII 1, 125a*· φαίνεται ὅτι ἦταν δραματικοὶ διαγωνισμοὶ μεταξὺ μεμονωμένων Ροδιακῶν φυλῶν, κατὰ τους οποίους ἡ κάθε φυλὴ ἀνετίθετο σε κάποιον ἠθοποιὸ ἀπὸ την πολιτεία και ἡ φυλὴ ἔπαυρε την θέση του ποιητῆ ἀναλαμβάνοντας την χορηγία της παραγωγῆς, Arnold 1936, 434-435. Η πολυτιμὴ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ ἐπίσης την νίκη(;) του Αθηναίου υποκριτῆ Ἀλκίμαχου στη Ρόδο με τέσσερα ἔργα του Σοφοκλή συμπεριλαμβανομένου κι ενός σατυρικοῦ δράματος, σατυρικῶν Τήλε[φου] ὑποκριτῶν ἐν Ῥόδῳ.

²² Mygind 1999, 273.

²³ *IG XII 6, 1, 173*.

²⁴ Επιγραφικὲς μαρτυριὲς διασώζουν τα ονόματα 13 συνολικὰ Ροδιῶν υποκριτῶν: Ἀγοράναξ, Ἀκέσιος, Ἀλκίμαχος, Διονύσιος Διονυσίου, Διονύσιος Διοφ[, Ἴπποκράτης Ἀριστομένους, Κλεόνικος Κλεοκράτου, Ἀλκίμαχος, Ρούφ[ος], [-]ιστομεδ[-], [-]νδρος, [-]ασύβουλος, Ἀρισ[-]. Για την προσωπογραφία τους βλ. Mygind 1999, 275-277· Στεφανῆς 1988, 551.

²⁵ Mygind 1999, 252.

²⁶ Για τους περὶ τον Διόνυσον τεχνίτας βλ. Maiuri 1916, 140-141· Pickard-Cambridge 1953, 286 κ.ε.· Lightfoot 2002, 209-210· Taplin 2012, 236-239.

²⁷ Εκτός ἀπὸ τα κοινὰ των τεχνιτῶν του Διονύσου στη Ρόδο δραστηριοποιούνταν και ἑξὶ κοινὰ Διονυσιαστῶν (λατρευτῶν του Διονύσου), βλ. Πατσιαδά 2013, 220-221, ὑποσημ. 641, ὅπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁸ Διόδωρος IV, 5. 4.

από τη στρατιωτική και τη ναυτική θητεία²⁹. Επιπλέον, οι διάσημοι πρωταγωνιστές του δράματος απήλυναν εξαιρετικών προνομίων, τα οποία παραχωρούνταν και στα μέλη των οικογενειών τους. Επιγραφική μαρτυρία σώζει την πληροφορία ότι ο Ρόδιος υποκριτής Κλεόνικος³⁰, γιος του Κλεοκράτη, τιμήθηκε με το αξίωμα της προξενείας και τον τίτλο του ευεργέτη, ενώ στα παιδιά του απονεμήθηκαν τα δικαιώματα της ισοτέλειας, της ασυλίας και της ασφάλειας σε καιρό ειρήνης και πολέμου. Ο κωμικός υποκριτής Ρούφος³¹ (1ος αι. π.Χ.) δοξάστηκε όχι μόνο για τις υποκριτικές του ικανότητες, αλλά και για την ηθική του ακεραιότητα (σεμνότης) και στεφανώθηκε νικητής 45 φορές. Οι επιτυχημένοι υποκριτές αφιέρωναν προσωπεία στους θεούς σε ανάμνηση των θεατρικών τους νικών³². Την πεποίθηση αυτή μαρτυρά και το αφιέρωμα του προσωπείου με τη μορφή του κωμικού ήρωα Παμφίλου σε κάποια θεότητα από τον Αγοράνακτα³³ (3ος αι. π.Χ.), ποιητή κωμωδιών ή κωμικό υποκριτή³⁴. Στον αντίποδα, σε επιγραφές μαρτυρούνται καταγεγραμμένα πρόστιμα, τα οποία επιβάλλονταν σε άτομα που δεν τήρησαν τις επαγγελματικές τους δεσμεύσεις, όπως συνέβη με τον Ρόδιο κωμικό υποκριτή Διονύσιο Διονυσίου³⁵ (2ος αι. π.Χ.) και την οικονομική ποινή που του επιβλήθηκε διὰ τὸ μὴ ἀγωνίζεσθαι κεκομισμένοι τὸν μισθόν.

Η αρχαία ελληνική κωμωδία, αν και στο μεγαλύτερο τμήμα της έχει χαθεί, παρά τις μεταβολές που υπέστη με το πέρασμα του χρόνου, ουδέποτε απώλεσε τον εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό της χαρακτήρα. Από την τριμερή περιοδολόγησή της σε Αρχαία, Μέση και Νέα Κωμωδία, το ενδιαφέρον του παρόντος άρθρου συγκεντρώνουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τελευταίας, κατά την οποία τα διασκεδαστικά κοινωνικά θέματα είναι κυρίαρχα. Τα κοινωνικά αυτά θέματα χαρακτηρίζονται από την απουσία πολιτικών υπαινιγμών, ενώ χρησιμοποιούν μία σχηματοποιημένη θεματολογία με την προβολή συγκεκριμένων κωμικών τύπων-χαρακτήρων³⁶. Αριστοτέλης του είδους έχει χαρακτηριστεί ο Μένανδρος, Αθηναίος ποιητής και δραματουργός του 4ου αι. π.Χ.³⁷. Τη δύναμη των κωμωδιών του απηχεί το αξιομνημόνευτο και πασιγνώστο ρητό του Αριστοφάνη του Βυζάντιου: ὦ Μένανδρε καὶ βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο;³⁸, του οποίου τόσο μεγάλος ήταν ο θαυμασμός για τον ποιητή, ώστε τον κατέτασσε δεύτερο μετά τον Όμηρο³⁹.

²⁹ IG II2, 1134. Πρόκειται για το ψήφισμα του Αμφικτιονικού Συμβουλίου των Δελφών, που χρονολογείται περί το 277 π.Χ. και αξιώνει την προτεραιότητα της Αθηναϊκής συντεχνίας υποκριτών, ενώ παράλληλα υποδηλώνει την ολοκληρωμένη οργάνωση των τεχνιτών του Διονύσου ήδη από τον 3ο αι. π.Χ.

³⁰ IG VII, 275, και FD III 3, 382.

³¹ IG XII 1, 84.

³² Τα προσωπεία αυτά λειτουργούσαν ως πρότυπα για την κατασκευή ανταλλακτικών και την καταγραφή των προσωπειών σε αντιστοιχία με τα έργα στα οποία εντάσσονταν, Wiles 1991, 80.

³³ Επίγραμμα του Καλλιμάχου, *Παλατινή Ανθολογία* VI 311.

³⁴ Για την αμφιγνωμία βλ. Webster 1964, 122.

³⁵ IG IV2, 99 ἐπὶ ἀγνωσθέντα τῶν Ἀσκαπείων καὶ Ἀπολλωνίων Σωστράτου τοῦ Πατρο|κλείδα κατάδικοι οἱ γενόμενοι τῶν τεχνιτῶν | διὰ τὸ μὴ ἀγωνίζεσθαι κεκομισμένοι τὸν μισθόν | vacat | κωμοιδὸς Διονύσιος Διονυσίου Ῥόδιος μνᾶν | τεσσάρων.

³⁶ Μαυρόπουλος 2007, 821-822.

³⁷ Αποσπάσματα του έργου του διασώθηκαν χάρη στις ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες της Αιγύπτου σε φύλλα παπύρου, και εμμέσως, από κείμενα που διασώθηκαν στο έργο άλλων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων, Hunter 1994, 16-17.

³⁸ Nauck 1848, 249-250.

³⁹ IG XIV, 1183.

Τα καθημερινά ζητήματα των μενάνδρειων κωμωδιών ήταν αγαπητά στο κοινό και μπορούσαν να μεταφερθούν με επιτυχία σε οποιαδήποτε περιοχή του ελληνιστικού κόσμου. Η οικουμενικότητα των δραμάτων του συγκινούσε κοινό και αναγνώστες για αρκετούς αιώνες μετά το θάνατό του, καθώς αυτά παιζόνταν και αντιγράφονταν μέχρι και τον 7ο αι. μ.Χ. Πλήθος πορτρέτων αποδίδουν τον τύπο του δημοφιλούς ποιητή αποτίνοντας φόρο τιμής και αναγνώρισης στο έργο του. Πιθανώς η ροδιακή πολιτεία ανέγειρε εικονιστικό ανδριάντα⁴⁰ προς τιμήν του, ο οποίος σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (εικ. 1). Το ροδιακό έργο πλαστικής, χαρακτηριστικό δείγμα της υστεροφημίας του ποιητή, αποδίδει τα κύρια χαρακτηριστικά του προσώπου του με έντονα εκφραστικά μέσα, χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ., και αποτελεί ένα από τα πιστότερα αντίγραφα του πρωτοτύπου⁴¹.

Την ευρεία αποδοχή και διάδοση των κωμικών χαρακτήρων του Μενάνδρου στη Ρόδο απηχούν τα δύο εμβλήματα ψηφιδωτών δαπέδων με παράσταση προσωπειών (εικ. 2α-β), του *θεράποντος ηγεμόνος*⁴² (μέσης ελληνιστικής περιόδου) και του *πάππου πρώτου*⁴³ (ρωμαϊκής περιόδου), τα οποία εκτίθενται στη μόνιμη έκθεση *Αρχαία Ρόδος 2400 χρόνια*, στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Τα πρώτα δείγματα ψηφιδωτών δαπέδων βρέθηκαν σε ανδρώνες κατοικιών στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁴⁴ Από τη μέση ελληνιστική περίοδο και μετά, τα μωσαϊκά δάπεδα των ροδιακών οικιών διακρίνονται για την άριστη ποιότητα κατασκευής τους, την τεχνική αρτιότητα, την πολυχρωμία και την απόδοση της λεπτομέρειας⁴⁵. Η μεγάλη ροδιακή ζωγραφική προσεγγίζεται μέσα από τα εξαιρετικά αυτά δείγματα ροδιακής εικονιστικής τέχνης⁴⁶. Οι μορφές αποδίδονται κατενώπιον σε σκοτεινό φόντο από μελανές ψηφίδες. Το ψηφιδωτό έμβλημα του *θεράποντος ηγεμόνος* πλαισιώνεται από μελανή ταινία και ζώνη διακοσμημένη με μία σειρά ωών⁴⁷ που μιμούνται ιωνικό κυμάτιο, ενώ στο ψηφιδωτό του *πάππου πρώτου* η διακοσμητική ταινία δεν σώζεται. Η πλούσια χρωματική διαβάθμιση του στεφανιού που

⁴⁰ Για την εικονιστική κεφαλή του Μενάνδρου βλ. Μπαϊράμη 2012, 260-262, αρ. 74 (Γ 2748), πιν. 249-251 με τη σχετική βιβλιογραφία.

⁴¹ Για τη διαφωνία ως προς τη χρονολόγηση του ροδιακού πορτρέτου βλ. Μπαϊράμη 2012, 261-262.

⁴² Το εμβληματικό ψηφιδωτό διαστάσεων 1,70x1,70 μ. (διαστάσεις εμβλήματος 0,60x0,60 μ.) βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη το 1965. Το δάπεδο κατασκευάστηκε σε ελληνιστική οικία και αποκαλύφθηκε σε δεύτερη χρήση σε ρωμαϊκή οικία, όπου επανατοποθετήθηκε ως πολύτιμη δημιουργία με καλλιτεχνική αξία, Κωνσταντινόπουλος 1968, 579-580, πιν. 772· 1986, 147-150, εικ. XXVII· Παπαχριστοδούλου 1993, 37, εικ. 22· Andreade 2003, 61, 229, εικ. 61 και 227· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 29· Δρελιώση-Ηρακλείδου 2013, 136.

⁴³ Το εμβληματικό ψηφιδωτό διαστάσεων 0,35x0,29 μ. βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Βαλσαμούλη το 1962 και πιθανώς διακοσμούσε εξοχική έπαυλη, Κωνσταντινόπουλος 1986, 147-150, 233, εικ. L.

⁴⁴ Παπαχριστοδούλου 1993, 35.

⁴⁵ Γενικά για την τέχνη του ψηφιδωτού βλ. Salzmann 1982, 42-46· Dunbabin 1999, 269-290, ενώ για τους χώρους τοποθέτησης των ψηφιδωτών δαπέδων εντός των οικιών βλ. Westgate 1997-98, 93-115· 2000, 391-426. Για τις ψηφίδες από υαλόμαζα και φαγιεντιανή και τη χρήση τους στη διακόσμηση των ψηφιδωτών, βλ. Guimier-Sorbets and Nenna 1992, 607-629· 1995, 529.

⁴⁶ Οι τεχνικές κατασκευής των δύο ψηφιδωτών περιλαμβάνουν εκτός από τις μικρές κυβικές ψηφίδες (*opus tessellatum*) από πηλό και υαλόμαζα και πολύ μικρές ποικιλόχρωμες και ποικιλόσχημες ψηφίδες (*opus vermiculatum*) για τη δημιουργία ζωγραφικής εντύπωσης, Κωνσταντινόπουλος 1986, 149· Παπαχριστοδούλου 1993, 35.

⁴⁷ Δημοφιλές διακοσμητικό μοτίβο της αρχιτεκτονικής διακόσμησης κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο στην Ελλάδα, την Ιταλία, τη Σικελία και τη Μικρά Ασία, το οποίο υιοθετήθηκε και στα ψηφιδωτά, Onadiah 1980, 118.

κοσμεί το κεφάλι του *θεράπιοντος ηγεμόνος*, η εντυπωσιακή φωτοσκίαση και προοπτική, καθώς και η λεπτομερής απόδοση των χαρακτηριστικών των προσωπείων κατά τρόπο τρισδιάστατο που επιτυγχάνεται με τις μικροσκοπικές πολύχρωμες και με τέλεια εφαρμογή ψηφίδες, καταδεικνύουν την προσήλωση των ρόδιων τεχνιτών στην τέχνη, η οποία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη στη Ρόδο ήδη από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁴⁸. Η πρακτική διακόσμησης των δαπέδων πολυτελών οικιών με πολυδάπανα ψηφιδωτά την ελληνιστική περίοδο, το υψηλό κόστος των οποίων τα περιόρισε σε μικρό τετράγωνο χώρο –έμβλημα– στο κέντρο του δαπέδου, απαντά στη Δήλο, την Πέργαμο, την Αλεξάνδρεια κ.α.⁴⁹.

Η συνέχεια της κωμικής παράδοσης στη Ρόδο με βάση το νέο ύφος που εισήγαγαν ο Μένανδρος⁵⁰ και οι σύγχρονοί του μαρτυρείται από την ποικιλία των προσωπείων και ειδωλίων των πανελληνίως προσφιλών θεατρικών τύπων της Νέας Κωμωδίας, που αντιγράφονται στα ροδιακά εργαστήρια ως δημοφιλή θέματα της ελληνιστικής περιόδου⁵¹ στην Αττική, καθώς και στα εργαστήρια της Ιταλίας, της Σικελίας, της Αιγύπτου και της Μ. Ασίας, υποδηλώνοντας μεταξύ των περιοχών αυτών εμπορικές σχέσεις και καλλιτεχνική σύνδεση. Στον κατάλογο που ακολουθεί παρουσιάζονται αρχικά λύχνοι, προσωπεία και ειδώλια, που απεικονίζουν γνωστούς θεατρικούς χαρακτήρες της Νέας Κωμωδίας και στη συνέχεια διάφοροι «κωμικοί τύποι», όπως είναι οι καρικατούρες, οι γκροτέσκ μορφές και οι νέγροι ή οι μορφές με νεγροειδή χαρακτηριστικά. Αναλυτικότερα, παρουσιάζονται οι θεατρικοί τύποι και οι παραλλαγές τους: ο τύπος του δούλου (*ηγεμών θεράπων*, *ηγεμών επίσειστος*, *μαίσων*), του νεανίσκου (*πάγχρηστος*, *ούλος*), της εταιράς (*διάμιτρος*, *λαμπάδιον*) και της γριάς (*γραϊδίον ισχνόν*) απεικονίζονται στα προσωπεία και τα ειδώλια με αρ. 1 έως 32. Οι κωμικού τύποι: καρικατούρες και γκροτέσκ μορφές, νάνοι και νέγροι ή με νεγροειδή χαρακτηριστικά απεικονίζονται στα προσωπεία και ειδώλια με αρ. 33 έως 45.

Ο πηλός⁵², στην πλειονότητα των προσωπείων και των ειδωλίων είναι ροδόχρους και στα υπόλοιπα ωχρός, ενίοτε καστανός, λεπτόκοκκος, συνεκτικός με λίγες προσμίξεις, ενώ σε πολλά ευρήματα σώζεται και το επίχρισμα. Μακροσκοπικά ο πηλός των εξεταζόμενων θεατρικών ευρημάτων παρουσιάζει ομοιότητες με τον πηλό των ροδιακών εμπορικών αμφορέων⁵³, διαθέτοντας τα διακριτικά χαρακτηριστικά της πάστας του

⁴⁸ Dreliaosi-Herakleidou 1999, 47-48.

⁴⁹ Πρβλ. Andreae 2003, 33, 54/55, 58/59, και τα εμβληματικά ψηφιδωτά με απεικόνιση προσωπείου 240-241· Dunbani 1999, 225, εικ. 237. Για τη διακόσμηση των ψηφιδωτών με γεωμετρικά σχέδια και φυτικά μοτίβα βλ. Ovadia 1980.

⁵⁰ Η επίδρασή του στη νεότερη λογοτεχνία γίνεται αντιληπτή μέσω των κωμωδιών των Ρωμαίων οπαδών του, του Πλάτου και του Τερεντίου, Green και Handley 1998, 76-77. Μέσα από αυτές τις διασκευές και μιμήσεις, ο Μένανδρος τροφοδότησε με την κωμωδία των καταστάσεων και των χαρακτήρων του τις θεατρικές ανάγκες και μεταγενέστερων εποχών, γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε πρόδρομος της ιταλικής Comedia dell'Arte και του μεγάλου Γάλλου κωμωδιογράφου του 17ου αι. Μολιέρου, Μαυρόπουλος 2007, 823.

⁵¹ Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 46.

⁵² Για το χρωματολόγιο έχει χρησιμοποιηθεί η κλίμακα Munsell (*Munsell Soil Color Charts*, Baltimore, Maryland 1975).

⁵³ Για τον πηλό των ροδιτικών οξυπύθμενων αμφορέων βλ. Nilsson 1909, 54· Grace 1934, 203· Για τους ροδιακούς αμφορείς γενικότερα βλ. Empereur 1982, 219-233· Empereur et Picon 1986, 103-126· Palamida *et al.* 2016, 135-150. Στο προσωπικό αρχείο της V. Grace, που φυλάσσεται στα αρχεία της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, σημειώνεται προσωπείο ως έμβλημα σε σφράγιση

πηλού που αποδίδεται στη Ρόδο⁵⁴. Η διαπίστωση αυτή, δηλαδή ότι η σύσταση, η υφή και το χρώμα των ροδιακών τεχνουργημάτων ομοιάζουν με αυτά των ροδιακών αμφορέων, επιτρέπει την αναγνώριση εγχώριας παραγωγής, μολονότι δεν έχουν εντοπιστεί εργαστήρια με τα ανάλογα απορρίμματα⁵⁵, ενώ δεν αποκλείει την πιθανότητα αντιγραφής εισηγμένων πρωτοτύπων ή χρήσης εισηγμένων καλουπιών.

Από τα αντικείμενα μικροτεχνίας με θεατρική διακόσμηση ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πλαστικός διάκοσμος των λύχνων. Μολονότι οι λύχνοι αποτελούν ταπεινά είδη πρώτης ανάγκης, προσφέρουν πλήθος στοιχείων για την κεραμική παραγωγή και τις πολιτισμικές επιρροές των περιοχών όπου αποκαλύπτονται. Η διακόσμηση των ευτελών αυτών προϊόντων φωτισμού⁵⁶ με προσωπεία υποδεικνύει την ευρύτητα με την οποία η καλλιτεχνική τάση εκφραζόταν μέσω εικονογραφικών θεμάτων από το χώρο του θεάτρου. Στη Ρόδο έχουν βρεθεί λύχνοι με επίθετα κοσμήματα προσωπειών, ανθρωπόμορφοι λύχνοι εμπνευσμένοι από τον χώρο του θεάτρου (εικ. 3α-γ), καθώς και καλύμματα λύχνων με ανάγλυφη διακόσμηση προσωπειών. Σώζονται τρεις που αντλούν από το θεματολόγιο του θεάτρου, ο πρώτος με ανάγλυφη μορφή προσωπειού δούλου⁵⁷, ο δεύτερος σε σχήμα καθιστής, σκυφτής μορφής με προσωπείο δούλου στεφανηφόρου με νεγροειδή χαρακτηριστικά⁵⁸ και ο τρίτος σε μίμηση προσωπειού της Νέας Κωμωδίας, του *πάγχρηστου νεανίσκου*⁵⁹. Οι λύχνοι είναι κατασκευασμένοι σε μήτρα. Η χρήση

λαβής αμφορέα με κέντρο παραγωγής τη Ρόδο, Πανάγου 2010, 204 (κατάλογος 2: ονόματα και εμβλήματα στα σφραγίσματα).

⁵⁴ Την «...*pâte «classique» des amphores de Rhodes...*» ο Finkielsztejn (2001, 47) περιγράφει ως λεπτόκοκκη χωρίς ορατά εγκλείσματα, με μπεζ ροζ χρώμα και μία λεπτή υπόλευκη επιφανειακή στρώση.

⁵⁵ Γεωλογικές δειγματοληψίες που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Ρόδου τόνισαν τη συνύπαρξη ιζημάτων (πηλού) που ορίζεται από διαφορετικά μεγέθη κόκκων και συστατικών (π.χ. σερπεντινίτη, χαλαζία, μίκα), Betina and Skaltsa 2018, 53-54. Περισσότερες λεπτομέρειες για το ροδιακό πηλό βλ. Betina and Skaltsa 2018, 50-66· Betina 2019, 1-10.

⁵⁶ Συνήθη προϊόντα με διαδεδομένη κτερισματική χρήση, τα οποία ενταφιάζονταν με σκοπό να φωτίζουν το δρόμο του νεκρού στον σκοτεινό Άδη, Παντερμαλής 1972, 169.

⁵⁷ Λύχνος τροχήλατος κνιδιακού εργαστηρίου με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο. Αρ. ευρ. Α 2573. Ο λύχνος βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή στο οικ. Πλατή το 1972. Ο πηλός είναι γκριζός (5YR, 5/1), καθαρός και συνεκτικός. Ο λύχνος φέρει μαύρη βαφή με τη μέθοδο της εμβάπτισης. Διαστάσεις: ύψος 4,5 εκ., μήκος 12,2 εκ., πλάτος 9,2 εκ. Λείπει η λαβή και είναι αποκρουσμένο στο τμήμα του δίσκου πλάι στην κεντρική οπή. Η κάθε πλευρά του ώμου κοσμεύεται από ένα επίθετο μικρό προσωπείο δούλου (ύψ. 2,1 εκ.), ανάμεσα σε δύο σφαιρίδια. Η βάση του είναι στρογγυλή με ομφαλό στο κέντρο. Αδημοσίευτο. Πρβλ. Bailey 1975, 150, αρ. Q321, πίν. 60.

⁵⁸ Λύχνος σε σχήμα καθιστής και σκυφτής μορφής με κωμικό προσωπείο δούλου στεφανηφόρου, που φέρει νεγροειδή χαρακτηριστικά. Αρ. ευρ. Α 2648. Βρέθηκε στο οικ. Σωτηράκη κ.ά. το 1972. Ο πηλός είναι ωχρός με κοκκινωπή απόχρωση (5YR, 7/6), καθαρός και συνεκτικός. Ο λύχνος είναι πορτοκαλόχρωμος με μελανό χρώμα στο πρόσωπο της εικονιζόμενης μορφής και κατά τόπους. Διαστάσεις: ύψος 5,1 εκ., μήκος 8,1 εκ., πλάτος 5,3 εκ. Λείπει η λαβή και τμήμα από την κάτω επιφάνεια του λύχνου όπου βρισκόταν η οπή καύσης. Η οπή πλήρωσης διαθέτει κυματοειδές χείλος εξωνεύον (διαμ. 2,1 εκ.). Αδημοσίευτο. Πρβλ. Grandjouan 1961, 80, pl. 30, no 1067· αντίστοιχος τύπος σε χάλκινο, Menzel 1969, 112, αρ. 1, εικ. 93.

⁵⁹ Λύχνος σε σχήμα προσωπειού της Νέας Κωμωδίας: «Πάγχρηστος νεανίσκος». Αρ. Ευρ. Α 3643. Βρέθηκε στο οικ. Παπαϊωάννου-Κυπριώτη το 1979. Ο πηλός είναι ωχροκίτρινος (7.5YR, 8/4). Διαστάσεις: ύψος 5,9 εκ., μήκος 5 εκ., πλάτος 6 εκ. Λείπει το πίσω μέρος του λύχνου που αποτελεί και τμήμα της κόμης. Η επιφάνεια του λύχνου είναι απολεπισμένη και είναι αποκρουσμένος στο ύψος του φρυδιού της μορφής. Ίχνη καύσης στην άκρη του μυκτήρα (στόμα). Το κωμικό προσωπείο διαθέτει πλούσια φενάκη (κόμη) και φέρει στεφάνι συμποσίου. Παρουσιάζει έντονα χαρακτηριστικά του προσώπου: μεγάλη μύτη, τονισμένα ζυγωματικά, προτεταμένα χείλη τα οποία σχηματίζουν και το μυκτήρα του λυχνιού. Αδημοσίευτο. Δεν βρέθηκαν ακριβή παράλληλα.

μητρών για την κατασκευή λύχνων, η οποία εισάγεται κατά τον 3ο αι. π.Χ. και διαδίδεται ευρέως τον 2ο αι. π.Χ., συνυπάρχει μαζί με την κατασκευή λύχνων στον τροχό μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ.⁶⁰. Στη Ρόδο αντιπροσωπεύονται και οι δύο τεχνικές κατασκευής λύχνων⁶¹.

Τα θεατρικά προσώπια είναι από τα συνηθέστερα διακοσμητικά θέματα των κατασκευασμένων σε μήτρα κνιδιακών λύχνων⁶². Ο μονόμυξος λύχνος με αρ. κατ. Α2573, που βρέθηκε στη Ρόδο, φέρει την επίθετη αυτή διακόσμηση και χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. Ο λύχνος με αρ. κατ. Α2648 σε σχήμα καθιστής και σκυφτής μορφής δούλου στεφανηφόρου με νεγροειδή χαρακτηριστικά απηχεί χάλκινα πρότυπα, προφανώς όμως λόγω της καλλιτεχνικής ευελιξίας του λυχνοπλάστου δεν έχουν εντοπιστεί ακριβή παράλληλα⁶³. Γενικά, οι λύχνοι σε σχήμα κεφαλής νέγρου, καθώς και μορφών με νεγροειδή χαρακτηριστικά, ήταν το αγαπημένο θέμα⁶⁴ των κατασκευαστών του είδους όχι μόνο κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών αλλά και των αυτοκρατορικών χρόνων⁶⁵. Το μελανό δέρμα του νέγρου έχει συνδεθεί με τον θάνατο και τον Κάτω Κόσμο⁶⁶, ενώ η δυσμορφία με την οποία απεικονίζονται πολλές φορές αποτελεί αποτροπαϊκό χαρακτηριστικό⁶⁷. Στο πλαστικό προσωπόμορφο λυχνάρι απεικονίζεται η μορφή του δούλου με τα νεγροειδή γκροτέσκ χαρακτηριστικά με μία διάθεση σκωπτική⁶⁸ και πιθανώς απηχεί καλλιτεχνικούς δεσμούς με την Αλεξάνδρεια, της οποίας η πλαστική δηλώνει μία έντονη προτίμηση στις απεικονίσεις νέγρων⁶⁹.

Ο ανθρωπόμορφος λύχνος με αρ. κατ. Α3643 δεν διαθέτει ακριβή παράλληλα, ωστόσο τα χαρακτηριστικά του προσώπου και η κόμμωση οδηγούν στην ταύτιση της μορφής με το προσωπίο της Νέας Κωμωδίας, του *πάγχρηστου νεανίσκου*⁷⁰. Μάλλον πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου, όπως μαρτυρά ο πηλός και το πρόχειρο γάνωμα. Μικροαντικείμενα με απεικονίσεις ηθοποιών της Νέας Κωμωδίας κατασκευασμένων στα τοπικά εργαστήρια υποδεικνύουν την επίδραση των έργων του

⁶⁰ Howland 1958, 129 κ.ε· Schreiber 1976· Πινγιάτογλου 2005, 81.

⁶¹ Οι λύχνοι αποτελούν αντικείμενο εξαντλητικής μελέτης με εκτενή βιβλιογραφία· για τους ροδιακούς λύχνους της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Κατσιώτη 2017.

⁶² Bailey 1975, 129.

⁶³ Το σχήμα βρίσκει κοντινό παράλληλο σε χάλκινο λύχνο με μορφή που σκύβει προς τα εμπρός και κρατά το στόμιο καθής και με τα δύο χέρια, από το μουσείο της Vindonissa στην Ελβετία, πρβλ. Menzel 1969, 112, αρ. 697, πιν. 93.

⁶⁴ Η απεικόνιση νέγρικων μορφών ήταν ιδιαίτερα αγαπητό θέμα στην τέχνη της Ναύκρατης, καθώς οι μορφές αυτές προσέλκυαν το ενδιαφέρον όχι μόνο ως εθνογραφικός τύπος, αλλά και λόγω της εξαιρετικής τους ικανότητας στη μουσική και το χορό, Kim 2012, 231.

⁶⁵ Grandjouan 1961, 33. Για τους νέους τύπους λύχνων που αναπτύσσονται κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους και τα πηλίνα αντίγραφά τους, βλ. Menzel 1969, 106.

⁶⁶ Snowden 1983, 82-84.

⁶⁷ Πινγιάτογλου 1993, 82.

⁶⁸ Επιπροσθέτως, έχει υποστηριχτεί ότι η παρουσία νέγρικων μορφών στα πλαστικά αγγεία σχετίζεται με συμπίοσια, είναι συναφής με τη διονυσιακή λατρεία και ενίοτε υποδηλώνει τον πλούτο και την πολυτέλεια των συμποσιαστών, βλ. Kim 2012, 163-166 με σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁹ Η Αλεξάνδρεια την ελληνιστική περίοδο αποτελεί το κεντρικό εργαστήριο κοροπλαστικής της Αιγύπτου και επιπλέον συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό νέγρων από τις περισσότερες μεσογειακές πόλεις, Bolender 2000, 91-103.

⁷⁰ Πρβλ. Poulsen 1949, 29, αρ. 49, πιν. XXXI· Webster 1995, 2: 209, αρ. 3 DT 63· Bernabò-Brea 1998, 53, εικ. 42-43· Summerer 1999, 186, αρ. M II 15, πιν. 28.

Μενάνδρου και συνάμα την απήχηση που γνώριζε η Νέα Κωμωδία στη Ρόδο τα ελληνιστικά χρόνια.

Α.1 Θεατρικοί τύποι-Προσωπεία κωμικής ανδρικής μορφής

Η απεικόνιση σε προσωπεία και ειδώλια της κωμικής ανδρικής μορφής που αναπαριστά δούλο, απαντά σε 26 παραδείγματα από τη Ρόδο και αποτελεί την πολυπληθέστερη εικονογραφική απεικόνιση του τύπου, όπως και στη διακόσμηση των πυραύλων⁷¹. Πρόκειται για έναν τύπο κοινό και αγαπητό σε όλο τον ελληνικό κόσμο της Μεσογείου. Από τα παραδείγματα αυτά, ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ομάδα μικρών προσωπειών αρ. 1 έως 9 σε θραύσματα λαβών ανοιχτών αγγείων, από καθαρό και συνεκτικό στη σύστασή τους πηλό, που αποσπασματικά διασώζει ολίγαριθμα σχήματα, όπως ο κύνθαρος και ο σκύφος (αρ. 4, 5, 7, 8). Η επίθετη αυτή διακόσμηση που εμφανίζεται στις λαβές (κυρίως στην κάτω πρόσφυση) και στον πυθμένα των αγγείων, ακολουθεί μία πρακτική την οποία έχει ήδη υιοθετήσει η αττική κεραμική από τον 4ο αι. π.Χ.⁷². Το προσωπείο του δούλου, με κύρια χαρακτηριστικά το τριγωνικό πρόσωπο με την περιληπτική απόδοση των χαρακτηριστικών και το γένι σε σχήμα χοάνης, ενίοτε ημικυκλικό, αναγνωρίζεται και στα προσωπεία αρ. 2, 3, 6, τα οποία εντοπίζονται σε σχοινοειδείς λαβές αμφορέων του τύπου της «Δυτικής κλιτύς»⁷³. Τα διακοσμητικά στοιχεία εμφανίζονται συνηθέστερα στη βάση ή στην κορυφή των λαβών των αμφορέων, διακόσμηση που ακολουθεί μεταλλικά πρότυπα. Στην ίδια ομάδα εντάσσονται τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου (κρατήρα;) με αναπαράσταση του δούλου (αρ. 1), καθώς και τμήμα λαβής άβαφου αγγείου χρηστικής κεραμικής με προσωπείο δούλου στεφανηφόρου (αρ. 9), το οποίο εγγράφεται εντός διαμορφωμένου πλαισίου, και πιθανότατα πρόκειται για προϊόν τοπικής προέλευσης, όπως μαρτυρά η αμελής διακόσμηση και το πρόχειρο γάνωμα. Στη Ρόδο έχουν αποκαλυφθεί αρκετά παραδείγματα απεικονίσεων δούλων στεφανηφόρων, οι οποίοι πιθανώς σχετίζονται με θρησκευτικές εορτές, συμπόσια και αναμφίβολα με το θέατρο. Τα προσωπεία αρ. 10, 11 με την εικονιζόμενη μορφή του δούλου ήταν προσκολλημένα σε αγγεία, η αποσπασματική όμως διατήρησή τους δεν επιτρέπει την αναγνώριση του τύπου αυτών των αγγείων.

Οι κωμικές απεικονίσεις σχετίζονται με λαϊκές συγκεντρώσεις και διασκεδάσεις, καθώς εκπροσωπούσαν την ευθυμία και την ψυχαγωγία. Τα προσωπεία αρ. 12 έως 19 παριστάνουν τον δημοφιλή χαρακτήρα του δούλου και, όπως συνάγεται από το σχήμα και το μέγεθός τους, θα πρέπει να κατασκευάστηκαν για να τοποθετηθούν σε επίπεδη επιφάνεια ή στον τοίχο κάποιας οικίας ή χώρου συγκέντρωσης, με σκοπό την διακόσμηση και τη διάχυση της χαράς στον περιβάλλοντα χώρο.

Το πήλινο ειδώλιο αρ. 21, που εκτίθεται στην έκθεση Ρόδος 2400 χρόνια, φέρει τα χαρακτηριστικά του *θεράποντος ηγεμόνος*, αν και ως τύπος παρουσιάζει δυσκολία στην αναγνώρισή του λόγω παρόμοιων χαρακτηριστικών με τον *πρεσβύτη ηγεμόνα*. Ο τύπος απαντά σε πλήθος παραλλαγών, με κανονικά ή ανασηκωμένα τα φρύδια, στυλιζαρισμένο

⁷¹ Βλ. Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 50.

⁷² Η Ρόδος αποτελεί ένα από τα κέντρα ανάπτυξης του ρυθμού της «Δυτικής Κλιτύς» με επιδράσεις και επιρροές από την Αττική και τη Μ. Ασία, Πατσιαδά 1990, 106.

⁷³ Για τα ροδιακά αγγεία «Δυτικής Κλιτύς», βλ. Πατσιαδά 1990, 105-210.

κοντό ή μακρύ γένι, και σε διαφορετικές στάσεις συχνά πολύ εκφραστικές και ζωηρές⁷⁴. Εδώ ο στεφανωμένος δούλος συγκρατεί με τα χέρια του στο στήθος ένδυμα που πέφτει από τους ώμους. Οι αμέτρητες παραλλαγές των ειδωλίων που σχετίζονται με την κωμωδία παρέχουν πληροφορίες για το υποκριτικό στυλ, καθώς και την απεριόριστη δυνατότητα των καλλιτεχνών να αυτοσχεδιάζουν⁷⁵. Ένα από αυτά τα παραδείγματα αποτελεί η κεφαλή του ειδωλίου αρ. 20 με τη μορφή δούλου που φορά στεφάνι. Χαρακτηριστική είναι η διατήρηση των χρωμάτων, η οποία αποσκοπεί στην ανάδειξη της εκφραστικότητας του προσώπου και στον τονισμό της εξάρτυσής του (στεφάνι)⁷⁶. Η αποσπασματικότητα του ειδωλίου δεν επιτρέπει την ακριβή αναγνώριση του τύπου.

Το εξάρτημα του λύχνου με αρ. 26 αφορά σπάνια μορφή καλύμματος οπής πλήρωσης με αυλακωτό και διάτρητο βραχίονα, που φέρει κωμικό προσωπείο δούλου, του μαιύσωνα σε ανάγλυφο. Το κάλυμμα τοποθετούταν στον λύχνο με μικρά εξαρτήματα (στροφείς) που βοηθούσαν στην προσαρμογή του. Ο βραχίονας του καλύμματος ήταν διάτρητος ώστε να προσαρμόζεται στο κεντρικό στέλεχος του λύχνου. Η κατασκευή του καλύμματος της οπής πλήρωσης είναι λειτουργική στους χάλκινους λύχνους, τους οποίους μιμούνται οι πήλινοι⁷⁷. Ο ίδιος τύπος⁷⁸ αναγνωρίζεται και στα παραδείγματα αρ. 22 έως 25. Την πληροφορία για τη διάκριση του μάγειρα σε εντόπιο (τέττιγα) και ξένο (μέτοικο) παραδίδει ο Αθήναιος⁷⁹. Ο τύπος υπάρχει ήδη στη Μέση Κωμωδία και επιβιώνει στη Νέα⁸⁰. Ο χαρακτήρας αποδίδεται φαλακρός με άφθονα πλαϊνά μαλλιά, μέτωπο κυρτό, έντονη συνοφρύωση και κοντό γένι⁸¹. Η δημοτικότητα της μορφής ενισχύεται από τη χρήση της σε αντικείμενα μικροτεχνίας, καθώς και από τη διακοσμητική της χρήση σε ενδύματα, όπως υποδηλώνει η χρυσή ψήφος με τη μορφή του μαιύσωνα, η οποία βρέθηκε κατά την ανασκαφή μνημειώδους ελληνιστικού ταφικού συγκροτήματος στην νεκρόπολη της Ρόδου. Το προσωπείο πιθανώς ραβόταν επάνω σε ύφασμα ή δέρμα, γεγονός που υποδεικνύεται από τους κρίκους ανάρτησης στην κεφαλή και το ευρεθέν τμήμα χρυσοκλωστής⁸².

Τα προσωπεία αρ. 27 έως 29 αποδίδουν δύο χαρακτήρες νεανίσκων της Νέας Κωμωδίας: *του πάγχρηστου και του ούλου νεανίσκου*. Από τα εξεταζόμενα προσωπεία νεανίσκων τα παραδείγματα αρ. 27, 28, όπως και ο λύχνος (αρ. κατ. Λ3643), ανήκουν στον τύπο του *πάγχρηστου νεανίσκου*⁸³, με την άψογα περιποιημένη και καλοχτενισμένη κοκκινωπή κόμη, τα έντονα ανασηκωμένα τοξωτά φρύδια με την ζωηρή συνοφρύωση. Χαρακτηριστικοί είναι οι γουρλωτοί οφθαλμοί του παραδείγματος αρ. 27. Ο θεατρικός αυτός τύπος απαντά κατά την πρόιμη ελληνιστική περίοδο, στη συνέχεια γίνεται δημοφιλέστερος με χαρακτηριστικά πιο χονδροειδή και υπερβολικά, ενώ περί τα τέλη της περιόδου, αυξάνει η αναπαραγωγή της «μετρίοτερης» εκδοχής του, και μάλλον

⁷⁴ Bernabo Brea 2001, 110.

⁷⁵ Bernabo Brea 2001, 288.

⁷⁶ Τζανάβαρη 2017, 53.

⁷⁷ Perlzweig 1961, 5.

⁷⁸ Πολυδ. IV 150 ό δε Μαιύσωνν θεράπων φαλακρός πυρρός έστιν.

⁷⁹ Αθήν. 14.77 έκάλουν οι παλαιοί τον μέν πολιτικόν μάγειρον μαιύσωνα, τον δ' έκτόπιον τέττιγα.

⁸⁰ Webster 1995, 30.

⁸¹ Webster 1995, 30-32.

⁸² Βλ. Πατσιαδά 2013, 299.

⁸³ Πολυδ. IV 146 ό μέν πάγχρηστος, ύπερυθρος, γυμναστικός, ύποκεχρωσμένος, ρυτίδας όλίγας έχων επί του μτώπου, και στεφάνην τριχών, άνατεταμένος τας όφρυσ.

πρόκειται για αναπαραγωγή της εικονογραφικής παράδοσης του τύπου⁸⁴. ταιριαστή με το ροδιακό παράδειγμα αρ. 28. Τα κύρια εικονογραφικά χαρακτηριστικά του προσώπου αρ. 29 –παρόλο που η κόμη δεν σώζεται–, το υπέρυθρο χρώμα, τα ανασηκωμένα φρύδια και η μόνη ρυτίδα στο πρόσωπο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μάλλον πρόκειται για τον τύπο του *ούλου νεανίσκου*⁸⁵, τύπος ιδιαίτερος αλλά και σπάνιος⁸⁶.

A.2 Θεατρικοί τύποι-Προσωπεία κωμικής γυναικείας μορφής

Στη Ρόδο από τα μέχρι σήμερα ευρήματα –όπως και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο– φαίνεται ότι τα γυναικεία κωμικά προσώπια ήταν λιγότερο συνήθη αλλά εξίσου διαδεδομένα με τα ανδρικά⁸⁷. Τα κωμικά γυναικεία προσώπια αντιπροσωπεύονται από 18 διακοσμητικά προσώπια στα πύραυνα⁸⁸ και σε τρία ακόμη παραδείγματα της παρούσας μελέτης (αρ. 30 έως 32): στα δύο πρώτα αναγνωρίζεται ο θεατρικός ο τύπος της εταίρας⁸⁹ και στο τρίτο ο τύπος της ηλικιωμένης γυναίκας (γραός)⁹⁰.

Ξεχωρίζουν ανάμεσά τους, για την υψηλή ποιότητα κατασκευής και διακόσμησης τους, τα δύο ακέραια πήλινα προσώπια της Νέας Κωμωδίας, *εταίρα διάμιτρος* και *γραῖδιον ισχνόν*, τα οποία βρέθηκαν σε παιδικό τάφο στην πόλη της Ρόδου και χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.⁹¹. Τα κτερίσματα των παιδικών ταφών είναι δυνατόν να απευθύνονται στη χθόνια θεότητα, που θα εξασφάλιζε την ευμενή υποδοχή των παιδιών στον Κάτω Κόσμο⁹². Γενικότερα, η εναπόθεση θεατρικών προσώπειων-ειδωλίων σε τάφους έχει συνδεθεί τόσο με τη χθόνια λατρεία του Διονύσου⁹³, όσο και με τα θεατρικά δρώμενα και πιθανώς αποτελούν ενδεικτικό στοιχείο της σχέσης των νεκρών με το θέατρο⁹⁴.

Το κωμικό προσώπειο της γυναικείας μορφής αρ. 30 αναπαριστά τον πολύ διαδεδομένο στον ελληνικό κόσμο τύπο της εταίρας⁹⁵, πιθανότατα την εταίρα *διάμιτρο*⁹⁶,

⁸⁴ Webster 1995, 17.

⁸⁵ Πολυδ. IV 147 ὁ δὲ οὔλος νεανίσκος, καλός, νέος, καὶ ὑπέρυθρος τὸ χρῶμα, αἱ δὲ τρίχες, κατὰ τοῦνομα. ὄφρῦς ἀνατέτανται καὶ ῥυτίς ἐπὶ τοῦ μετώπου μία μόνον.

⁸⁶ Webster 1995, 18.

⁸⁷ Green 1994, 124.

⁸⁸ Για τις κωμικές γυναικείες μορφές που κοσμούσαν τα πύραυνα, βλ. Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 51 και 68-75.

⁸⁹ Μεγαλύτερη παραλλαγή αυτού του τύπου στη Ρόδο απαντά στα προσώπια που κοσμούσαν τα πύραυνα, βλ. Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 51 και 69-72.

⁹⁰ Δήμα και Τσακανίκα 2016-17, 51 και 68-69.

⁹¹ Τα κωμικά γυναικεία προσώπια βρέθηκαν μαζί με χρυσό δακτύλιο, ο οποίος έφερε επιβεβαιωμένη παράσταση Έρωτα που κρατά στεφάνι, σε παιδικό τάφο, κατά τη διάρκεια εκσκαφών του ΟΤΕ, στη ΝΑ πλευρά της σύγχρονης πόλης το 1979. Ο τάφος αποτελεί μέρος μιας συστάδας από 13 λαξευτούς τάφους, με προσανατολισμό από Δ. προς Α. και διαστάσεις: μήκος 1,22 μ., πλάτος 0,67 μ. και σωζ. βάθος έως 1,85 μ., Παπαχριστοδούλου 1987, 442. Τα προσώπια εκτίθενται στη μόνιμη έκθεση «Αρχαία Ρόδος 2400 Χρόνια» στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο.

⁹² Φιλήμονος 2014, 187, υποσημ. 91 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την πολυσημία των ειδωλίων ως ταφικών κτερισμάτων.

⁹³ Bernabò-Brea 1981, 21· Otto 1991, 89-94· Wiles 1991, 81.

⁹⁴ Αχειλαρά 2005-06, 268, υποσημ. 33-34 με αντίστοιχα παραδείγματα προσώπειων στη λεσβιακή κοροπλαστική.

⁹⁵ Green 1994, 124.

⁹⁶ Πολυδ. IV 154 ἡ δὲ διάμιτρος ἑταίρα, μίτρα ποικίλη τὴν κεφαλὴν κατέλιπται.

με τις εύσαρκες παρειές, τα μισόκλειστα βλέφαρα⁹⁷, τα δισκόμορφα ενώτια και την κόμη χωρισμένη σε κυματιστούς βοστρύχους⁹⁸, «περιεσφιγμένη» με τον χαρακτηριστικό χρωματιστό κεκρύφαλο. Σώζεται ερυθρό χρώμα στην κόμη και έντονο κυανό στους οφθαλμούς και στον πλατύ κεφαλόδεσμο⁹⁹, στοιχεία που αποτελούν τη ρεαλιστική απόδοση του βασικού αυτού εξαρτήματος που αγκάλιαζε την κόμη των γυναικών αυτού του τύπου. Ο καλλωπισμός της κόμης με την εξάρτυσή της αποτελεί μία ακόμη θεατρική «σύμβαση» μεταξύ του δραματουργού και των θεατών, προκειμένου οι δεύτεροι να αναγνωρίσουν τον θεατρικό χαρακτήρα της εταίρας. Εντούτοις, η αναγνώριση του τύπου της δια-μίτρου εταίρας σήμερα καθίσταται προβληματική, καθώς ο όρος *μίτρα* επιδέχεται περισσότερες από μία ερμηνείες, με τους παλαιότερους μελετητές να την αποδίδουν ως ένα είδος καλύμματος της κόμμωσης, σάκου ή κεκρυφάλου, και τους νεότερους να την ερμηνεύουν ως ταινία που έδενε σταυρωτά την κόμμωση, όπως παρουσιάζεται σε παραστάσεις γυναικείων προσωπειών στα αγγεία τύπου Gnathia στην όψιμη περίοδο της Μέσης και στην αρχή της Νέας Κωμωδίας¹⁰⁰.

Τον θεατρικό τύπο της εταίρας *λαμπάδιον* αναπαριστά και το κάλυμμα οπής πλήρωσης λύχνου αρ. 31 με την ανάγλυφη κωμική γυναικεία μορφή και εξέχον γνώρισμα την ομώνυμη κόμμωση. Στο προσωπείο της Ρόδου τα μαλλιά πλαισιώνουν το πρόσωπο και χωρίζονται στη μέση, ενώ οι απολήξεις τους ανεβαίνουν προς τα επάνω, σχηματίζοντας ένα χαρακτηριστικό προεξέχοντα κότσο στο επάνω μέρος της κεφαλής, τον οποίο διαπερνά η οπή του διάτρητου βραχίονα. Η γυναικεία αυτή κόμμωση εμφανίζεται περί τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και παραμένει μέχρι και την ελληνιστική περίοδο, κατά την οποία γίνεται ιδιαίτερος δημοφιλής. Ο Thompson αναφέρει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η προεξέχουσα κόμμωση των εταίρων επιτελούσε και μία λειτουργία αποτροπαϊκή, καθώς οι εταίρες εκτελούσαν ιερούς χορούς φέροντας τέτοιου είδους κομμώσεις.

Η κωμική γυναικεία μορφή του προσωπείου αρ. 32, παραπέμπει στον θεατρικό τύπο της ηλικιωμένης γυναίκας, που αντιστοιχεί στο *ισχνόν γραΐδιον*, με κύρια χαρακτηριστικά τις βαθουλωμένες οφθαλμικές κόγχες, τις λιπόσαρκες παρειές, τη μεγάλη, γαμψή και σουβλερή στην απόληξη της μύτη και τον έντονο προγναθισμό. Η μορφή επιστέφεται με καμπυλωμένο διάστικτο στεφάνι συμποσίου, που κοσμεύεται με παχιά και κυματιστά κισσόφυλλα. Στον κεντρικό άξονα του προσώπου προβάλλει σφαιρικό έξαρμα, το οποίο συνδέει το στεφάνι με την κόμη. Η αισθητική αποτίμηση της γελιογραφικής απεικόνισης της γριάς με το πλουμιστό στεφάνι συμποσίου αποτελεί

⁹⁷ Επιπρόσθετο χαρακτηριστικό στοιχείο της απεικόνισης των εταίρων για πιο έντονο αισθητικό αποτέλεσμα αποτελεί και ο τονισμός των βλεφάρων με την οριζόντια διαίρεση τους σε δύο μέρη, Πουλακάκης 2005, 35.

⁹⁸ Γενικότερα η στερέωση των μαλλιών σε κόμβο σε σχήμα «φιόγκου» χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές. Για την εξέλιξη της κόμμωσης με βάση τα πήλινα ειδώλια, βλ. Thompson 1963, 42-43, και συγκεκριμένα για το λαμπάδιον, που αποτελεί παραλλαγή αυτού του τύπου της κόμμωσης βλ. Thompson 1963, 41-42.

⁹⁹ Για το χρώμα στην ελληνιστική κοροπλαστική βλ. Ζερβουδάκη 2002, 224· Τζανάβαρη 2017, 52-55, για την τεχνική τοποθέτησης ερυθρού χρώματος επάνω σε λευκό επίχρισμα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 1994, 215, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁰ Τη διχογνωμία των μελετητών αναφορικά με την αναγνώριση του τύπου της διαμίτρου εταίρας βλ. Πουλακάκης 2005, 37-38 και Webster 1995, 47-48, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τη *μίτρα*.

εμπαιγμό στην ανίκητη δύναμη του χρόνου και υποδεικνύει μία καθαρά σκωπτική διάθεση.

B.1 Κωμικοί τύποι-Καρικατούρες-Γκροτέσκ μορφές

Πέντε παραδείγματα ακόμη από τη Ρόδο (αρ. 33 έως 37), τα δύο πρώτα ακέραιες κεφαλές ειδωλίων και τα υπόλοιπα τρία αποσπασματικά προσώπεια, αναπαριστούν καρικατούρες και γκροτέσκ μορφές, κωμικές δηλαδή απεικονίσεις ατόμων με αλλόκοτη εμφάνιση¹⁰¹, αποδοσμένες με γελοιογραφική ωμότητα. Πρόκειται για ένα είδος γνωστό ήδη από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., το οποίο γνώρισε μεγάλη διάδοση στον ελληνιστικό κόσμο¹⁰², καθώς ήταν πλήρως ενταγμένο στο πνεύμα της εποχής που παρωδούσε τις σωματικές και νοητικές αναπηρίες με σκοπό να προκαλέσει το γέλιο και την ευθυμία. Οι καρικατούρες και οι γκροτέσκ μορφές εκφράζουν δύο διαφορετικές καλλιτεχνικές τάσεις, που όμως δεν είναι διακριτές, γι' αυτό και πολλές φορές προκύπτει το ερώτημα, εάν πρόκειται για σκόπιμες παραμορφώσεις που αποσκοπούν σε κωμικό αποτέλεσμα ή πρόκειται απλώς για τη ρεαλιστική αναπαράσταση ενός παθολογικού φαινομένου¹⁰³. Τα ειδώλια δύσμορφων ανδρών έχουν κατά καιρούς απασχολήσει την έρευνα σχετικά με τον αποτροπαϊκό τους χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να έχει δοθεί ακόμη μία ικανοποιητική απάντηση¹⁰⁴. Υπήρχε η πεποίθηση ότι η δυσμορφία και η ακραία ασχήμια είχαν ισχυρές αποτροπαϊκές ιδιότητες εναντίον των κακοποιών επιδράσεων. Προφύλασσαν τον κάτοχό τους από το κακό, το οποίο και απομάκρυναν χάρη σε μυστικές δυνάμεις, οι οποίες εξαρτώνται από τη μορφή, το υλικό, το χρώμα ή το συνοδευτικό κείμενο¹⁰⁵.

Οι κεφαλές ειδωλίων αρ. 33 και 34 σώζουν καρικατούρα ανδρικής μορφής¹⁰⁶. Οι μορφές μάλλον παριστάνουν ηθοποιούς και είναι άμεσα αναγνωρίσιμες από το θεατρικό είδος του *μίμου* ή της *φάρσας*¹⁰⁷. Η ζωντανία και η υπερβολή τους παρείχε εξαιρετικό υλικό για τους κοροπλάστες¹⁰⁸. Η πρώτη μορφή φορά κωνικό σκούφο (πίλο) και μάλλον παριστάνει χωρικό ή δούλο¹⁰⁹, ενώ η δεύτερη απεικονίζει έναν χαρακτηριστικό τύπο μίμου, στον οποίο η περίτεχνα μοντελοποιημένη ασχήμια αντιπροσωπεύει μία σημαντική κατηγορία διασκεδαστών κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων¹¹⁰. Μία ακόμη γκροτέσκ μορφή αναπαριστά το προσώπιο αρ. 35 με έντονη παραμόρφωση των χαρακτηριστικών του προσώπου και κυρίως των διάτρητων οφθαλμών, που δίνουν μία έντονη αίσθηση στραβισμού. Η γελοιογραφική υπερβολή των χαρακτηριστικών της αλλόκοτης μορφής απεικονίζεται στο αποσπασματικό προσώπιο αρ. 36 με την τεράστια στραβή μύτη και τους ανόμοιους σχηματικά οφθαλμούς. Σε παρόμοια απεικόνιση

¹⁰¹ Για την αναλυτική παρουσίαση και χρήση των όρων: καρικατούρα και γκροτέσκ, οι οποίοι χρησιμοποιούνται στην αρχαιολογική βιβλιογραφία χωρίς διάκριση ή σε συνάρτηση μεταξύ τους, βλ. Πινγκιάτογλου 1993, 174-175, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰² Πινγκιάτογλου 1993, 175.

¹⁰³ Burn and Higgins 2001, 128.

¹⁰⁴ Πινγκιάτογλου 1993, 176-178.

¹⁰⁵ Πινγκιάτογλου 1993, 82-83.

¹⁰⁶ Πρβλ. με αντίστοιχες μορφές που αποτελούσαν πλαστική διακόσμηση σε λαβές λύχνων, Grandjouan 1961, πιν. 29, 1041, 1043 και 1045.

¹⁰⁷ Για την ετυμολογία, την προέλευση, τη μορφή και την εξέλιξη του μίμου, βλ. Μανδηλαράς 1987, 19-27.

¹⁰⁸ Grandjouan 1961, 34.

¹⁰⁹ Βλ. Bieber 1961, 40· Αχειλαρά 2005-06, 93.

¹¹⁰ Grandjouan 1961, 39.

παραπέμπει και το προσωπείο θραυσματικής διατήρησης αρ. 37 με τη μεγάλη σωζόμενη μύτη, το ανισομεγέθες μουστάκι και το επάνω τμήμα της οδοντοστοιχίας.

B.2 Κωμικοί τύποι-Ειδώλια Νάνων

Η αναπαραγωγή της εκδοχής του νάνου¹¹¹ αντιπροσωπεύεται στα ειδώλια αρ. 38 και 39. Οι παραστάσεις των νάνων έλκουν την καταγωγή τους από την Αίγυπτο¹¹². Η αλεξανδρινή τέχνη περιλαμβάνει εξαιρετικά έργα μικροτεχνίας με πρωταγωνιστές νάνους χορευτές, μουσικούς αλλά και πολεμιστές¹¹³. Το ειδώλιο αρ. 38 αναπαριστά στεφανηφόρο νάνο, που μάλλον χορεύει. Τα χαρακτηριστικά του νανισμού ανιχνεύονται στο πρόσωπο και τη σωζόμενη σωματική του διάπλαση. Το ειδώλιο έχει μεγάλο κεφάλι χωρίς λαιμό, με παραμορφωμένο πρόσωπο από το γεμάτο ρυτίδες ευρύ μέτωπο, τα χοντρά χαρακτηριστικά και τα παραφουσκωμένα μάγουλα. Η κλίση του κεφαλιού και η κίνηση του σώματος αποδίδουν την εικόνα του νάνου που προσπαθεί να χορέψει, καταβάλλοντας ίσως υπερβολική προσπάθεια¹¹⁴. Την ελληνιστική περίοδο ο τύπος του νάνου χορευτή συμβολίζει τη γιορταστική ατμόσφαιρα και πιθανώς, όπως έχει υποθεθεί, την απασχόληση των νάνων στις εορτές και τα συμπόσια με σκοπό τη διασκέδαση των παρευρισκομένων¹¹⁵. Ο νάνος αρ. 39 φορά στεφάνι συμποσίου, απεικονίζεται γυμνός και αποδίδεται κατ' ενόπιον με προτεταμένη κοιλιά. Φαίνεται να παρωδεί την τυπική χειρονομία σιωπής του Αρποκράτη¹¹⁶ ή μπορεί απλώς να χειρονομεί εκφράζοντας αμηχανία ή απόγνωση, στάση με την οποία συνηθιζόταν να αποδίδεται ο τύπος του δούλου¹¹⁷. Οι επιδεικτικές αυτές κινήσεις γενικότερα προσδίδουν στις μορφές μία θεατρικότητα. Επιπλέον, ο νανισμός και τα αλλόκοτα χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με το γιορτινό στεφάνι και την αστεία κίνηση, γελοιοποιούν την εμφάνιση της μορφής, αποκαλύπτοντας τη διάθεση διακωμώδησης. Από τη σύνθεση φαίνεται ότι ο κοροπλάστης δεν αντιγράφει έναν συγκεκριμένο τύπο, καθώς συνδυάζει ποικιλία κωμικών στοιχείων. Αν και μας περιορίζει η αποσπασματικότητα του ειδωλίου, αποκαλύπτεται κάτω από τη φουσκωμένη κοιλιά του μέρος των γεννητικών του οργάνων, προσθέτοντας έτσι στον κωμικό χαρακτήρα του ειδωλίου και το στοιχείο του άσεμνου.

B.3 Κωμικοί τύποι-Μορφές με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Οι κωμικές ανδρικές μορφές νέγρων ή μορφών με νεγροειδή χαρακτηριστικά, αντιπροσωπεύονται στη Ρόδο από πέντε παραδείγματα (αρ. 40 έως 45), όλα θραυσματικής διατήρησης, η ομοιότητα των οποίων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου. Τα αποσπασματικά προσωπεία νέγρων αρ. 40-43 απεικονίζουν τη μορφή του νέγρου με τη φαρδιά μύτη με τα διεσταλμένα

¹¹¹ Για τη σύνδεση των νάνων με την παρωδία και τη διονυσιακή λατρεία, βλ. Fischer 1994, 51-72.

¹¹² Αχειλαρά 2005-06, 142.

¹¹³ Ζερβουδάκη 2004, 131-132, υποσημ. 49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁴ Πρβλ. Mollard-Besques 1963, εικ. 3, πίν. XX.

¹¹⁵ Uhlenbrock 1990, 159, αρ. 46· Αχειλαρά 2005-06, 142.

¹¹⁶ Για την τυπική παιδική χειρονομία του εξελληνισμένου ηλιακού θεού Ώρου, του Αρποκράτη, η οποία έχει ερμηνευτεί ως προτροπή για τη διαφύλαξη των μυστηρίων της λατρείας, βλ. Φανταουτσάκη 2014, 268.

¹¹⁷ Για τη χειρονομία ηθοποιού με χαρακτηριστικά γκροτέσκ, πρβλ. Schmidt 1994, 31, αρ. 13, πίν. 5, και με τη δημοφιλή απεικόνιση του δούλου, 122-123, αρ. 185, πίν. 34· Bell 1981, 67-69, 211, αρ. 718 και 719· Αχειλαρά 2005-06, 393, αρ. 533· Πέππα-Παπαϊωάννου 2011, 117-119, αρ. 92 (674).

ρουθούνια και τα χοντρά σαρκώδη χείλη που απαντά στην καλλιτεχνική δημιουργία ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους και η εμφάνισή της κορυφώνεται κατά την ελληνιστική περίοδο στη μικροτεχνία¹¹⁸. Τα φυλετικά χαρακτηριστικά των μορφών αυτών υπερτονίζονται ώστε να γίνουν κατανοητά από το κοινό¹¹⁹. Η πήλινη κεφαλή νέγρου αρ. 44 πιθανώς αποτελεί απλή αναπαραγωγή της πραγματικότητας, ενώ η πήλινη κεφαλή αρ. 45 του στεφανηφόρου δούλου με τα νεγροειδή χαρακτηριστικά ίσως αποτυπώνει μορφή που προέκυψε από διασταύρωση ατόμων με διαφορετικό χρώμα δέρματος, όπως έχει υποθεθεί για τις μορφές που τα νέγρικά χαρακτηριστικά τους δεν είναι τόσο έντονα¹²⁰. Οι απεικονίσεις των κωμικών, αλλά κυρίως των νέγρικων και γκροτέσκ μορφών της Ρόδου, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με την παραγωγή ειδωλίων της Αλεξάνδρειας, γεγονός που υποδεικνύει καλλιτεχνική αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο μεγάλων ελληνιστικών πόλεων.

Οι απεικονίσεις των κωμικών προσωπείων σε ψηφιδωτά, λύχνους, κοσμήματα, ειδώλια κ.α. σχεδιάζονταν για διακοσμητικούς σκοπούς και κατασκευάζονταν ως ενθύμια της καλλιτεχνικής παραγωγής, ενίοτε δε είχαν αποτροπαϊκό και αναθηματικό χαρακτήρα. Τα αντικείμενα αυτά εξοικειώναν τον ελληνιστικό κόσμο με την παράδοση των παραστάσεων της κωμωδίας, ενώ η αφθονία του υλικού μαρτυρά τη δημοτικότητα αυτού του είδους δράματος τόσο ανάμεσα στους θεατές όσο και στους αναγνώστες σε ολόκληρο τον ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο¹²¹. Επίσης, η άνθιση του διαμετακομιστικού εμπορίου στην ελληνιστική Ρόδο φανερώνει τις επιδράσεις –πλέον της Αττικής– και άλλων μεγάλων ελληνιστικών κέντρων κοροπλαστικής παραγωγής της Σικελίας, της Αιγύπτου και της Μ. Ασίας. Η πληθώρα των θεατρικών ευρημάτων –πολλά εκ των οποίων δεν βρίσκουν ακριβή παράλληλα, μολονότι αποτελούν γνωρίσματα της περιόδου, θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως μία σταδιακή αποδέσμευση των εντόπιων τεχνιτών από τα παραδοσιακά εικονιστικά αττικά πρότυπα. Η εναργής αττική επίδραση συνυπάρχει με τη ροδιακή έμπνευση των Ροδίων τεχνιτών, οι οποίοι φαίνεται να διαμόρφωσαν σύμφωνα με τους δικούς τους τρόπους έκφρασης μία ιδιαίτερη θεατρική παραγωγή. Τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα των θεάτρων, οι επιγραφικές και φιλολογικές πηγές για το ροδιακό θεατρικό κωμικό «γίγνεσθαι», καθώς και το πλήθος των κωμικών προσωπείων και ειδωλίων, θα μπορούσαν να αναδείξουν τη Ρόδο ως ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής γέλιου, το οποίο υπήρξε η κινητήρια δύναμη όλων των κωμικών δραματουργιών και ποιητών διαχρονικά.

---

¹¹⁸ Βλ. Snowden 1970, 23-24· Πινγιάτογλου 1993, 165.

¹¹⁹ Πινγιάτογλου 1993, 175.

¹²⁰ Πινγιάτογλου 1993, 166· Αχειλαρά 2005-06, 142.

¹²¹ Hunter 1994, 16.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ***Α. ΘΕΑΤΡΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ****1. ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΚΩΜΙΚΗΣ ΑΝΔΡΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ****ΔΟΥΛΟΣ**

Ο δημοφιλής τύπος του δούλου απαντά σε πολλές παραλλαγές και συχνά συγχέεται με τον τύπο του «πάπιου», βλ. Webster 1995, 2: 17-18, αρ. 1 ΑΤ 37ε.

Βιβλιογραφία: για τα τμήματα λαβών με αρ. 2, πρβλ. Rotroff 1997: 1, 291, αρ. 445· Webster 1960, 283, c 10a· Webster 1969, 56, AV I, με αρ. 1 και 3, πρβλ. Rotroff 1997: 1, 291, αρ. 447 και 287, αρ. 418· Webster 1960, 283, c 12 b· Webster 1969, 56, AV 5, με αρ. 4, πρβλ. Rotroff 1997: 1, 270, αρ. 269, με αρ. 5, Rotroff 1997: 1, 267, αρ. 236, με αρ. 6, πρβλ. Rotroff 1997: 1, 291, αρ. 447 και 287, αρ. 418· Webster 1969, 56, AV 5· Webster 1960, 283, c 12 b, με αρ. 7 και 8, πρβλ. Rotroff 1997: 1, 269, αρ. 258, με αρ. 9, πρβλ. Webster 1995, 2: 457, αρ. 5, ΧΤ 5 και 1969, 298, ΚΤ 16.

1-9. Τμήματα λαβών αγγείων με ανάγλυφα κωμικά προσώπια**1. Τμήμα μελαμβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσώπιο**

Αρ. Ευρ. Π 16232

ΔΕΥΑΡ (οδ. Δ. Αναστασιάδη) 1989

Πηλός ροδόχρους (7.5YR 7/4) με μίκα και εγκλεισμάτα. Βαφή σιλιπνή, μελανή απολεπισμένη στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας.

Μεγ. σωζ. ύψος 7,8 εκ., πλάτος 10,7 εκ. Ύψος προσώπειου 5,8 εκ., πλάτος 5,3 εκ.

Αδημοσίευτο

* Τα προσώπια περιγράφονται από την πλευρά του παρατηρητή.

Χρονολόγηση: 3ος αι. π.Χ.

Απολεπίσεις και αποκρούσεις σχεδόν σε όλη τη σωζόμενη επιφάνεια. Το προσωπίο αποτελεί πλαστική διακόσμηση σε μελαμβαφές αγγείο (κρατήρα;) και μάλλον στην πρόσφυση της λαβής του. Η μεγάλη φθορά του προσωπίου δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα· πιθανώς ο δούλος έφερε στεφάνι. Το στόμα δηλώνεται με μεγάλη ελλειψοειδή βάθυνση. Κάτω από το προσωπίο διαπιστώνεται ταινία με εγχάραξη και στην αριστερή πλευρά του σχηματοποιημένες ταινίες.

2. Τμήμα σχοινοειδούς λαβής αμφορέα δυτικής κλιτύς με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 19769

5ο Γυμνάσιο 1986

Πηλός κτρινέρυθρος (7.5YR 7/6), καθαρός. Μελανό στιλπνό γάνωμα, απολεπισμένο κατά τόπους.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,5 εκ., πλάτος 2,8 εκ. Ύψος προσωπίου 2,4 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-150 π.Χ.

Διατηρείται η βάση της λαβής με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο δούλου στην πρόσφυση. Το προσωπίο έχει σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά και φέρει στεφάνι στο μέτωπο από αραιωμένο πηλό. Ξεχωρίζουν η έντονη συνοφρύωση και το γένη σε σχήμα χοάνης.

3. Τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 16266

Οικ. Καμπουρόπουλου

Πηλός ροδόχρους (7.5YR 7/4), με μίκα και εγκλείσματα. Βαφή μελανή, εξιτηλη, απολεπισμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,3 εκ., πλάτος 2,1 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 235-175 π.Χ.

Διατηρείται τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου που φέρει ανάγλυφο κωμικό προσωπίο δούλου με έντονα χαρακτηριστικά το πλατύ προεξέχον μέτωπο και το ορθάνοιχτο στόμα σε σχήμα χοάνης. Η μύτη διακρίνεται σιμή ελαφρώς αποκρουσμένη.

4. Τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 19772

Οικ. Σολούνια 1982

Πηλός ροδόχρους (5YR 7/4), συνεκτικός, καθαρός. Μελανό στιλπνό γάνωμα.

Μεγ. σωζ. ύψος λαβής 3,9 εκ., πλάτος 2,7 εκ. Ύψος προσωπίου 2,3 εκ., πλάτος 1,8 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-200 π.Χ.

Διατηρείται ταινιωτή λαβή ανοιχτού αγγείου και μικρό τμήμα χείλους, πιθανώς κανθάρου, με πλαστικό σχηματοποιημένο κωμικό προσωπίο δούλου που φορά στεφάνι. Πρόσωπο με περιληπτική απόδοση των χαρακτηριστικών και στόμα σε σχήμα χοάνης με γένη τριγωνικού σχήματος.

5. Τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 19775

Οικ. Πανάγου 1981

Πηλός κτρινέρυθρος (7.5YR 6/6), καθαρός. Μελανό στιλπνό γάνωμα.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,2 εκ., πλάτος 2,3 εκ. Ύψος προσωπίου 2,1 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-200 π.Χ.

Ελαφρές απολεπίσεις στην κόμη και το γένι. Διατηρείται τμήμα ταινιωτής λαβής αγγείου, πιθανώς κανθάρου, με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο. Τα χαρακτηριστικά αποδίδουν το προσωπείο του δούλου στεφανηφόρου με την τριγωνική απόληξη της κόμης στο μέτωπο. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με περιληπτική απόδοση των χαρακτηριστικών και το στόμα ανοιχτό ημικυκλικού σχήματος.

6. Τμήμα λαβής μελαμβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο

Αρ. Ευρ. Π 19786

Οικ. ΟΤΕ

Πηλός ροδόχρους (7.5YR 7/4), με μίκα και εγκλείσματα. Μελανό γάνωμα, απολεπισμένο σε όλη την επιφάνεια.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,4 εκ., πλάτος 3,1 εκ. Ύψος προσωπείου 2,9 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 235-175 π.Χ.

Σώζεται η βάση της λαβής με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο δούλου στην πρόσφυση. Κόμη με τριγωνική απόληξη στο προτεταμένο με ρυτίδες μέτωπο, μύτη σιμή και μυτερό γένι.

7. Τμήμα λαβής ερυθροβαφούς αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο

Αρ. Ευρ. Π 16260

Οικ. Παπαϊωάννου 1966

Πηλός ροδόχρους (7.5YR 7/4), καθαρός. Βαφή καστανή, εξίτηλη.

Μεγ. σωζ. ύψος λαβής 4,6 εκ., πλάτος 2,8 εκ. Ύψος προσωπείου 1,8 εκ., πλάτος 1,3 εκ.

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος.

Αποκρούσεις στο χείλος και στην εξωτερική απόληξη του οριζοντίου τμήματος της λαβής. Διατηρείται τμήμα κάθετης ταινιωτής λαβής και μικρό τμήμα του χείλους (κανθάρου;). Το χείλος είναι λεπτό και ελαφρά εξωνεύον και φέρει μικρή εγχάραξη στο χρώμα του πηλού στο εξωτερικό του. Λίγο πιο κάτω από το χείλος και την εγχάραξη εκφύεται κάθετη ταινιωτή λαβή με ορθή γωνίωση. Η άνω επιφάνεια του οριζοντίου τμήματος χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα με δύο εγκάρσιες ανάγλυφες κοκκιδωτές γραμμές. Το μεσαίο είναι το μεγαλύτερο και φέρει ανάγλυφο κωμικό προσωπείο, με παχιά ενωμένα φρύδια και ανοιχτό ημικυκλικό στόμα. Το διαμέρισμα κοντά στο χείλος φέρει παρατακτικό ζεύγος κισσόφυλλων, ενώ στο εξωτερικό διαμέρισμα φέρει ανάγλυφα γλωσσοειδή φύλλα εναλλασσόμενα με λογχοειδή στελέχη (λεσβιακό κυμάτιο).

8. Τμήμα λαβής αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο

Αρ. Ευρ. Π 16324

Οικ. Πατούνα 1973

Πηλός κτινρέρυθρος (7.5YR 6/6). Βαφή καστανέρυθρη, εξίτηλη.

Μεγ. σωζ. ύψος λαβής 3,2 εκ., πλάτος 3,5 εκ. Ύψος προσωπείου 2,4 εκ., πλάτος 1,7 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους. Διατηρείται τμήμα από τη λαβή και το χείλος αγγείου (σκυφοειδούς κανθάρου;). Η ταινιωτή λαβή εκφύεται ακριβώς κάτω από το αποκρουσμένο χείλος. Στο οριζόντιο τμήμα της φέρει επίθετο κωμικό προσωπείο με οριζόντια ρυτίδα στο μέτωπο, παχιά ενωμένα φρύδια, οφθαλμούς που δηλώνονται με πλαστικές στιγμές και με στόμα ημικυκλικό που αποδίδεται με πλατιά βάθυνση.

9. Τμήμα λαβής χρηστικού αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπείο

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5677

Χωρίς ενδείξεις

Πηλός κτινρέρυθρος (5YR 7/6), χονδρόκοκκος με προσμίξεις, εγκλείσματα και μίκα, τεφρός στο

εσωτερικό.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,4 εκ., πλάτος 4,5 εκ. Ύψος προσώπειου 3,4 εκ., πλάτος 2,8 εκ.

Αθημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Κακή κατάσταση διατήρησης. Απολεπίσεις και αποκρούσεις κατά τόπους. Διατηρείται τμήμα λαβής χρηστικού αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο δούλου στεφανηφόρου, το οποίο εγγράφεται εντός διαμορφωμένου πλαισίου που δηλώνεται με ακανόνιστες χαραξείς (στιγμές). Το προσωπίο φέρει τα συνήθη χαρακτηριστικά του δούλου, με την έντονη συνοφρύωση και το πλατύ χαμόγελο.

Βιβλιογραφία: Αχειλαρά 2005-06, αρ. 570· Leyenaar-Plaisier 1979, 483, αρ. 1382, πιν. 178.

10. Θραύσμα αγγείου με ανάγλυφο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 16234

Βενετόκλειο 1970

Πηλός ροδόχρους (7.5 YR 7/4). Βαφή μελανή, ολόβαφο.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,9 εκ., πλάτος 4,6 εκ.

Αθημοσίευτο

Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.

Αποκρουσμένο στην αριστερή πλευρά στο μέρος της κόμης. Το ανάγλυφο προσωπίο προεξέχει από πλακίδιο περιμετρικά θραυσμένο. Το προσωπίο έχει έντονα σχηματοποιημένη κόμη. Τα μαλλιά είναι χτενισμένα σε σπείρα που καλύπτουν τους κροτάφους, πλαισιώνουν ημικυκλικά το κεφάλι και δηλώνονται με διαγώνιες εγχαράξεις. Τα φρύδια είναι έντονα καμπυλωμένα, τα μάτια σχηματικά ανόμοια, η μύτη σιμή και το στόμα ανοιχτό ημικυκλικού σχήματος με γένη περιμετρικά.

11. Θραύσμα αγγείου με επίθετο κωμικό προσωπίο

Αρ. Ευρ. Π 19774

Οικ. Σουγγανίδη 1985

Πηλός κίτρινοερυθρός (7.5 YR 7/6). Μελανό εξιτηλο γάνωμα, ερυθρό στο εσωτερικό.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,8 εκ., πλάτος 3,8 εκ. Ύψος προσώπειου 1,7 εκ., πλάτος 1,4 εκ.

Αθημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-50 π.Χ.

Τμήμα μελαμβαφούς αγγείου (πιθανώς καθάρου ή σκύφου) με κάθετες εγχαράξεις στη δεξιά σωζόμενη πλευρά του προσώπειου. Τα χαρακτηριστικά αποδίδονται περιληπτικά, το πρόσωπο είναι ωειδές και το στόμα ανοιχτό σε σχήμα ημικυκλικό.

Βιβλιογραφία: Summere 1999, 185, MII 8, πιν. 25.

12. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 786

Οικ. Αφών Κακά 1984

Πηλός κίτρινωπός (7.5YR, 7/4) με προσμίξεις, ιζήματα και λίγη ασημένια μίκα. Ίχνη λευκού και ερυθρού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 10,5 εκ., πλάτος 9,4 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Διατηρείται η δεξιά πλευρά του προσώπειου από το φρύδι ως το γένη. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Το προσώπειο έχει πλαστικά αποδομένα χαρακτηριστικά. Έντονη συνοφρύωση σε τριγωνική απόληξη στο μεσόφρυο. Το σωζόμενο μάτι αποδίδεται με τονισμένο πλαστικό βλέφαρο, διογκωμένο βολβό και έκκεντρη οπή στη θέση της ιρίδας. Οι πλαϊνές ρυτίδες αποδίδονται με πλαστικότητα, η μύτη είναι πεπλατυσμένη και το γένη περιμετρικά του ορθάνοιχτου στόματος διαγράφεται με έντονες εγχαράξεις.

Βιβλιογραφία: Webster 1995, 2: 457, αρ. 5 XT 5 και 1969, 298, KT 16.

13. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου με τη μορφή δούλου στεφανηφόρου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1317

Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Παρθενόνης 1991

Πηλός καστανός. Ίχνη λευκού επιχρίσματος, ερυθρού επίθετου χρώματος στην κόμη και ιώδους στο στρόφιο.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,5 εκ., πλάτος 12,3 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Ελαφρές αποκρούσεις κατά τόπους. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Αδρά επεξεργασμένη οπίσθια όψη. Διατηρούνται το στεφάνι και τμήμα της κόμης, το μέτωπο, τα φρύδια και το άνω μέρος των βλεφάρων. Συγκολλημένο από τέσσερα τεμάχια. Το προσώπειο διαθέτει έντονα οφρυνικά τόξα, τονισμένα άνω βλέφαρα και οφθαλμικές κόρες αποδιδόμενες με διαμπερείς οπές. Τα μαλλιά είναι χτενισμένα προς τα επάνω, ανασηκωμένα στην εμπρόσθια πλευρά και δηλώνονται με επάλληλες ευθείες αβαθείς αυλακώσεις, ενώ καμπυλόγραμμες πλαισιώνουν το οπίσθιο τμήμα. Το προσώπειο φέρει στρόφιο που αποδίδεται με επίθετο τεμάχιο ηηλού κυλινδρικής διατομής, καλύπτει το άνω τμήμα του μετώπου και οι απολήξεις κυρτώνουν ανοδικά. Το στεφάνι κοσμεύεται με στικτή διακόσμηση και κορδέλα που περιελίσσεται γύρω του.

Βιβλιογραφία: Αχειλαρά 2005-06, 404, αρ. 560.

14. θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 760

Οικ. αφών Κακά 1986

Πηλός ροδόχρους (5YR, 7/4) με προσμίξεις. Η επιφάνεια καλύπτεται από κίτρινο επίχρισμα, απολεπισμένο κατά τόπους.

Μεγ. σωζ. ύψος 16,2 εκ., πλάτος 12,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Αδρά επεξεργασμένη οπίσθια όψη. Έντονες αποκρούσεις στη δεξιά παρειά, τη μύτη και το μεσόφρυο. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρούνται το μέτωπο, τα φρύδια, τα μάτια και τμήμα της δεξιάς παρειάς αποκρουσμένο. Το προσώπειο έχει ρυτιδωμένο μέτωπο με ανάγλυφες παχιές ρυτίδες, έντονα καμπυλωμένα φρύδια, μεγάλα τονισμένα βλέφαρα και διογκωμένους βολβούς με διαμπερείς οπές στη θέση της ίριδας.

15. θραύσμα κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 249

Οικ. Σκάρου 1966

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4). Ίχνη λευκού επιχρίσματος, ερυθρού και κυανού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,7 εκ., πλάτος 7,5 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Απολεπισμένο. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρείται από το μέτωπο μέχρι το άνω χείλος. Το προσώπειο έχει έντονα ρυτιδωμένο μέτωπο και τεράστια παχιά καμπυλωμένα φρύδια ενωμένα στο μεσόφρυο. Τα μάτια αποδίδονται με μεγάλες διαμπερείς οπές στη θέση των κορών και πλαστικά βλέφαρα, έξεργη μύτη έντονα πεπλατυσμένη με μεγάλα ρουθούνια που δηλώνονται με επιμήκεις βαθύνσεις. Από το στόμα σώζεται τμήμα του άνω χείλους.

16. Αριστερό τμήμα κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5704

Οικ. Μάγου 1963

Πηλός ροδόχρους (7.5 YR, 7/4) με εγκλείσματα και άφθονη μίκα. Ίχνη ερυθρού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 11,9 εκ., πλάτος 9,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αδρά επεξεργασμένη η οπίσθια όψη. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρείται η αριστερή πλευρά του προσώπειου με τμήμα της κόμης, του φρυδιού, του ματιού και της παρειάς. Η κόμη δηλώνεται με επιθετη επιμήκη μάζα πηλού με αβαθείς ακανόνιστες εγχαράξεις. Το φρύδι είναι παχύ και το μάτι αποδίδεται με τονισμένο πλαστικό βλέφαρο, διογκωμένο βολβό με διαμπερή οπή στη θέση της ίριδας. Την παρειά χαράζει βαθιά κάθετη ρυτίδα έκφρασης.

17. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. Ε 242

Μόντε Σμιθ, Δυτική πλευρά Ακροπόλεως

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), χονδρόκοκκος με εγκλείσματα. Ίχνη ερυθρού χρώματος στο μέτωπο.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,7 εκ., πλάτος 8,1 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρούνται τμήματα της κόμης, του μετώπου και των φρυδιών. Ελαφρά απολεπισμένο και αποκρουσμένο κατά τόπους. Το προσώπειο παρουσιάζει τη χαρακτηριστική συνοφρύωση με παχιά φρύδια που ενώνονται στο μεσόφρυο, έντονη ρυτίδωση στο μέτωπο που δηλώνεται με βαθιές επάλληλες καμπυλοειδείς αυλακώσεις. Το σωζόμενο τμήμα της κόμης είναι αδρά επεξεργασμένο, έχει ελαφρά τριγωνική απόληξη στο μέτωπο και αποδίδεται με πλάγια πλασίματα.

Ο Bernabò Brea σε θραύσματα με όμοια χαρακτηριστικά αναγνωρίζει το θεατρικό χαρακτήρα του θεράποντος ηγεμόνος, Bernabò Brea 2002, 95, εικ. 90 και 2001, 221, εικ. 304-306.

18. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. Ε 231

Οικ. Συνεταιρισμού ΙΙ

Πηλός ανοικτός καστανός (7.5YR, 6/4), συνεκτικός, καθαρός. Ερυθρό επίχρισμα κατά τόπους.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,2 εκ., πλάτος 6 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Λειασμένο εσωτερικά. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρείται από το μέτωπο μέχρι το πάνω χείλος. Το προσώπειο είναι επιμελώς κατασκευασμένο από καθαρό

και λεπτό πηλό. Στο μέτωπο διαγράφονται τέσσερις ρυτίδες, εκ των οποίων, οι δύο οριζόντιες δηλώνονται με άνισες μεταξύ τους ελαφρώς καμπύλες γραμμές και οι δύο κάθετες ρυτίδες δηλώνονται με δύο ανάγλυφες παράλληλες γραμμές. Τα φρύδια είναι τοξωτά, πλαστικά αποδομένα, ενωμένα στο μεσόφρυο σχηματίζουν τριγωνική ρυτίδα έκφρασης. Τα μάτια αποδίδονται με σαρκώδη βλέφαρα σε αμυγδαλοειδές σχήμα. Η μύτη πεπλατυσμένη αλλά κομφή με διεσταλμένα ρουθούνια. Έντονες παρειές.

19. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 41

Εβραϊκή συνοικία, Τείχος-Αγ. Παντελεήμονος 1954

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), συνεκτικός, καθαρός.

Ερυθρό επιχρίσμα.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,5 εκ., πλάτος 3 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρούνται τα φρύδια και τμήμα των ματιών. Πλαστικά αποδομένα φρύδια, καμπυλωμένα και ενωμένα στο μεσόφρυο, που σχηματίζουν έντονη τριγωνική ρυτίδα έκφρασης. Μάτια αμυγδαλωτά με λεπτά επιμελημένα βλέφαρα.

20. Αποσπασματική κεφαλή ειδωλίου κωμικής μορφής – δούλου στεφανηφόρου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 664

5ο Γυμνάσιο 1986

Πηλός κιτρινοροδίνος (7.5 YR, 7/4), πορώδης με λίγες προσμίξεις. Ίχνη λευκού και γαλανού επιχρίσματος, καθώς και ερυθρού και πράσινου χρώματος στο στεφάνι.

Μεγ. σωζ. ύψος 2,1 εκ., πλάτος 2,9 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αποκρουσμένο. Κοίλο. Αποτυπώματα δακτύλων στην εσωτερική πλευρά της κεφαλής. Ελλιπές κατά το κάτω ήμισυ περίπου. Η μορφή φορά στεφάνι χαμηλά στο μέτωπο που φτάνει μέχρι το πίσω μέρος του κεφαλιού. Στο ύψος περίπου των κροτάφων δένονται στο στεφάνι ταινίες από τις οποίες, η μία στην αριστερή πλευρά αναδιπλώνεται επάνω από το στεφάνι σε φιόγκο και η άκρη πέφτει προς τα κάτω, ενώ η δεξιά ταινία έχει αποκρουστεί και διακρίνεται μόνο το αποτύπωμά της. Το στεφάνι κοσμεύεται με στιγμές και πλάγιες εγχαράξεις σε διαγώνια διάταξη στο ύψος των κροτάφων. Διακρίνονται τα φρύδια ενωμένα σε κυματοειδές σχήμα, τα μάτια αποδίδονται με λεπτές οριζόντιες γραμμές, η μύτη εξέχει πλαστικά και οι άκρες των χειλιών ανασηκώνονται ψηλά στις παρειές σε ένδειξη γέλιου.

ΔΟΥΛΟΣ: ΗΓΕΜΩΝ ΘΕΡΑΠΩΝ

Βιβλιογραφία: Bernabò Brea 2001, 110, εικ. 124a-b· Webster 1995, 26-29.

21. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου με κωμικό προσωπείο.

Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Θεράπων ηγεμών».

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 909

Οικ. Σολούνια 1960

Πηλός ροδόχρους (7.5, 7/4), γκριζωπός στον πυρήνα από την όπτηση. Ίχνη λευκού επιχρίσματος σε όλη σχεδόν την επιφάνεια του ειδωλίου και στο πρόσωπο ίχνη ροδαλού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,2 εκ., πλάτος 3,5 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 300-280 π.Χ.

Αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους. Κοίλο. Διατηρείται το άνω και μπροστινό τμήμα του κορμού και το κεφάλι. Η πίσω πλευρά από χωριστή μήτρα δεν σώζεται. Η κεφαλή εικονίζεται στραμμένη προς τα δεξιά, ο κορμός κατενώπιον με προτεταμένη κοιλιά. Φορά σφιχτά τυλιγμένο ιμάτιο που καλύπτει τους ώμους, το οποίο συγκρατεί με το δεξί του χέρι, ενώ το αριστερό δεν σώζεται. Το προσωπείο έχει έντονα καμπυλωμένα φρύδια, μάτια στρογγυλά με προεξέχοντες βολβούς, μύτη πεπλατυσμένη και στόμα ανοιχτό σε ένδειξη γέλιου με επίθετα πλασίματα για τη δήλωση των δοντιών της άνω γνάθου. Χαμηλά στο μέτωπο φορά παχύ στεφάνι που δηλώνεται με διαγώνιες στον κεντρικό άξονα αβαθείς αυλακώσεις.

ΔΟΥΛΟΣ: ΜΑΙΣΩΝ

Βιβλιογραφία: Ζωγράφου 2017, 475, αρ. 665· Αχειλαρά 2005-06, 1: 91-93, 2: 400, αρ. 549· Schuermann 1989, 140, αρ. 478, πιν. 85· Leyenaar-Plaisier 1979, 483, αρ. 1379 και 1380, πιν. 177· για τον τύπο βλ. Webster 1995, 1: 30-32, με πολλές ρυτίδες βλ. Webster 1995, 2: 158, αρ. 2 TV 6 και 2: 133-34, αρ. 2 HS 1, 2 KT 3· Besques 1971-72, αρ. D 2006, D 2007, πιν. 328· πρβλ. αντίστοιχο κάλυμμα χάλκινου λύχνου με τη δημοφιλή μορφή του δούλου από τη Δήλο, Bruneau 1965, 155, αρ. 4781, πιν. 35· Perlzweig 1961, 5, αρ. 15, πιν. 1.

22. Πήλινο κωμικό προσωπείο

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 567

Οικ. Φωτεινόπουλου 1979

Πηλός ερυθροκίτρινος (10YR 7/4), πορώδης, με προσμίξεις.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,4 εκ., πλάτος 4,4 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-150 π.Χ.

Ακέραιο. Αποκρούσεις στην κεφαλή, τους οφθαλμούς και το γένη. Συμπαγές. Οπίσθια όψη επίπεδη. Αμελής κατασκευή.

Έντονα κυρτωμένο και ρυτιδωμένο μέτωπο. Ενωμένα τα οφρυκτά τόξα στο μεσόφρυο, μύτη σιμή και στόμα ανοιχτό, ελαφρώς παραμορφωμένο. Η κάτω σιαγόνα παρεκκλίνει δεξιά του κεντρικού άξονα. Το γένη δηλώνεται περιμετρικά του στόματος.

23. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1184

Οικ. Μαντά 1973

Πηλός καστανός (7.5YR, 5/4), με προσμίξεις και μίκα.

Ίχνος λευκού επιχρίσματος, ίζημα.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,2 εκ., πλάτος 3 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-150 π.Χ.

Αποκρουσμένο. Διατηρείται από το ύψος των οφθαλμών και επάνω. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Το προσώπειο διαθέτει ψηλό μέτωπο, κυρτόσχημο, με αδρή απόδοση κόμης στο πλαϊνό δεξιό τμήμα. Τα οφρυκτά τόξα, έντονα τοξοειδή, αποδίδονται παχιά και ανασηκωμένα, τα μάτια δηλώνονται με ελλειψοειδή εξάρματα. Οι ρυτίδες ανάμεσα στα οφρυκτά τόξα διαγράφονται με αβαθείς αυλακώσεις. Οπή ανάρτησης στο άνω σημείο της κεφαλής.

24. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5701

Εβραϊκή συνοικία 1964

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), καθαρός με μίκα. Ίχνη ερυθρού και μελανού χρώματος κατά τόπους.

Μεγ. σωζ. ύψος 8,5 εκ., πλάτος 7,5 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 250-150 π.Χ.

Αποκρουσμένο. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Λειασμένο εσωτερικά. Ίχνη δακτυλικού αποτυπώματος. Διατηρείται από τη μύτη και επάνω. Το προσώπειο διαθέτει ευρύ κυρτόσχημο μέτωπο με πλατιές επάλληλες ρυτίδες. Η μορφή έχει μεγάλα και πλατιά φρύδια με έντονη καμπύλωση, που ενώνονται στο μεσόφρυο σχηματίζοντας δύο ανάγλυφες ρυτίδες έκφρασης, μάτια αμυγδαλόσχημα και μύτη σιμή, προεξέχουσα με πλατιά ρουθούνια. Επάνω από το μέτωπο διαγράφονται δύο ανάγλυφα κυκλικά εξάρματα με σιγμές (κόρυμβοι), που ενώνονται με ταινία και μάλλον αποτελούσαν τμήμα του στεφανιού που έφερε η μορφή.

25. Θραύσμα κωμικού προσώπειου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 2408

Ξενώνας Αγ. Αικατερίνης 1994

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), λεπτόκοκκος, καθαρός με μίκα. Ίζημα κατά τόπους.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,4 εκ., πλάτος 4,1 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος
 Αποκρουσμένο. Κοίλο. Διατηρείται η δεξιά πλευρά του προσώπου από τη μύτη και επάνω. Τα έντονα χαρακτηριστικά του προσώπου δηλώνονται με βαθιές χαραξίσεις. Το μέτωπο είναι πλατύ με ανάγλυφες οριζόντιες ρυτίδες. Τα φρύδια είναι φαρδιά, καμπυλωτά και σμιχτά, η μύτη σιμή με ανασηκωμένη άκρη και πλατιά ρουθούνια, το σωζόμενο μάτι διαγράφεται με κυκλική εγχάραξη και παχύ σχηματοποιημένο βλέφαρο. Το προσωπίο φέρει κόρυμβο επάνω από το μέτωπο και μάλλον αποτελεί τμήμα στεφανιού που έφερε η μορφή.

26. Κάλυμμα οπής πλήρωσης λύχνου με προσωπίο κωμικής ανδρικής μορφής. Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Μαίσιων»

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1262

Σχολή Χωροφυλακής 1966

Πηλός καστανός με ιζήματα.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,3 εκ., πλάτος 2,1 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 2ος/1ος π.Χ.

Ακέραιο. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Κάλυμμα λύχνου με ανάγλυφη διακόσμηση κωμικού προσώπου, του μαίσιονα. Το προσωπίο του δούλου απεικονίζεται με μέτωπο υψηλό, κόμη που αποδίδεται με απαλές αυλακώσεις, έντονα οφρυκτά τόξα, μύτη σιμή και στόμα ανοικτό σε σχήμα χοάνης. Στο άνω μέρος του καλύμματος υπάρχει συμφυές επίμηκες διάτρητο στέλεχος.

ΝΕΑΝΙΣΚΟΣ: ΠΑΓΧΡΗΣΤΟΣ

Βιβλιογραφία: Bernabò-Brea 2001, 188-190, εικ. 253, 255, για την ομοιότητα στην κόμη πρβλ. Bernabò-Brea 2001, 188-190, εικ. 249, 252 και 1998, 18, εικ. 5· Webster 1995, 1: 16-17 και 2: 19, αρ. 1 AT 41· Schuermann 1989, 310, αρ. 1164, πιν. 193· Leyenaar-Plaisier 1979, 519, αρ. 1517, πιν. 194.

27. Πήλινο προσωπίο κωμικής ανδρικής μορφής

Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Πάγχρηστος νεανίσκος»

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5703

Οικ. Καλοπέτρη 2011

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), καθαρός με μίκα. Ίχνη λευκού επιχρίσματος στην κόμη, στο πρόσωπο και κυρίως στις οφθαλμικές κόγχες.

Μεγ. σωζ. ύψος 7,1 εκ., πλάτος 7,5 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 3ος αι. π.Χ.

Ερυθρό χρώμα στην κόμη και κατά τόπους στο πρόσωπο. Ελλιπές κατά την αριστερή παρειά, το στόμα και το

πηγούνη. Λειασμένο εσωτερικά. Στο πίσω μέρος του κρανίου δύο οπές ανάρτησης. Τα μαλλιά είναι πολύ περιποιημένα, ίσια, καλοχτενισμένα προς τα πίσω κυλινδρικού σχήματος. Ζωηρή έκφραση, με μέτωπο ελαφρά ρυτιδωμένο, τα τοξωτά φρύδια ανασηκωμένα με έντονη συνοφρύωση, οφθαλμοί γουρλωτοί ιδιαίτερος προεξέχοντες οφθαλμικοί βολβοί, η μύτη είναι ευθεία, λεπτή και ελαφρώς κυρτή, το στόμα ανοικτό.

28. Πήλινο προσωπίο κωμικής ανδρικής μορφής
Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Πάγχρηστος νεανίσκος»

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5705

Οικ. Κούρου 1979

Πηλός κτιρινέρυθρος (7.5YR, 7/6). Ίζημα.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,8 εκ., πλάτος 5,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 3ος αι. π.Χ.

Αποκρουσμένο στη δεξιά πλευρά. Συγκολλημένο από έξι κομμάτια. Κοίλο, αδρά επεξεργασμένο στην οπίσθια όψη. Η κόμη είναι επιμελημένη και αποδίδεται από λεπτές ανάγλυφες ελαφρώς καμπύλες εγχαράξεις. Το μέτωπο είναι λείο, τα φρύδια τοξωτά, μάτια με πλαστικοποιημένα βλέφαρα, μύτη ίσια, εύσαρκες παρειές, στόμα ανοικτό με καλοσχηματισμένα χείλη και προτεταμένο πηγούνι. Στην κορυφή του κεφαλιού διακρίνονται δύο οπές ανάρτησης.

ΝΕΑΝΙΣΚΟΣ: ΟΥΛΟΣ

Βιβλιογραφία: Bernabò-Brea 2001, 197-9, εικ. 264b, 265-271· Webster 1995, 1: 18-19.

29. Πήλινο προσωπίο κωμικής ανδρικής μορφής

Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Ούλος νεανίσκος»

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 84

Οικ. Γιάκρα –Χατζημιχάλη 1976

Πηλός κτιρινέρυθρος (7.5YR 6/6), καθαρός. Άβαφο.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,8 εκ., πλάτος 2,9 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 300-250 π.Χ.

Αποκρουσμένο στην αριστερή πλευρά. Συμπαγές. Κοίλο, αδρά επεξεργασμένο στην οπίσθια όψη. Πρόσωπο εκφραστικό με συνοφρύωση και μία ρυτίδα χαραγμένη στο μέτωπο. Διαθέτει μάτια φτιαγμένα με αδρά πλασίματα, έντονα ζυγωματικά, μύτη σιμή και ελαφρώς προεξέχον πηγούνι που δηλώνεται με μικρή αβαθή αύλακα.

2. ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΚΩΜΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΜΟΡΦΗΣ

ΕΤΑΙΡΑ: ΔΙΑΜΙΤΡΟΣ

Βιβλιογραφία: Σε παρόμοιο προσώπειο από την Πέλλα ο τύπος αποδίδεται στην εταίρα *Λαμπάδιον*, βλ. Πουλακάκης 2005, 54, πιν. 1· πρβλ. πρωιμότερα παραδείγματα από τις Λιπάρες νήσους της Σικελίας για τη «διάμιτρο εταίρα», Bernabò-Brea 2001, 261, εικ. 365a-b· 2002, 172, εικ. 157. Πρβλ. εταίρα με λαμπάδιο, *Summere* 1999, 78, ΜΠΙ 2, πιν. 29 (Amisos). Webster 1995, 2: 210, αρ. 3 DT 69· για μαλλιά δεμένα με μίτρα βλ. Webster 1995, 2: 208, 1: 28, αρ. 3 DT 56, με κεκρύφαλο Webster 1995, 2: 208, 1:27, αρ. 3 DT 53· Leyenaar-Plaisier 1979, 518-519, αρ. 1515, πιν. 194· Webster 1969, 89, αρ. ΖΤ 6· Bieber 1961, 98, εικ. 366.

30. Πήλινο προσώπειο κωμικής γυναικείας μορφής

Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Εταίρα διάμιτρος».

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 571

Χωρίς ενδείξεις

Πηλός ροδόχρους (7.5 YR, 7/4). Σώζεται λευκό επίχρισμα σε μεγάλο μέρος της επιφάνειας του προσώπου, έντονο κυανό χρώμα στον κεκρύφαλο και στους οφθαλμούς, ενώ ίχνη ερυθρού χρώματος σώζονται στο υπόλοιπο πρόσωπο, τα ενώτια και την κόμη.

Μεγ. σωζ. ύψος 8,1 εκ., πλάτος 5,4 εκ., πίσω ύψος 4,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 3ος αι. π.Χ.

Ακέραιο. Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια, ελλιπές στο κατώτερο οπίσθιο τμήμα της κόμης. Αποκρούσεις και απολείψεις σε μεγάλο μέρος της επιφανείας του. Κοίλο. Η γυναικεία κωμική μορφή έχει ωσειδές πρόσωπο και πλαστικά αποδομένα χαρακτηριστικά. Υψηλό μέτωπο, μισόκλειστα βλέφαρα, εύσαρκες παρειές, μεγάλη κυρτή μύτη, ανοιχτό στόμα και έντονο πηγούνι. Τα οφρυσικά τόξα δεν δηλώνονται. Η μορφή φορά δισκόμορφα ενώτια (στρογγυλής διατομής), τα οποία αποδίδονται με επίθετη μάζα πηλού. Σγουροί βόστρυχοι, που δηλώνονται με βαθιές χαράξεις και αυλακώσεις, περιβάλλουν το πρόσωπο. Τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση, μαζεύονται σε κότσο και συγκρατούνται με πλατύ κεκρύφαλο (κεφαλόδεσμο) που δένει στην κορυφή του κεφαλιού σε σχήμα «φιόγκου» αφήνοντας ελεύθερα τα δύο άκρα του να πέφτουν προς τα εμπρός. Στην κορυφή του κεφαλιού ανάμεσα στον κόμπο του κεκρύφαλου και τον κότσο της κόμης διακρίνεται μικρή διαμπερής οπή ανάρτησης.

ΕΤΑΙΡΑ: ΛΑΜΠΑΔΙΟΝ

Βιβλιογραφία: Webster 1995, 1: 49-50· πρβλ. κάλυμμα λύχνου με γυναικείο προσωπείο Bailey 1980, 401, αρ. Q1457, πιν. 92.

31. Κάλυμμα οπής πλήρωσης λύχνου με προσωπείο γυναικείας κωμικής μορφής. Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Εταίρα λαμπάδιον»

Αρ. Ευρ. Ε 85

Οικ. Γιάκρα-Χατζημιχάλη 1976

Πηλός ωχροκάστανος.

Μεγ. σωζ. ύψος 6 εκ., πλάτος 3,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 2ος/1ος π.Χ.

Ακέραιο. Ίχνη δακτυλικού αποτυπώματος στην πίσω όψη. Κοίλο. Κάλυμμα λύχνου με ανάγλυφη διακόσμηση κωμικού γυναικείου προσωπείου, της εταιράς *λαμπάδιον*. Η χαρακτηριστική κόμη του προσωπείου αποδίδεται με απαλές επάλληλες χαράξεις. Τα μαλλιά πλαισιώνουν το πρόσωπο, είναι χωρισμένα στη μέση και χτενισμένα προς τα επάνω. Φέρουν ταινία στην κορυφή της κεφαλής και συγκεντρώνονται σε κρωβύλο. Τα μάτια δηλώνονται με ανισοϋψείς διαμπερείς οπές, η μύτη δηλώνεται με απαλή τριγωνική απόληξη, ενώ το στόμα δεν διαγράφεται. Στο άνω μέρος του καλύμματος υπάρχει συμφυές επίμηκες διάτρητο στέλεχος.

ΓΡΑΥΣ: ΓΡΑΪΔΙΟΝ ΙΣΧΝΟΝ

Βιβλιογραφία: Webster 1995, 1: 35-36.

32. Πήλινο προσωπείο κωμικής γυναικείας μορφής

Τύπος της Νέας Κωμωδίας: «Γραΐδιον ισχνόν»

Αρ. Ευρ. Π 19786

Οικ. ΟΤΕ

Πηλός ροδόχρους (7.5 YR, 7/4) (6/4 στη σιαγόνα). Ίχνη λευκού επιχρίσματος κατά τόπους στο πρόσωπο και στο στεφάνι, καθώς και υπολείμματα ερυθρού και έντονου κυανού χρώματος στον ανθοπλόκαμο και στα φύλλα κισσού. Επίσης, διατηρούνται ίχνη κόκκινου χρώματος στο πρόσωπο, μελανού στην κόμη και κυανού στο στεφάνι.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,8 εκ., πλάτος 8,9 εκ., πίσω ύψος 5,3 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 3ος αι. π.Χ.

Ακέραιο. Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια, ελλειπές ως προς τις απολήξεις των φύλλων του στεφανιού. Φέρει ισχυρές αποκρούσεις στην αριστερή παρειά, το πηγούνι, την άνω σιαγόνα και στο φύλλο κισσού στη δεξιά πλευρά του στεφανιού. Κοίλο. Η ηλικιωμένη μορφή φέρει στεφάνι με καμπυλωμένο διάστικτο ανθοπλόκαμο, ο οποίος

δηλώνεται με λεπτές παράλληλες εγχαράξεις και κοσμείται με παχιά χυμώδη φύλλα κισσού και σφαιρικό έξαρμα στον κεντρικό άξονα του κρανίου, στο σημείο σύνδεσης του στεφανιού με την κόμη. Η επιμελημένη κόμη πλαισιώνει κυκλικά το πρόσωπο και χωρίζεται σε φέτες που αποδίδονται με διαγώνιες βαθιές επάλληλες εγχαράξεις, ενώ στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής ακολουθούν ακτινωτή διάταξη που ξεκινά από το κέντρο του κρανίου. Το πρόσωπο είναι στενόμακρο, οστεώδες, με λιπόσαρκες παρειές. Οι οφθαλμοί είναι αποδομένοι με πλαστικά βλέφαρα στις βαθουλωμένες οφθαλμικές κόγχες. Η μύτη είναι μεγάλη και γαμψή με σουβλερή απόληξη, το στόμα είναι ανοιχτό και το πιγούνι προτεταμένο προς τα εμπρός (έντονος προγοναθισμός).

Β. ΚΩΜΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

1. ΚΑΡΙΚΑΤΟΥΡΕΣ-ΓΚΡΟΤΕΣΚ ΜΟΡΦΕΣ

Βιβλιογραφία: πρβλ. Burn and Higgins 2001, 150, αρ. 2396, 2397, 2398, πιν. 71· Fischer 1994, 227, αρ. 441, πιν. 44 και 230, αρ. 450, πιν. 45· με πίλο Fischer 1994, 239, αρ. 488, πιν. 48· Schuertmann 1989, 156, αρ. 546, πιν. 93· 309-310, αρ. 1163, πιν. 193·

33. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου κωμικής ανδρικής μορφής - Μίμου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 734

Οικ. Δαμιανού 1987

Πηλός κτηρινέρυθρος (5YR, 6/6), με προσμίξεις και μίκα.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,3 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 1ος π.Χ./1ος μ.Χ.

Συμπαγές. Κεφαλή ειδωλίου που απεικονίζει ένα χαρακτηριστικό τύπο μίμου, η οποία σώζεται από το λαιμό μέχρι την κορυφή του κεφαλιού. Το ειδώλιο έχει προτεταμένο μέτωπο, έντονα ζυγωματικά, υπερβολικά μεγάλη μύτη, η οποία υπερτονίζεται σε σχέση με το κεφάλι, τα χείλη είναι χονδρά, τα αυτιά μεγάλα και στην κεφαλή φέρει πίλο (κωνικό σκούφο).

Βιβλιογραφία: Leyenaar-Plaisier 1979, 242, αρ. 630, πιν. 88· 249, αρ. 653, πιν. 91· Besques 1971-72, αρ. D 1174, πιν. 234· αρ. E/D 1706, πιν. 305· αρ. E/D 1828, πιν. 314· Mollard-Besques 1963, 91, αρ. 5, πιν. XXII (μόνο η κεφαλή)· Bieber 1961, 100, εικ. 377 και 249, εικ. 825· Breccia 1926, 72, αρ. 14, πιν. XXXVII.

34. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου κωμικής ανδρικής μορφής - Μίμου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 195

Οικ. Παπασταμάτη 1964

Πηλός ροδοκάστανος (5YR, 6/8), συνεκτικός, καθαρός. Ίχνη ερυθρού επιχρίσματος. Ίζημα.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,2 εκ., πλάτος 2,7 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 1ος π.Χ./1ος μ.Χ.

Συμπαγές. Η μορφή αποδίδεται με τα τυπικά τονισμένα και δύσμορφα χαρακτηριστικά του μίμου. Το κρανίο είναι μακρόστενο με μεγάλα προεξέχοντα αυτιά, το πρόσωπο έντονα συνοφρυωμένο, τα φρύδια είναι παχιά με καμπυλωμένα οφρυκικά τόξα, μάτια ανόμοια (το αριστερό κλειστό), εξογκωμένη η δεξιά παρειά, η μύτη μεγάλη, στραβή και καμπουρωτή και το στόμα λοξό με σαρκώδη χείλη.

Βιβλιογραφία: Breccia 1930, 70, αρ. 5, πιν. XXXVI (Hadra)

35. Πήλινο προσωπείο κωμικής ανδρικής μορφής - Καρικατούρα

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1621

Οικ. Κοζά 1964

Πηλός ροδοκάστανος (5YR, 6/6), καθαρός με λίγη μίκα. Ερυθρό επιχρίσμα.

Μεγ. σωζ. ύψος 4,3 εκ., πλάτος 4,2 εκ

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αποκρουσμένο στο άνω τμήμα του μετώπου, της γενειάδας και του λαιμού. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Χαρακτηριστικά γκροτέσκ, έντονη συνοφρύωση, αυτιά που δηλώνονται με διαμπερείς κυκλικές οπές, οι οποίες πιθανώς να χρησίμευαν για ανάρτηση του προσωπιού, αλλήθωρα μάτια με πλαστική δήλωση των βλεφάρων, απόδοση της ίριδας με κυκλικές οπές, σιμή και στραβή μύτη, χείλη σαρκώδη, στόμα ελαφρά ανοικτό αποδιδόμενο με ελλειψοειδή οπή. Διαθέτει επίθετη μικρή γενειάδα, που αποτελείται από πέντε στριφτούς βοστρύχους, εκ των οποίων σώζονται οι τρεις. Η μορφή έχει μία έκφραση δυσαρέσκειας και μοιάζει να στρέφεται προς τα αριστερά.

36. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου - Καρικατούρα
Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 5702

Οικ. Φ. Κωνσταντινίδη 2006

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), τεφρός στο εσωτερικό, με εγκλείσματα και μίκα. Άβαφο.

Μεγ. σωζ. ύψος 8,8 εκ., πλάτος 8,5 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 1ος π.Χ./1ος μ.Χ.

Διατηρείται το δεξιό μάτι, η μύτη και τμήμα του άνω χείλους. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Η κωμική μορφή φέρει χαρακτηριστικά καρικατούρας. Έχει ανόμοια σχηματικά μάτια, βλέφαρα που δηλώνονται με λεπτά πλασίματα και κύριο χαρακτηριστικό την υπερμεγέθη στραβή και καμπυρωτή μύτη με τα τεράστια ρουθούνια, τα οποία αποδίδονται με επιμήκεις αυλακώσεις.

37. Θραύσμα πήλινου κωμικού προσώπειου - Καρικατούρα
Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 2404

Ξενώνας Αγ. Αικατερίνης 1993

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), με μίκα.

Μεγ. σωζ. ύψος 7 εκ., πλάτος 4,7 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αποκρουσμένο. Διατηρείται η μύτη, το μουστάκι, το πάνω χείλος και τμήμα της οδοντοστοιχίας. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Η τεράστια και πλατιά μύτη με τα διεσταλμένα ρουθούνια, και το μουστάκι, το οποίο αποδίδεται με δύο επίθετες επιμήκεις μάζες πηλού αδρά επεξεργασμένες, μαρτυρούν ότι αποτελούσαν τμήματα ενός μεγάλου κωμικού προσώπειου και μάλλον καρικατούρας.

2. ΕΙΔΩΛΙΑ ΝΑΝΩΝ

Βιβλιογραφία: πρβλ. Hamdorf 1996, 176, εικ. 213· Fischer 1994, αρ. 367, πίν. 32· αρ. 366, πίν. 33· Schuermann 1989, 295, αρ. 1116, πίν. 185· νάνος χορευτής Schuermann 1989, αρ. 375, πίν. 334· 205, αρ. 373, πίν. 33· Uhlenbrock 1990, 159, αρ. 46.

38. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, νάνου με στεφάνι
συμποσίου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1212

Χωρίς ενδείξεις

Πηλός κιτρινέρυθρος (7.5YR, 7/6), ίχνη λευκού επιχρίσματος στο πρόσωπο και ίχνη επίθετου ρόδιου χρώματος στο στρόφιο.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,3 εκ., πλάτος 4,7 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: περίπου 180 π.Χ.

Αποκρουσμένο στα μάτια, τη μύτη και το στόμα. Συμπαγές. Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια. Διατηρούνται η κεφαλή, οι ώμοι και τμήμα της δεξιάς

πλευράς του κορμού. Χαρακτηριστικά γκροτέσκ, ρυτιδωμένο μεγάλο μέτωπο, έντονα ζυγωματικά, στόμα μισάνοιχτο. Η μορφή φορά στεφάνι συμποσίου που αποδίδεται με επάλληλες εγχαράξεις και στιγμές. Επίθετες μάζες πηλού αδρά επεξεργασμένες αποδίδουν τα μαλλιά, τα οποία ακουμπούν στον δεξιό ώμο και στρέφονται προς τα δεξιά, κίνηση που θα πρέπει να αποδοθεί στην προσπάθεια της μορφής να χορέψει. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου δηλώνουν ότι η μορφή είναι ανεπτυγμένη και μάλλον πρόκειται για νάνο και όχι για παιδί.

39. Πήλινο ειδώλιο νάνου με στεφάνι συμποσίου

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1259

Χωρίς ενδείξεις

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4) με ιζήματα στην επιφάνεια.

Ίχνη λευκού επιχρίσματος και ερυθρού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 8,4 εκ., μεγ. πλάτος 3,6 εκ.

Αθημοσίευτο

Χρονολόγηση: 200-150 π.Χ.

Συμπαγές, ελλίπες κατά το δεξί χέρι, τον δεξιό μηρό και το αριστερό τμήμα του στρόφιου. Η οπίσθια πλευρά του ειδωλίου είναι αδρά επεξεργασμένη. Απόδοση χαρακτηριστικών γκροτέσκ: άτονα μάτια, μεγάλη και στραβή μύτη με διεσταλμένα ρουθούνια, χοντρά χείλη, έντονος προγναθισμός, απόδοση αυτιών με βαθύνσεις. Ο νάνος απεικονίζεται γυμνός, με κοντόχοντρο σώμα, προτεταμένη κοιλιά και σε στάση που μάλλον παρωδεί τη χειρονομία του Αρποκράτη. Το αριστερό χέρι ακουμπά κάτω από το σαγόνι, ενώ στα δεξιά της κοιλιάς και στην περιοχή του χεριού που δεν σώζεται, φέρει προεξέχοντα πλασίματα με βαθύνσεις, που πιθανώς αφορούν αντικείμενο που κράταγε η μορφή.

3. ΜΟΡΦΕΣ ΜΕ ΝΕΓΡΟΕΙΔΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

40. Θραύσμα προσώπριου μορφής με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 1614

Οικ. Παυλίδη

Πηλός κτρινέρυθρος (7.5 YR, 6/6). Βαφή ερυθρή εξίτηλη.

Μεγ. σωζ. ύψος 6,1 εκ., πλάτος 4,4 εκ.

Αθημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Απολειπόμενο στο μεγαλύτερο μέρος της επιφανείας του. Κοίλο, λειασμένο στο εσωτερικό. Διατηρείται από το μέτωπο μέχρι το πηγούνι. Το προσώπριο φέρει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νέγρων: μάτια αμυγδαλοειδούς σχήματος, μύτη σιμή με διεσταλμένα ρουθούνια, έντονες παρειές, χείλη υπερβολικά σαρκώδη και πηγούνι που δηλώνεται με βάθυνση (λακκάκι) στο κέντρο του.

41. Θραύσμα προσωπείου μορφής με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Αρ. Ευρ. Ε 65

Εβραϊκή Συνοικία-Νοσοκομείο Αγ. Αικατερίνης

Πηλός ανοιχτός καστανός (7,5YR, 6/4) τεφρός στο εσωτερικό με ίχνη ασημένιας μίκας. Μελανή βαφή, εξιτηλή.

Μεγ. σωζ. ύψος 5 εκ., πλάτος 4 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Απολεπίσεις κατά τόπους. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρούνται τμήματα των ματιών, η μύτη, το στόμα και το πηγούνι. Το προσώπιο αποδίδεται με πλαστικότητα και έντονο μελανό χρώμα. Το πρόσωπο είναι ωσειδές, με πλατιά μύτη, διεσταλμένα ρουθούνια και υπερβολικά σαρκώδη χείλια. Διαγράφονται δύο ρυτίδες στο μεσόφρυο και βάθυνση (λακκάκι) στην αριστερή παρειά.

42. Θραύσμα προσωπείου μορφής με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Αρ. Ευρ. Ε 42

Εβραϊκό Τείχος-Αγ. Παντελεήμονας 1954

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), με προσμίξεις και εγκλείσματα. Βαφή σκούρα ερυθρή.

Μεγ. σωζ. ύψος 5,3 εκ., πλάτος 3,9 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: Ύστερη ελληνιστική περίοδος

Απολεπίσεις κατά τόπους. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρείται η δεξιά κυρίως πλευρά του προσωπείου από το μάτι μέχρι το λαιμό. Χαρακτηριστικά γκροτέσκ. Το δεξί μάτι αποδίδεται με λεπτή εγχάραξη πρησμένο και κλειστό, η μύτη είναι μεγάλη και στραβή, το στόμα ανοιχτό με εμφανή γλώσσα. Πτυχώσεις περιβάλλουν το λαιμό. Τα έντονα σαρκώδη χείλη και ο προγναθισμός μαρτυρούν τη νεγροειδή ταυτότητα της μορφής.

43. Θραύσμα προσωπείου μορφής με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 622

Οικ. Σολούνια 1982

Πηλός ανοιχτός κασιανέρυθρος (5YR, 6/4), τεφρός στο εσωτερικό με εγκλείσματα και μίκας. Βαφή μελανή.

Μεγ. σωζ. ύψος 5 εκ., πλάτος 4,9 εκ.

Αδημοσίευτη

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αποκρουσμένο στα χείλη. Κοίλο στην οπίσθια όψη. Διατηρείται η μύτη, το στόμα και μέρος των παρειών και του πηγουνιού. Η ανασηκωμένη μύτη δηλώνεται πλαστικά με μικρές χαράξεις στη θέση των ρουθουνιών, τα σαρκώδη χείλη τονίζονται με λεπτή εγχάραξη στο περίγραμμα.

Βιβλιογραφία: πρβλ. Fischer 1994, 234, αρ. 469 και 470, πιν. 46· Schuermann 1989, 308, αρ. 1157, πιν. 192· Breccia 1926, 72, αρ. 4, πιν. XXXVII.

44. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου νέγρου

Αρ. Ευρ. Ε 19

Οικ. Πάσσαλη

Πηλός κυτρινέρυθρος (5YR, 6/6), συμπαγής, καθαρός. Βαφή μελανού και ερυθρού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,5 εκ., πλάτος 2,8 εκ.

Αδημοσίευτη

Χρονολόγηση: 2ος/1ος αι. π.Χ.

Αποκρούσεις και ίζημα κατά τόπους. Συμπαγές. Κεφαλή ειδωλίου νέγρου που φορά στεφάνι με καρπούς (κορύμβους), διπλή ταινία στο μέτωπο και με τη χαρακτηριστική σγουρή κόμη να διαγράφεται στους κροτάφους και πίσω από τα αυτιά, τα οποία δηλώνονται με ακανόνιστες βαθύνσεις. Έχει μακρύ πρόσωπο, έντονες παρειές, πλατιά μύτη και χονδρά χείλη.

Βιβλιογραφία: πρβλ. Αχειλαρά 2005-06, 418, αρ. 599 με διάστικτο πλατύγυρο καπέλο αντί στεφανιού. Βλ. Burn and Higgins 2001, 149, αρ. 2394, πιν. 71 όπου παρόμοια κεφαλή χαρακτηρίζεται ως άσχημη γυναίκα· επίσης, πρβλ. Besques 1971-72, αρ. E/D 1679, πιν. 303· Loeb 1916, 23-24, αρ. 3, πιν. 87.

45. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου με νεγροειδή χαρακτηριστικά

Αρ. Ευρ. ΕΙΔ 482

Οικ. Πλατή

Πηλός ροδόχρους (7.5YR, 7/4), με προσμίξεις. Υπολείμματα λευκού και ερυθρού χρώματος.

Μεγ. σωζ. ύψος 3,9 εκ., πλάτος 4,2 εκ.

Αδημοσίευτο

Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.

Κοίλο. Αποσπασματική κεφαλή ειδωλίου που απεικονίζει δούλο με νεγροειδή χαρακτηριστικά. Η μορφή φέρει στεφάνι λοξά βαλμένο που καλύπτει το πτερύγιο του δεξιού αυτιού. Επίθετες κυλινδρικές μάζες πηλού εκατέρωθεν του προσώπου δηλώνουν την ύπαρξη μακριών μαλλιών πίσω από τα μεγάλα αυτιά. Τα μικρά μάτια έρχονται σε αντίθεση με τα έντονα ζυγωματικά, την ανασηκωμένη μύτη με τις βαθύνσεις στη θέση των ρουθουνιών και το στόμα με τα μεγάλα χείλη.

Βιβλιογραφία

- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 2003. *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Αχειλαρά, Λ. 2005-06. *Η κοροπλαστική της Λέσβου*. Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού-Κ' Ε.Π.Κ.Α.
- Δήμα, Ε. και Ε. Τσακανίκα 2016-17. «Θεατρικά προσωπεία από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική-Ι», *Ευλιμένη* 17-18, 45-86.
- Δήμα, Ε. και Ε. Τσακανίκα 2018. «Ροδίων θεατρικά: προσωπεία και ειδώλια ηθοποιών», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΚΗ'. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 103-127.
- Δρελιώση-Ηρακλείδου, Α. 2013. «Άνθος 'ζωγραφικών' από τη Ρόδο», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.) *Όλβιος Άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-ΤΑΠΑ, 121-140.
- Δρελιώση-Ηρακλείδου, Α. 2014. «Μαρτυρίες από τη φιλολογική παράδοση και τα αρχαιολογικά ευρήματα για την παιδεία και την πνευματική καλλιέργεια στην αρχαία Ρόδο», στο Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.) *Σοφία άδολος. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Χριστοδούλου*. Ρόδος: ΥΠΠΟΑ-Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 37-62.
- Ζερβουδάκη, Η. 2002. «Το χρώμα στην ελληνιστική κεραμική και την κοροπλαστική», στο Μ. Τίβεριος και D. Τσιαφάκης (επιμ.), *Color In Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture (700-31 B.C). Πρακτικά Συνεδρίου (12η-16η Απριλίου 2002)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη, 221-230.
- Ζερβουδάκη, Η. 2004. «Ο νάνος σαλπικτής», στο Δ. Δαμάσκος (επιμ.) *Χάρης Χαίρε, Μελέτες στην μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, 125-139.
- Ζουμπάκη, Σ. 1994. «Θεατρικά προσωπεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου». *ΑΔ* 42 (1987), Α-Μελέτες, 35-66.
- Ζωγράφου, Η. 2017. «Θεατρικά ειδώλια και προσωπεία», στο Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ου. Πάλλη και Ε. Στεφανή (επιμ.), *Ειδώλιο, ένας μικρόκοσμος από πηλό*, Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 158-162.
- Καρούζος, Χ.Ι. 1973. *Ρόδος*. Αθήνα: Έσπερος.
- Κατσιώτη, Α. 2017. *The lamps of late antiquity from Rhodes, 3rd-7th centuries AD*. Oxford: Archaeopress.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1968. «Αρχαιότητες και Μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 20 (1965), Β3 Χρονικά, 579-580.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1986. *Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της Ιστορίας και της Τέχνης*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Μανδηλαράς, Β. 1987. *Οι Μίμοι του Ηρώνδα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μαυρόπουλος, Θ. 2007. *Αριστοφάνης-Μένανδρος*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μπαϊράμη, Κ. 2012. *Η μεγάλη ροδιακή πλαστική των Ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*. Διδακτ. διατρ., ΕΚΠΑ, Αθήνα.

- Πανάγου, Τ. 2010. *Η σφράγιση των αρχαίων ελληνικών εμπορικών αμφορέων, κέντρα παραγωγής και συνθετική αξιολόγηση*. Διδακτ. διατρ., ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Παντερμαλής, Δ. 1972. «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12, 147-182.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1987. «Έργα Ο.Τ.Ε. βόρεια από το οικόπεδο αδελφών Αντώνογλου», *ΑΔ* 34 (1979), Β2 Χρονικά, 411-448.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1989. *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1993. *Αρχαία Ρόδος-2400 χρόνια*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού ΚΒ' ΕΠΚΑ.
- Παπαχριστοδούλου, Χ. 1994. *Ιστορία της Ρόδου, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*. 2η εκδ. Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Πατσιαδά, Β. 1990. «Κεραμική του τύπου της 'Δυτικής Κλιτύος' από τη Ρόδο», *ΑΔ* 38 (1983), Α Μελέται, 105-210.
- Πατσιαδά, Β. 2013. «Συμβολή στη μελέτη της ελληνοιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Όλβιος Άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-ΤΑΠΑ, 47-77.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2011. *Κοροπλαστικά έργα του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.
- Πετρίδης, Α. 2014. «Όψις και διακειμενικότητα στην κωμωδία του Μενάνδρου», στο Μ. Ταμιωλάκη (επιμ.), *Κωμικός Στέφανος, Νέες τάσεις στην έρευνα της αρχαίας ελληνικής κωμωδίας*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, 125-136.
- Πινγιάτογλου, Σ. 1993. *Η κοροπλαστική της Αιγύπτου κατά τους Ελληνοιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Πινγιάτογλου, Σ. 2005. *Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι Λύχνοι*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πουλακάκης, Ν. 2005. «Τρία θεατρικά ειδώλια από την Πέλλα», *Σύγγραμμα* 55, 33-57.
- Σηφάκης, Γ.Μ. 2007. *Μελέτες για το αρχαίο θέατρο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Στεφανής, Ι. 1988. *Διονυσιακοί Τεχνίται*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Τζανάβαρη, Κ. 2017. «Η πολυχρωμία στην κοροπλαστική τέχνη», στο Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ου. Πάλλη και Ε. Στεφανή (επιμ.), *Ειδώλιο, ένας μικρόκοσμος από πηλό*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 52-55.
- Τρυπάνης, Κ.Α. 1977. «Νέον Επίγραμμα του 2ου π.Χ. αιώνας εκ Ρόδου», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 51, 830-837.
- Φανταουτοάκη Χ. 2014. «Δείγμα οστεογλυπτικής με ανάγλυφες παραστάσεις του κύκλου λατρείας της Ίσιδος από τη ροδιακή νεκρόπολη», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, τ. 2. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη (26-29 Νοεμβρίου 2009)*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Επιτροπή Στερέωσης-Αναστήλωσης Μνημείων Ακρόπολης Λίνδου-ΤΑΠΑ, 267-292.

- Φιλήμονος, Μ. 2014. «Ειδώλια από παιδικές ταφές στη Νίσυρο», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, τ. 2. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη (26-29 Νοεμβρίου 2009)*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Επιτροπή Στερέωσης-Αναστήλωσης Μνημείων Ακρόπολης Λίνδου-ΤΑΠΑ, 177-190.
- Andraea, B. 2003. *Antike Bildmosaiken*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Arnold, I. 1936. "Festivals of Rhodes", *American Journal of Archaeology*, 432-436.
- Bailey, D. 1975. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, τ. I. London: British Museum Publications Ltd.
- Bailey, D. 1980. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. Roman Lamps made in Italy*, τ. II. London: British Museum Publications Ltd.
- Bell, M. 1981. *Morgantina Studies. The Terracottas*, τ. I. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Bernabò Brea, L. 1981. *Menandro e il teatro greco nelle terracotte liparesi*. Genova: Sagep.
- Bernabò Brea, L. 1998. *Le maschere ellenistiche della tragedia greca*. Naples: Cahiers du centre Jean Bérard, XIX.
- Bernabò Brea, L. 2001. *Maschere e personaggi del teatro greco nelle terracotte liparesi*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Bernabò Brea, L. 2002. *Terracotte teatrali e buffonesche della Sicilia orientale e centrale*. Palermo: Mario Grispo.
- Besques, S. 1971-72. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, Étrusques et Romains*, τ. I, II, III. Paris: Editions de Musées Nationaux.
- Betina, L. 2019. "Contemporary pottery-making in Rhodes: Approaching ancient through modern craft traditions", *Journal of Archaeological Science: Reports* 27, 1-10.
- Betina, L. and S. Skaltsa 2018. "Clays, Amphoras and Workshop Locations of Ancient Rhodes", in S. Japp, A. Keweloh, K.N. Neuenfeld and C. Boerker (eds), *Amphoras in Need of Archaeology and Archaeometry*, Proceedings of the International Colloquium Humboldt-Universitaet zu Berlin (6th and 7th July 2018), Deutscher Archaeologen-Verband e.V., 50-66.
- Bieber, M. 1961. *The History of the Greek and Roman Theater*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- Bolender, U.M. 2000. "Repräsentation von negroiden Typen (Aethiopen) in hellenistischen Bronzen", *Kölner Jahrbuch* 33, 91-103.
- Breccia, E. 1926. *Monuments de l'Égypte greco-romaine*, τ. I. Bergamo: Officine dell'Istituto Italiano d'Arti Grafiche.
- Breccia, E. 1930. *Monuments de l'Égypte greco-romaine*, τ. II. Bergamo: Officine dell'Istituto Italiano d'Arti Grafiche.
- Bruneau, P. 1965. *Les lampes. Delos XXVI*. Paris: Editions E. de Boccard.
- Burn L. and R. Higgins 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, τ. III. London: The British Museum Press.

- Calio, L. 2011. "The Agora of Kamiros. A Hypothesis", στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο, από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Κως*. Αθήνα: ΥΠΠΟΤ- ρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 343-355.
- Dreliosi-Herakleidou, A. 1999. "A Hellenistic Mosaic Floor from the City of Rhodes", in *La mosaïque gréco-romaine VII: Tunis, 3-7 octobre, 1994: VIIe Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique*. Tunis: Institute National du Patrimoine, 39-50.
- Dunbabin, K. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Empereur, J.Y. 1982. "Les anses d'amphores timbrées", *BCH* 106, 219-233.
- Empereur, J.Y. et M. Picon. 1986. "A la recherche des fours d'amphores", in J.-Y. Empereur et Y. Garlan (eds), *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH* suppl. 13, 103-126.
- Finkielsztejn, G. 2001. Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ, premier bilan, *BAR International Series* 990. Oxford.
- Fischer, J. 1994. *Griechisch-Roemische Terrakotten aus Aegypten: Die Sammlungen Sieglin und Schreiber, Dresden, Leipzig, Stuttgart, Tübingen*. Ernst Wasmuth Verlag Tuebingen.
- Grace, V.R. 1934. "Stamped Amphorae Handles Found in 1931-1932", *Hesperia* 3, 197-310.
- Grandjouan, Cl. 1961. *The Athenian Agora VI, Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Green, R. 1994. *Theatre in Ancient Greek Society*. Routledge: London and New York.
- Green, R. και E. Handley 1998. *Εικόνες από το αρχαίο ελληνικό θέατρο* (μτφ. Μ. Μάντζιου). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Guimier-Sorbets, A.-M. and M.-D. Nenna 1992. "L'employ du verre, de la faïence et de la peinture dans les mosaïques de Dèlos", *BCH* 116, 607-631.
- Guimier-Sorbets, A.-M. and M.-D. Nenna 1995. "Rèflexions sur la couleur dans les mosaïques hellénistiques: Dèlos et Alexandrie", *BCH* 119, 529-563.
- Hamdorf, F.W. 1996. *Hauch des Prometheus*. Muenchen: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek.
- Howland, R.H. 1958. *The Athenian Agora IV, Greek Lamps and their Survivals*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Hunter, R. 1994. *Η Νέα Κωμωδία στην Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη* (μτφ. Α. Φυντίκογλου). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.
- Kim, H. 2012. *Απεικονίσεις των ξένων στην ελληνική πλαστική και μικροτεχνία: Σκύθες, Πέρσες, Γαλάτες και Νέγροι από τον 6ο έως τον 1ο αι. π.Χ.* Διδακτ. διατρ., ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Leyenaar-Plaisier, P. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*, τ. III. Leiden: Rijksmuseum van oudheden te Leiden.

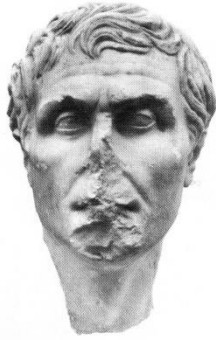
- Lightfoot, L.J. 2002. “Nothing to Do with the Technitai of Dionysus?”, in P. Easterling and E. Hall (eds), *Greek and Roman Actors, Aspects of an Ancient Profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 209-224.
- Loeb, J. 1916. *Die Terrakotten der Sammlung Loeb*. Vol II. Muenchen: Verlag von A. Buchholz.
- Maiuri, A. 1916. “Nuove iscrizioni greche dalle Sporadi meridionali”, *ASAtene* II, 133-179.
- Matijasic, I. 2017. “Base di statua da Rodi con citazioe di Aristofane”, *Axon* I, 215-224.
- Menzel, H. 1969. *Antike Lampen. Im Roemisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Mollard-Besques, S. 1963. *Les terres cuites grecques*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Morelli, D. 1959. *I culti in Rodi, Studi Classici e Orientali*, τ. VIII, Pisa: Libreria Gollardica Editrice.
- Mygind, B. 1999. “Intellectuals in Rhodes”, in V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad and J. Zahle (eds.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society*. Aarhus: Aarhus University Press, 247-293.
- Nauck, A. 1848. *Aristophanis Byzantii Grammatici Alexandrini Fragmenta*. Halis.
- Nilsson, M.P. 1909. *Timbres amphoriques de Lindos, publiés avec une étude sur les timbres amphoriques rhodiens, Exploration archéologique de Rhodes (Fondation Carlsberg)*. Copenhagen: Imprimerie Bianco Luno.
- Otto, W. 1991. *Διόνυσος, μύθος και λατρεία* (μτφ. Θ. Λουπασάκης). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ovadia, A. 1980. *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*. Roma: “L’ Erma” di Bretschneider.
- Palamida, H., F. Seroglou, M.L. Lawall and A. Giannikouri 2016. “The Emergence of Hellenistic Transport Amphoras: The Example of Rhodes”, in S. Japp and P. Koegler (eds), *Traditions and Innovations: Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods. Proceedings of the 1st Conference of the International Association for Research on Pottery of the Hellenistic Period (Berlin, November 7-10-2013)*. Wien: Phoibos Verlag, 135-150.
- Perlzweig, J. 1961. *The Athenian Agora VIIQ: Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Pickard-Cambridge, A. 1953. *The Dramatic Festivals of Athens*. Oxford: Clarendon Press.
- Poulsen, V. 1949. *Catalogue des terres cuites grecques et romaines, Copenhagen*. Denmark: Glyptothek Ny Carlsberg.
- Pugliese Carratelli, G. 1940. “Versi di un coro delle *Rane* in un’epigrafe rodia”, *Dioniso* VIII, no 4, Siracusa, 119-123.
- Rotroff, S.I. 1997. *The Athenian Agora XXIX, Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. Part 1. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Salzmann, D. 1982. *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terrakotten*. Mainz: Verlag Phillip von Zabern.
- Schreibler, I. 1976. *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen XI, Griechische Lampen*. Berlin: de Gruyter.
- Schuermann, W. 1989. *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*. Goeteborg: Paul Astroms Forlag.
- Snowden, F.M. 1970. *Blacks in Antiquity, Ethiopians in the Greco-Roman Experience*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Snowden, F. M. 1983. *Before Color Prejudice. The Ancient View of Blacks*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistischen Terrakotten aus Amisos*. Stuttgart: Verlag Franz Steiner.
- Taplin, O. 2012. “How was Athenian Tragedy Played in the Greek West?”, in K. Bosher (ed.), *Theater Outside Athens. Drama in Greek Sicily and South Italy*. New York: Cambridge University Press, 226-246.
- Thompson, D.B. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Suppl. 3. Princeton: University of Cincinnati.
- Uhlenbrock, P.J. 1990. *The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World*. New York: College Art Gallery and Caratzas.
- Webster, T.B.L. 1960. “Greek Dramatic Monuments from the Athenian Agora”, *Hesperia* 29, 254-284.
- Webster, T.B.L. 1964. *Hellenistic Poetry and Art*. London: Methuen.
- Webster, T.B.L. 1969. *Monuments Illustrating New Comedy*. *BICS* Suppl. 24. London: Institute of Classical Studies.
- Webster, T.B.L. 1995. *Monuments Illustrating New Comedy*. T. I, II. London: Institute of Classical Studies.
- Westgate, R.C. 1997-98. “Greek Mosaics in their Architectural and Social Context”, *BICS* 42, 93-115.
- Westgate, R. C. 2000. “Space and Decoration in Hellenistic Houses”, *BSA* 95, 391-426.
- Wiles, D. 1991. *The Masks of Menander: Sign and Meaning in Greek and Roman Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ευαγγελία Δήμα

Αρχαιολόγος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

Εικόνα 1. Εικονιστικός αδριάντας του Αθηναίου ποιητή Μενάνδρου, 1ος αι. π.Χ., ο οποίος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 2α. Έμβλημα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση προσώπειου της Νέας Κωμωδίας «Θεράπων ηγεμών», Μέσης Ελληνιστικής περιόδου (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 2β. Έμβλημα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση προσώπειου της Νέας Κωμωδίας «Πάππος πρόδος», ρωμαϊκής περιόδου (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 3α. Λύχνος με ανάγλυφο κωμικό προσώπειο δούλου, 2ος αι. π.Χ. (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 3β. Λύχνος σε σχήμα καθιστής μορφής, με προσώπειο δούλου στεφανηφόρου, 2ος/1ος αι. π.Χ. (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 3γ. Λύχνος σε μορφή προσώπειου της Νέας Κωμωδίας: ο «πάγχρηστος νεανίσκος». 2ος/1ος αι. π.Χ. (φωτογραφικό αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

A BURIAL OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN THE SANCTUARY AT SYMI

Introduction

The burial is an extended inhumation in a stone-lined cist (fig. 1), unearthed in 1997, parallel to and in contact with the north wall of the more recent and smaller of two chapels of the Early Christian period, located in the northwest sector of the area of the sanctuary at Symi (fig. 2)¹. The East-West orientation of the deceased, placed supine in the grave with the head at the west facing east, dates the burial to the Christian era and the archaeological context dates it specifically to the 6th c. AD. The head was missing when discovered. It was posited to have been swept away by rains, due to the steep gradient of the slope, minimal deposit and the absence of the stones at the west end of the grave (fig. 1)².

The burial beside the chapel is the only burial at Symi. A plausible explanation for the grave's location is that it was the tomb of the *κλήτορας της εκκλησίας*, i.e. the patron or benefactor who had sponsored the building of the church. The chapel at Symi was initially thought to be a basilica but subsequently recognised as two separate buildings. The earlier chapel was later replaced by a smaller edifice. These two Early Christian chapels had been built on ground consecrated by centuries of pre-Christian religious worship. The continuous practice of religion at Symi stretched back to a very remote period, ca 2000 BC, with the foundation of a Middle Minoan shrine. In the 7th c. BC the site was transformed into a sanctuary for the worship of Hermes and Aphrodite, continuing in use down to the Roman period³, until supplanted by Christianity⁴. In pre-Christian religions death was associated with *μίασμα*, thus burial in sacred places was forbidden. It is worth noting that in the Early Christian period burials began to be made in or near churches. Many were found under the south aisle and surrounding the foundations of the sixth century basilica at Almyrida (fig. 3)⁵. Burial inside churches rather than outside or in adjacent cemeteries, usually of leading members of the community, became fairly commonplace in medieval Europe.

---

¹ I would like to thank Dr A. Lebessi for the privilege of examining the skeleton and kindly providing the photographs and plan in figs 1, 2 (see Lebessi 1999, 192-195, εκκ. 1-2, πιν.114 α-β) and fig. 4. I should also like to acknowledge my gratitude to the late Mr Costas Nikakis for hosting my 1998 study in his lab.

² *ibid.*

³ Lebessi 1985; 1999, 194-195.

⁴ It is not unusual to find, as at Gortyn, churches built on pagan temples sometimes recycling their architectural components, or sometimes as at Knossos a Christian cemetery built over pagan burial site: Sanders 1982; Finney 2016, 373.

⁵ My thanks for this pers. comm. to Michaelis Andrianakis, who shared the information that he excavated and later reburied numerous Christian burials at Almyrida in West Crete.

According to historical tradition, St. Titus, the disciple of the Apostle St. Paul, introduced Christianity to Crete in the 1st c. AD. After the Emperor Constantine's celebrated conversion to Christianity⁶, the Edict of Thessalonica in 380 AD eventually made it the official religion of the Roman Empire, though paganism and traditional Roman religion lingered on, especially among the aristocracy, well into the 5th c. AD. Most of the 70 basilicas known on Crete were built between 450 and 550 AD⁷. Over a hundred catalogued Early Christian inscriptions from Crete, include one that mentions the location of a Christian community at Viannos⁸, ca 12 km west of Symi; others record names of monks, chanters or nuns⁹.

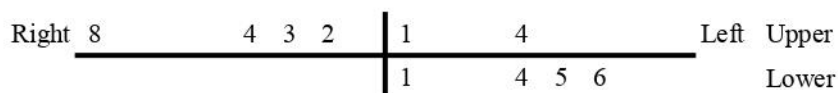
Interestingly, the *κήτορας*, if this is the correct identity of the person buried at Kato Symi, was not a man but a woman with an infant. The adult skeleton is not well preserved and the infant's existence is proven by a single vertebra mingled with the adult's hand bones. The adult's lower left arm, folded at the elbow, rested on the chest (fig. 1), so the infant was apparently in the woman's embrace. This gesture seems to parallel that prescribed in iconography for the *Οδηγήτρια* or *Βρεφοκρατούσα*. It contrasts with that of many Christian burials where the deceased's arms were either crossed over the pelvis or parallel to the body possibly wrapped in a shroud. Fragments of a jar or *λαγήνι* (fig. 4), presumably for holy water which would have been sprinkled over the deceased. The jar, intentionally broken in accordance with custom¹⁰, was the only object found in the grave fill.

Adult skeletal remains

The skeletal remains (inventoried with the label: Ταφή επι Γ44ι: 18-19/8/1997) were found just below the ground surface and had suffered a lot of damage from plant roots and disturbances from other causes; neither the skull nor the feet have survived. However, a collection of teeth (by nature very resistant to post-mortem decay), long bones, a clavicle, scapulae, ribs, vertebrae, pelvis, carpals, metacarpals, a metatarsal and phalanges have survived.

Dentition

There are ten teeth: maxillary (upper) right lateral incisor, canine and 1st premolar (2, 3, 4) and 3rd molar (8); maxillary left central incisor (1) and 1st premolar (4); the mandibular (lower) left incisor (1), 1st and 2nd premolar and 1st molar (4, 5, 6), illustrated diagrammatically here:

⁶ Armstrong 1989, 193.

⁷ The church at Symi was initially identified as a basilica, but this proved to be a misinterpretation. The plan in fig. 1 clarifies that there were two superimposed churches at Symi, an earlier and a later chapel.

⁸ Bandy 1970, 2, 36, 56, 88, 93.

⁹ Bandy 1963, 240-243.

¹⁰ Koukoules 1940, 44, fn. 2.

Hypoplasia: Five teeth displayed hypoplasia in the form of horizontal bands or pitting. Horizontal, linear hypoplasia was noted near the base of the crown of the lower left central incisor and premolars. Shallow pitting was observed on the crowns of the upper right canine and third molar (fig. 5). These malformations must have occurred during adolescence, 12 to 16 years in the case of the third molar and between the ages of 4 and 6 or 7 years of age in the case of the other teeth.

Enamel hypoplasia has been correlated with malnutrition and various childhood illnesses, such as rickets, scurvy, measles, smallpox, chickenpox, pneumonia, scarlet fever, diphtheria, whooping cough, haemolytic anaemias, allergies and diarrhea¹¹. In other words these correlations show that vitamin deficiencies, congenital or metabolic diseases, pathogenic viruses and bacteria may cause disruptions to amelogenesis.

A specific event may produce a different type or prominence of defect in different teeth, owing to the differing geometry of the tooth crowns and partly due to the time of its occurrence in relation to the stage of the tooth's development¹². Linear defects have not yet been linked definitely with specific causes, but it is worth recording the form and number of defects, should the causes become known at some future time.

Attrition: Almost all the teeth are severely worn, suggesting an age range from 30 to 45 years. The crowns of the upper incisors are entirely worn away with their pulp chambers exposed (fig. 5, top right). The crowns of the lower incisor, the upper canine and all four premolars are worn down to half or less than half their height, with exposure of the pulp in both upper 1st premolars. Excessive wear on teeth results from the consumption of extremely abrasive foods (perhaps uncooked or poorly washed vegetables, or wild plants with high silica phytolith content, which accelerates tooth wear). A hypothetical early ante-mortem loss of molars, causing greater reliance on the anterior teeth, could explain the disparity in the severity of wear. Wear on the 3rd molar is relatively mild: the cusps are polished flat, with a spot of dentine exposed on the protocone/mesiolingual cusp. This degree of wear suggests an age of about 35 years¹³. However, the marbled transparent appearance of the roots has been observed in older individuals.

Calculus: There was some dental calculus adhering to the upper and lower first incisors and the upper right canine. But the largest amount, between 2.5 and 2.8 mm wide, encircled the third molar root, adhering to the buccal, mesial, palatal and distal surfaces. Obviously, this portion of the root must have been exposed.

Periodontitis: The exposure of the 3rd molar roots indicates an advanced stage of gingival inflammation.

Caries: Root caries affecting the upper right canine and pm¹ also prove that these teeth had between 2-4 mm of their roots exposed (providing more proof of periodontitis). Nine teeth had caries lesions, the only exception being upper left central incisor, which is worn down to the root (fig. 5, top row, far right).

---

¹¹ Hillson 1986.

¹² Hillson 1986.

¹³ Brothwell 1972.

Post-cranium

Long bones: The left clavicle and several long bones including the left and right humerus, the left ulna, the left and right femurs and the right tibia were recovered (fig. 6). The only complete long bone was the right humerus. Its maximum length of 304.5 mm gave a stature estimate of 160.282 cm¹⁴.

Table of Long Bone Measurements in mm

	RIGHT	LEFT
HUMERUS		
Maximum Length	304.5	
Maximum Mid-Shaft Diameter	19.9	17
Minimum Mid-Shaft Diameter	16.4	20.5
Vertical Head Diameter	40.5	42
Bi-Epicondylar Breadth	57	
Shaft least circumference	57	51
FEMUR		
Maximum Length	[420]	
Mid Shaft a-p Diameter	26.6	27
Mid Shaft transverse Diameter	28.2	27.9
Sub-trochanteric a-p Diameter	22.2	21.8
Sub-trochanteric transverse D	30.3	30.4
Maximum Head Diameter	42	

Wrist, hand and foot bones: Right scaphoid, lunate, hamate; 1st, 2nd, 3rd and 4th metacarpals; left scaphoid, lunate, triquetral, lesser multangular, capitate and hamate; 1st, 2nd, 3rd and 5th metacarpals; seven proximal, three medial and two distal phalanges were recovered. The only foot bone recovered was the left first metatarsal.

Vertebral column: The atlas (more or less intact), axis and 7th cervical vertebra, a thoracic from the middle section of the column, a 3rd lumbar vertebra, as well as many fragmentary vertebrae and ribs were recovered.

Pelvic bones: Fragments of both innominate bones were found. A larger portion of the right pelvis survived, with a wide angled sciatic notch indicating female sex (fig. 7).

Lifestyle indicators: The right femur had prominent linea aspera and inter-trochanteric line, which anchors the ilio-femoral ligament and strengthens the hip joint capsule, and reflects an active physical regimen.

Pathologies:

Both shoulders presented lesions. If these lesions are not arthritis (bacterial or degenerative), they are traumatic arthropathy. There was lipping around the rim of both scapulae and, corresponding exostoses around the periphery of the proximal articulation of each humerus (fig. 8). The arthropathy of the right shoulder joint appears more pronounced, no doubt owing to right-handedness deduced from greater use and traumatic stress on this joint. This pathology must have been both age and work-related. Chores such as drawing spring water, digging, planting, reaping,

¹⁴ Using Trotter and Gleser's 1958 formulae.

threshing, pounding or rubbing grain, carrying burdens or weaving are the sort of daily tasks, which could have caused repetitive trauma.

A broken section of the humerus reveals very thin cortical bone, indicative of premature osteoporosis, for which there are various possible explanations besides senescence, which is the usual cause in modern western populations. One possible explanation is that the diet was inadequate for the nutritional demands of pregnancy. Recent scientific studies verify the proverbial “a tooth for every child”¹⁵. The loss of teeth is due to the depletion of the body’s calcium from teeth and bones, when it is not available in the diet. Pregnancy causes loss of bone density, i.e. osteoporosis in women with poor diets. Pregnant women are also more likely to develop plaque build-up and gingivitis, which contribute to tooth loss. Another possible explanation for this osteoporosis is chronic infection, or a metabolic problem, or other disease.

An osteoblastic reaction is visible in the 7th cervical’s centrum, while a similar bone forming reaction was noted in the fragments of other thoracic vertebrae. This bone-producing process, active at the time of death, could be of tubercular origin, but as it involves not only the centrum but the spinous process as well (fig. 9), the differential diagnosis should include brucellosis. Clinically, the latter disease manifests itself as periodic fever, causing persistent pain in the spine and rigidity or stiffness of the vertebral column¹⁶. The disease is transmitted through cow, sheep or goat’s milk, cheese or meat. It may also be carried by swine. It pre-eminently affects individuals engaged in animal husbandry. This woman may have been engaged in animal husbandry, at least at a domestic level as part of the household’s economy, as is still practised in the villages of Crete today. The human host could and probably did live with undulant fever for many years, with cycles of fever and remissions leaving their signature on the bones. The disease would have debilitated her, but death was not necessarily caused by this chronic infection.

Infant

A dorsal spine of a lumbar vertebra (fig. 10), was found mingled with the adult’s hand bones. That is all that was recovered from the late-term embryo (newborn) infant. Nevertheless, it is irrefutable proof of the existence of a child. The photograph of the burial (fig. 1) shows the adult’s upper arms clearly, but the position of the hands is unclear. The bones of the lower right arm are missing. However, the left elbow is clearly folded with the ulna lying at an angle so that hand would have lain over the chest, protecting the infant. Thus, the infant must have been in the woman’s embrace, with the right hand supporting the child’s rump, duplicating iconographic portrayals of *Βρεφοκρατούσα*. The presence of the infant suggests the probable cause of the woman’s death as complications in childbirth following a difficult pregnancy.

---

¹⁵ Russell *et al.* 2008.

¹⁶ Thorn *et al.* 1977, 856.

Conclusion

The inhumation was that of a woman, at least 35 years old and 160.3 cm tall. Lesions on both shoulder joints may have been caused by repetitive trauma in the course of arduous daily tasks. Since the right shoulder was more severely affected than the left, she was probably right-handed. Dental hypoplasia shows that she had suffered from poor health in childhood when her teeth were being formed. The teeth, which were severely worn, also showed a build-up of dental calculus on the roots of the third molar indicating that she suffered from gingivitis in addition to caries. She also suffered from osteoporosis, perhaps as a result of a chronic infection caused by tuberculosis or brucellosis, compounded by pregnancy. When nutrition is inadequate, an expectant mother's body is depleted of its reserves of calcium in order to sustain the foetus, which is in a parasitic relationship with the mother. The existence of an infant buried with the adult connects the infant to the woman. It would be too much of a coincidence for a woman and a child to be buried simultaneously unless they were related. So they are presumed to be mother and child. The woman's death was probably the result of complications in childbirth, a common event in the poorest countries of the world today.

Bibliography

- Armstrong, A.H. (ed.) 1989. *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek and Roman*. London: Alban Books.
- Bandy, A. 1963. "Early Christian Inscriptions of Crete", *Hesperia* 32(3), 227-247.
- Bandy, A. 1970. *The Greek Christian Inscriptions of Crete*. Athens: Christian Archaeological Society.
- Brothwell, D.R. 1972. *Digging Up Bones*. London: British Museum.
- Finney, P.C (ed.) 2016. *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*. Michigan: W.B. Eerdmans Publishing Co.
- Hillson, S. 1986. *Teeth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koukoules, P.I. 1940. «Βυζαντινών νεκρικά Ἐθίμα», *EpetByz* 16, 3-80.
- Lebessi, A. 1985. *Το Ἱερό του Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Βιάννου*, vol. I. Athens: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
- Lebessi, A. 1999. «Τὸ Ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου», *ΠΙΑΕ* (1997), 191-209.
- Russell S.L., J. Ickovics and R. Yaffee 2008. "Parity and Tooth Loss: Exploring Potential Pathways in American Women", *American Journal of Public Health* 98(7): 1263-1270.
- Sanders, I.F. 1982. *Roman Crete*. Warminster: Aris & Philips.
- Thorn G.W., R.D. Adams, E. Braunwald, K.J. Isselbacher and R.G. Petersdorf (eds). 1977. *Harrison's Principles of Internal Medicine*, 8th ed., Tokyo: McGraw-Hill Kogakusha, Ltd.
- Trotter, M. and G.C. Gleser 1958. "A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and Long-bones After Death", *American Journal of Physical Anthropology* (NS)16: 79-123.

Tina M'George
tinamcgeorge@gmail.com

Fig. 1. The cist burial in situ.

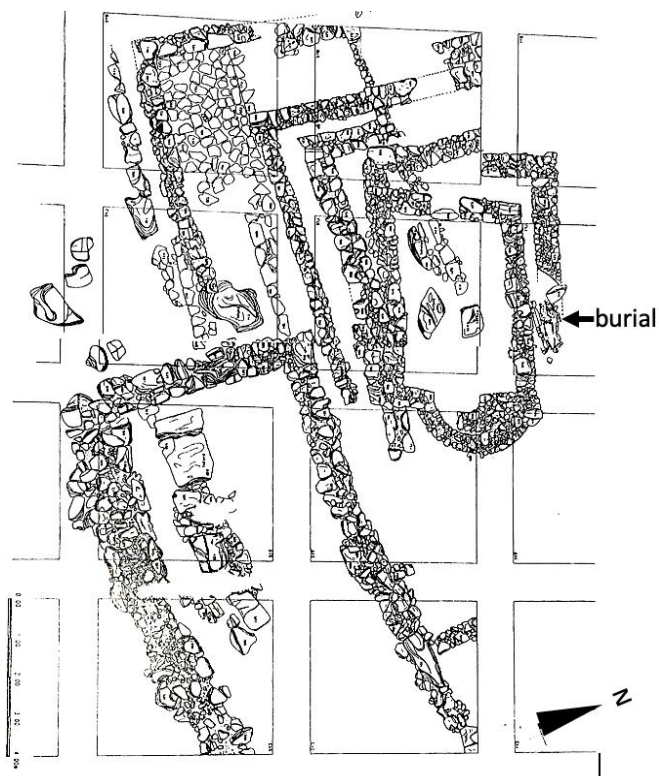

Fig. 2. Plan of the NW sector plan with burial location indicated by an arrow.

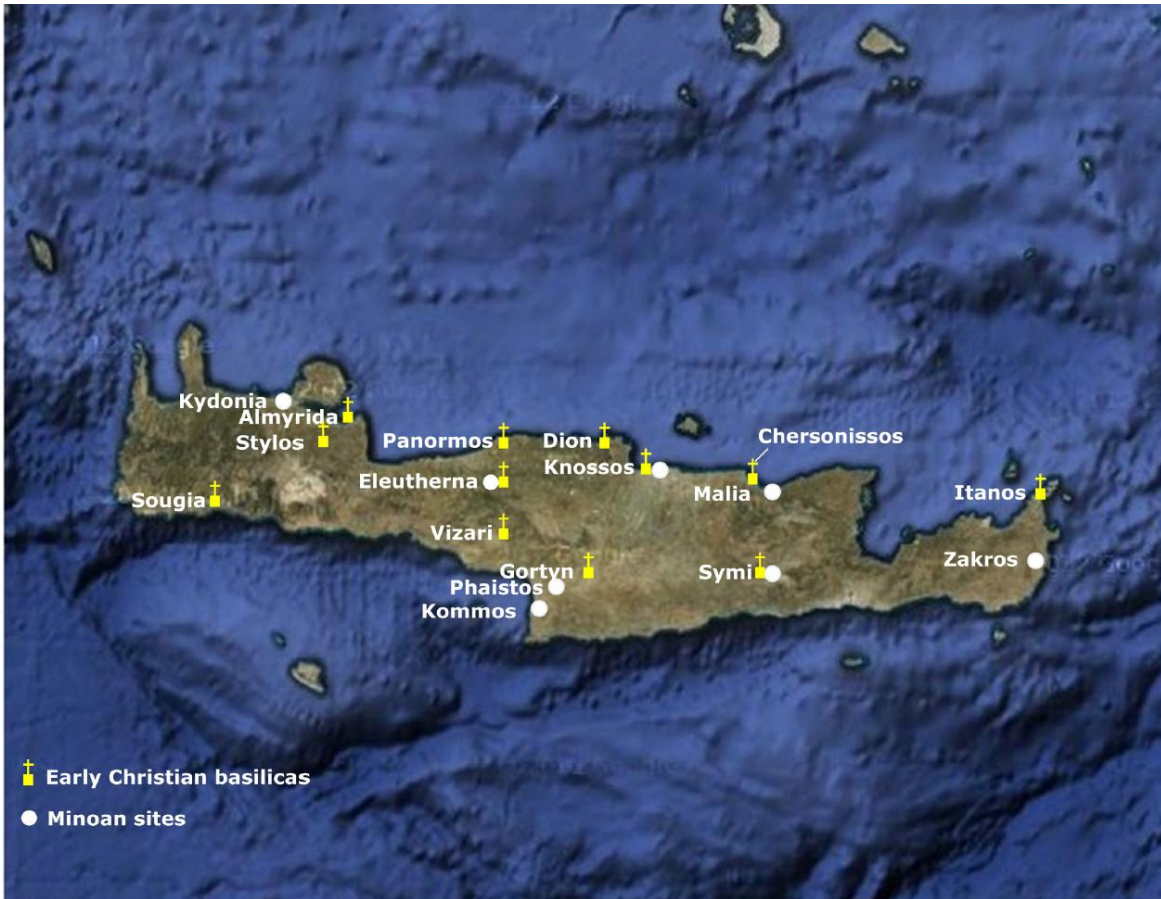

Fig. 3. Map of Crete marking major prehistoric sites and some Early Christian basilicas.

Fig. 4. Fragmented pitcher found in the grave.

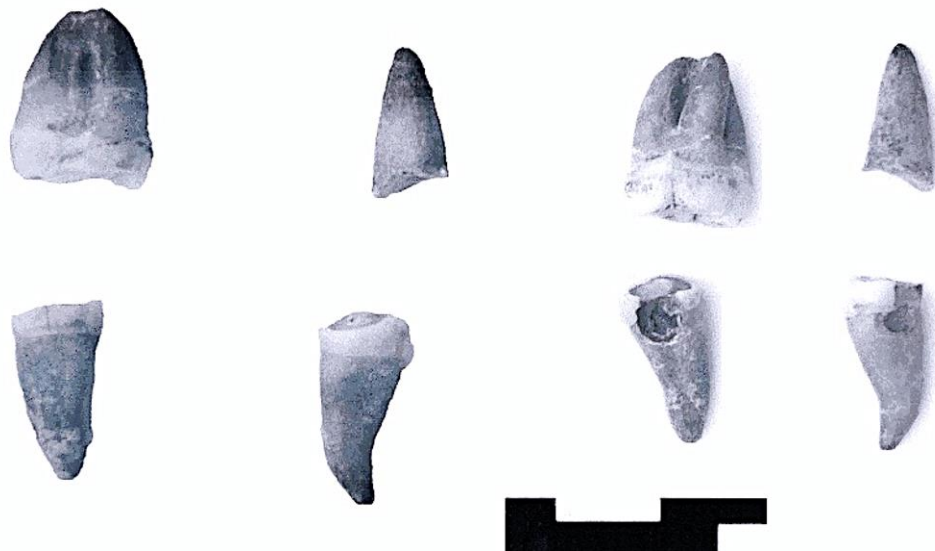

Fig. 5. Teeth, top row: RM³, LI¹; bottom row: LPM₂, LPM₁.

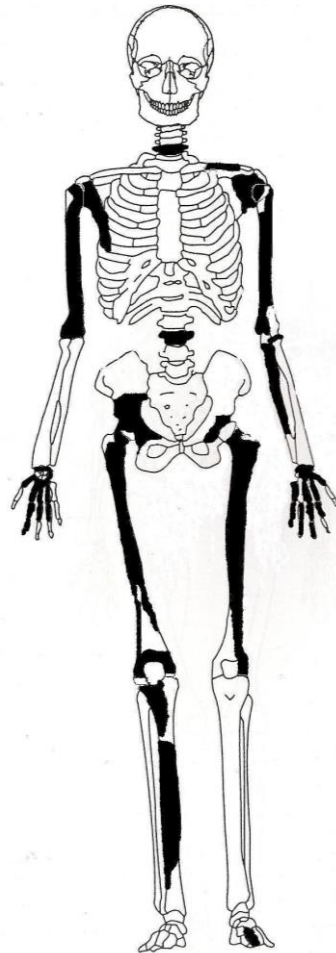

Fig. 6. Diagram of the adult skeleton: the shaded parts are preserved.

Fig. 7. Right pelvis: the wide sciatic notch is conclusive of female sex.

Fig. 8. Right scapula and humerus, left humerus head; anterior right humerus with large lip of bone indicated by an arrow.

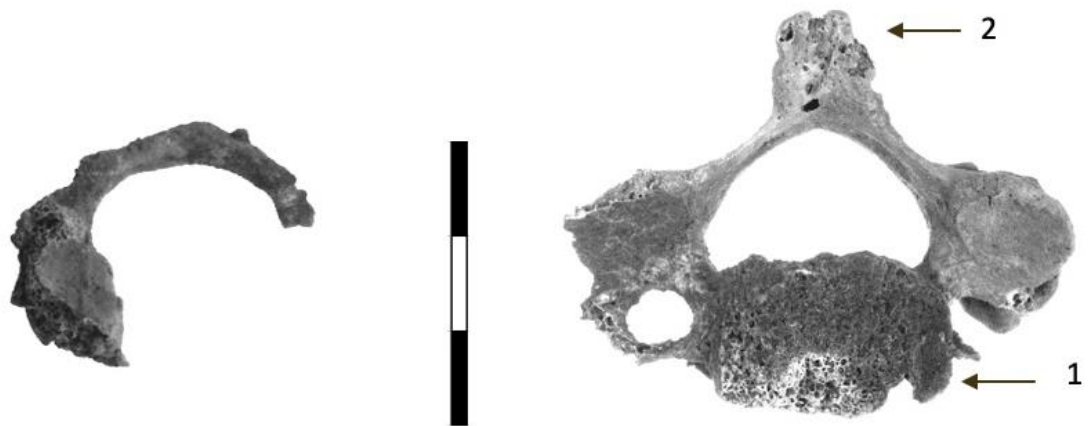

Fig. 9. Atlas and 7th cervical vertebra with osteomyelitis of the centrum (1) and spinous process (2).

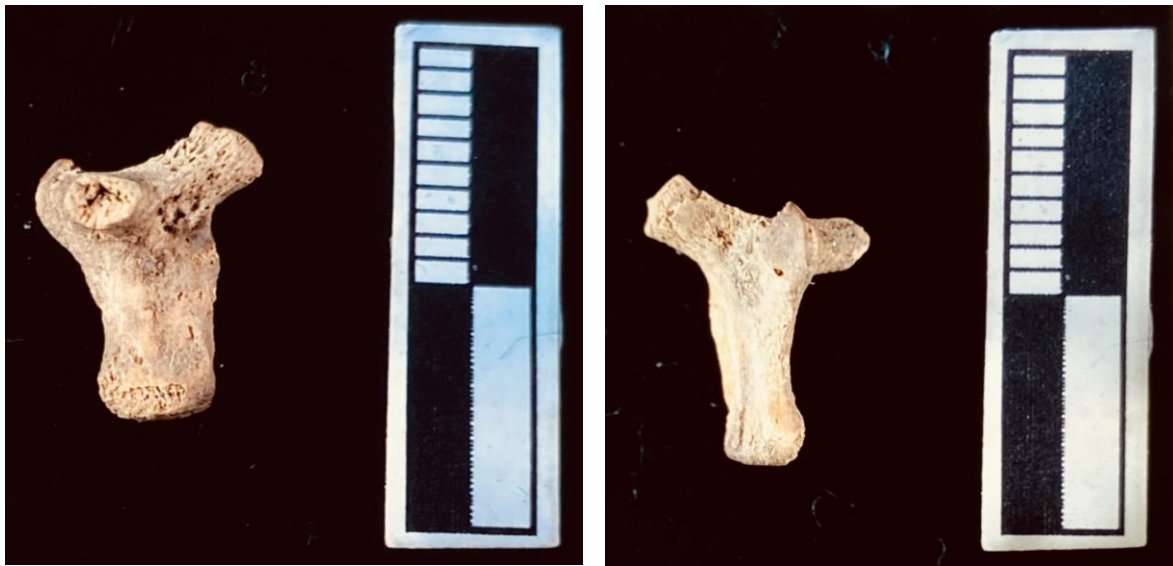

Fig. 10. Infant vertebra: vertical and lateral views of the left half of the neural arch.

MYTHOGRAPHY AND ARCHAEOLOGY: THE CASE OF EULIMENE

Parthenius' Mythography and the story of Eulimene (*EP* 35)

The story of Eulimene is one among the thirty-six stories in Parthenius' collection *Erotica Pathemata* (henceforth *EP*). This collection is preserved in the form of a single manuscript, dating back to the 9th century, entitled *Palatinus Graecus* 398, which, after having been relocated for many years throughout Europe, is now being kept at the University Library of Heidelberg¹.

After the *editio princeps* of the *EP* in 1531 by Cornarius, followed by the editions of Gale in 1675 and Heyne in 1798, scholars of the 19th century showed an increasing interest in the *EP*; however, the interest was restricted basically to establishing a text and constituting a decent *apparatus criticus*. An innovative study which appeared at the end of that century approached the *EP* from another perspective. It was Mayer-G'Schrey's dissertation on Parthenius in 1898, which dealt with the *usus auctoris* and placed the emphasis on the linguistic and stylistic preferences of Parthenius.

However, scholarly activity of the 20th century focused on how influential Parthenius was on Roman literature and on the New Poets, in particular. Crowther² admits that Parthenius is one of the most puzzling figures in Roman literature of the 1st c. BC and takes up a position between the two extremes: Parthenius did have some influence on the poetry of the 1st c. BC, but that influence was often exaggerated. On the one hand, there is little actual evidence regarding Parthenius' influence on the New Poets, on the other hand, he was associated with Gallus and Virgil. He is likely to have introduced the epyllion to Rome as well as the kind of poetry that was written by Euphorion. Thus, a more cautious attitude towards the influentiality of Parthenius has been adopted³.

Despite the great interest placed on Parthenius' influentiality, only a few scholars examined Parthenius' *EP per se*. Rohde⁴ took a closer look at the contents of the *EP* and

---

¹ For the history of the manuscript see: Escher 1917, 208-212; Schmidt 1919, 160-254; Lehmann 1922, 176-182; Vernet 1961, 75-108. Recent discussions on the manuscript are offered by: Astyrakaki 2016-18, 83-106; Lightfoot 1999, 246-256; Celoria 1992, 15ff; Calderón Dorda 1986, 93-105.

² Crowther 1976, 65-71.

³ There is a vast bibliography on the issue of Parthenius' influentiality. Indicatively I mention: Clausen 1964, 188; Clausen 1976, 179; Clausen 1987, 6ff; Rostagni 1933, 49ff; Pfeiffer 1943, 23ff; Alfonsi 1945, 56ff; Otis 1963, 26ff; Wiseman 1974, 47ff; Ross 1975, 31; Seth-Smith 1981, 63ff; Griffin 1985, 199; Lyne 1978, 179ff.

⁴ Rohde 1914, 126ff.

Haight⁵ in 1927 spoke about those “embryo stories”, which were gathered from many sources. The same scholar in 1932 distinguished five story types in the *EP* and examined the occurrence of those patterns in various Roman poets⁶. Story types were also the interest of Monti⁷ in his dissertation in 1973 on the literary tradition of *Aeneid* 4. Amalfi⁸ had also paid attention to the motifs of the *EP*; he sought for parallel motifs in the realm of folklore and tried to relate the *EP* with the Milesian stories, in the sense that such motifs, stemming from oral tradition, gradually became local stories and were subsequently adopted and reproduced in literary texts.

Although the above-mentioned scholars dealt with the motifs of the *EP*, the emphasis was again placed on the perspective of relating the *EP* to other literary genres. In the '90s and onwards annotated translations and commentaries on the *EP* appeared, thus giving a new boost to the Parthenian research⁹.

At the same time, some scholars focused on various mythographers and mythographic collections. Indeed, there are remarkable collections, however, a rigorous theoretical approach has yet to be adequately developed. Fowler's¹⁰ effort to gather, systematize and comment on the fragments of ancient Greek mythographers was remarkable. However, as Cameron¹¹ puts it, despite an extraordinary surge of interest in Greek mythology and the abundance of books on mythology, there is not a single comprehensive study of the mythographers. Even in the case of a meta-theoretical review of the approaches proposed by the modern science of mythology, the examples have little focus on mythographic collections. We know now how futile it is to seek to restore the authentic function and the “ideological” use of myths by the people who created them. We can, however, based on modern methodological and interpretative tools, such as the modern theories of approaching myths, attempt to read and provide an interpretation. Especially if one were to combine the texts themselves with relevant archaeological findings, which can provide valuable insights, then, in such cases, the results can be quite remarkable. Such a multidisciplinary approach, applied to the case of Eulimene, may actually yield quite interesting and fruitful results.

As Parthenius narrates in *EP* 35, Eulimene was the daughter of Kydon, who had pledged her hand to Apteros, the first among the Cretans at that time. However, Lykastos fell in love with the girl, and they had a secret love affair. As some of the Cretan cities jointly revolted against Kydon and were proving to be far superior, Kydon sent envoys to the god's oracle to inquire what he ought to do in order to triumph over his enemies. According to the oracle, he ought to slaughter a virgin in honour of the native heroes. Kydon cast lots on all the virgins and, as luck would have it, the lot fell upon his daughter. Lykastos feared for her and thus revealed the defloration; yet, most of the crowd demanded more fervently that Eulimene ought to be put to death. After she had been slaughtered, Kydon ordered the priest to cut open her belly and she was found to

---

⁵ Haight 1927, 41.

⁶ Haight 1932, 37ff.

⁷ Monti 1973, 4-11. See also his revised thesis 1981, 51.

⁸ Amalfi 1935, 148ff.

⁹ See for example Calderón-Dorda 1988; Francese 1993; Rose 1994; Stern 1992; Lightfoot 1999.

¹⁰ Fowler 2000, v. I.

¹¹ Cameron 2004, vii.

be pregnant. Apteros considered himself to have been greatly humiliated by Lykastos, so he ambushed and killed him. Then, he departed to Xanthos at Termera.

As it has been argued elsewhere, the ascription in the margins of *EP* 35 in the manuscript, which attests the name of Asclepiades of Myrlea and his work *Bithyniaca* as the source of this story, is actually referring to *EP* 36¹². It is clear that *EP* 35 deals with eponymous heroes and city founders of Crete and, in this case of Kydon and Apteros, who were neighbours¹³, since Kydonia and Aptera were both located on the coastline of the modern Chania area. The Cretan cities of Lykastos and Kydonia are attested as early as in Homer¹⁴ and Aptera and Kydonia are also cited in Linear B tablets of Knossos¹⁵; the name of Eulimene, referring to a Nereid, and the adjective ἄπτερος, applied to some gods, were known to Hesiod and Homer, respectively¹⁶. Given that Crete was *sui generis* in terms of its own mythology, it is likely that before Homer there was already a background relating to those Cretan cities. It is worth assessing the literary and archaeological evidence for each of the involved figures individually before attempting any interpretations of the myth.

Kydon, Apteros and Lykastos

The three male figures of the story are Kydon (Eulimene's father), Apteros (Eulimene's fiancé) and Lykastos (Eulimene's lover). Concerning Kydon¹⁷,

Homer in *Odyssey* 3.292 and 19.176 mentions Kydones as one of the many and different inhabitants who resided in Crete. Georgiev pointed out that tablets from Knossos in Linear B read Kydonija (att. Kydonia) and he attempts an etymological interpretation from κῦδος, κυδάνω, κυδαίνω¹⁸. Stephanus of Byzantium (s.v. Κυδωνία) notes, citing Herodianus¹⁹, that Kydonia is a Cretan city (in the area of modern Chania), previously called Apollonia, named after Kydon, the son of Apollo and Akakallis, the daughter of Minos. Pausanias²⁰ reports two versions regarding the family tree of Kydon: that he was one of Tegeates' sons, and that he went willingly with his brothers to Crete, where he founded the city of Kydonia or, as the Cretans say, that Kydon was the son of Hermes and Akakallis, the daughter of Minos. This information is also attested in the scholia on Theocritus' *Thalysia* (7.12), whereas the scholia on Apollonius' of Rhodes *Argonautica* (4.1492b) credit to Alexander Polyhistor²¹ the information that Akakallis had sexual intercourse with Hermes and Apollo and that she gave birth to Naxos from Apollo and Kydon from Hermes. The

---

¹² Astyrakaki 2000, 39-49. The marginal ascription is written at the top of the page, whereas at the bottom of the page appears the sign δ. In my view, this sign refers to *EP* 35 and implies that there is no source for the story of Eulimene. The story of Eulimene is set on the island of Crete and has nothing to do with the story of Bithynia. Besides, in Bithynia there is the mountain of Arganthon and the city and the river of Kios, which are mentioned in *EP* 36. Regarding the authenticity and the reliability of these ascriptions see Astyrakaki 2016-18, 83-106.

¹³ Strabo 10.4.13.

¹⁴ Hom., *Il.* 2.647; *Od.* 3.292, 19.176.

¹⁵ Georgiev 1968, 40-43.

¹⁶ Hes., *Theog.* 247 for Eulimene; Hom., *Od.* 17.57, 19.29, 21.386, 22.398 for *apteros*.

¹⁷ *LIMC* s.v. Kydon.

¹⁸ Georgiev 1968, 40-43.

¹⁹ Herod., *De pros. cathol.* (in *Grammatici Graeci* 3.1, p. 296; see also p. 24).

²⁰ Paus. 8.53.4.

²¹ *FGrH* 273 F 30.

scholia on Homer's *Odyssey* 19.176, which present Kydon as the son of Apollo, are in accordance with the citation of Stephanus of Byzantium.

The artistic representations of Kydon come primarily from the coins of Kydonia, of which the earliest date to the late 4th c. BC and represent Kydon as a young archer stringing his bow and later in the early 2nd c. BC as an infant suckling a dog, or as a young archer stringing his bow²². Although no literary source attests Kydon suckling a dog (nor as an archer) it is notable that this motif of “breeding of a human infant by an animal” is common in Cretan myths²³ and applies to Lykastos as well, according to the Arkadian version. Moreover, as Stefanakis has pointed out, the two myths regarding this motif (that of the twins Pylakides and Plilandros and that of Miletos) were formed in western Crete; it is plausible that the trend led to the version of a fourth local hero, Kydon, as being fed by an animal²⁴.

As far as Apteris is concerned, the earliest citation of the word ἄπτερος can be found in Homer²⁵, where the word is used as an adjective. As an adjective it can also refer to deities, like Hermes or Nike²⁶. It is also attested as a Cretan city, near the area of modern Chania²⁷. In addition, Georgiev²⁸ has pointed out that Aptera as a place name is attested in Linear B on tablets from Knossos (APATAWA > Ἄπτα(ρ)Ῥα > dor. Ἄπταρα > att. Ἄπτερα). The word Ἀπτεραῖος is attested as indicating citizenship (i.e., the citizen of Aptera)²⁹. However, there is no reference to the word Apteris as a person, apart from that of Eusebios' citation in his *Chronicle*³⁰, which states that “*in Creta regnavit Apteras, qui et urbem condidit*” and Pausanias', who cites a name similar to Apteris, but not exactly the same³¹. That is, Pausanias reports that, according to one version, the temple at Delphi was built by “ἄνῆρ Δελφός, ὄνομα δὲ αὐτῷ Πτερᾶν εἶναι: κατὰ τοῦτο οὖν γενέσθαι καὶ τῷ ναῷ τοῦνομα ἀπὸ τοῦ οἰκοδομήσαντος: ἀπὸ τούτου δὲ τοῦ Πτερᾶ καὶ πόλιν Κρητικὴν προσθήκη γράμματος Ἀπτερεοῦς φασιν ὀνομάζεσθαι”³². This reference clearly associates the Cretan city of Aptera with Pteris and therefore with Apollo.

With respect to Lykastos, the word, as the name of a Cretan city, is first mentioned by Homer in the Catalogue of Ships³³; according to Strabo³⁴, the city no longer existed in

²² LIMC, s.v. Kydon. Stefanakis (2014, 605-622) deals with the motif of breeding of a human infant by an animal in Cretan myths. For an extensive discussion on Kydon see Stefanakis 2000, 6-90 and Stefanakis and Konstantinidi 2020, 757-785.

²³ Stefanakis 2014, 605-622.

²⁴ Stefanakis 2014, 618.

²⁵ ἄπτερος μῦθος is attested in Homer's *Odyssey* 17.57, 19.29, 21.386 and 22.398. According to Hesychius (s.v. ἄπτερος), Homer used this adjective in the sense of προσηνής or ταχύς.

²⁶ Nonnos, *Dionys.* 4.87; 35.239; Paus. 1.22.4; 2.30.2.

²⁷ Paus. 10.5.10; Strabo 10.4.13; Steph. Byz., s.v. Ἄπτερα.

²⁸ Georgiev 1968: 40-3.

²⁹ Plut., *Pyrrhus* 30.6 ἄνῆρ πλήκτις καὶ δραμεῖν ὄξυς, Ὅροισσος ὄνομα, Κρής Ἀπτεραῖος; Steph. Byz., s.v. Ἄπτερα.

³⁰ Eusebios' *Chronicle* in *Die Chronik des Hieronymus*, ed. R. Helm (Berlin, 1984) p. 44b. In p. 40b we also read about Kydon ‘in Creta regnavit Cydon’. Heyne based his emendation Ἀπτερά in EP35 on this passage.

³¹ Paus. 10.5.10.

³² Ed. M.H. Rocha-Pereira (Leipzig, 1981). The manuscript tradition reads ἀπτερεοῦς VPR ἀπτερέους Va ἀπτερεοῦς ῬΡα ἀπτεραῖοις P⁸Vb, whereas the editor's text Ἄπτεραν follows Stephanos Byzantios (s.v. Ἄπτερα).

³³ Hom., *Il.* 2.647. According to Stephanus of Byzantium (s.v. Λύκαστος) there is also Ποντική Λύκαστος; Hecataeus (*FGH* I F 7b) mentions Lykastos as a place of Leucosyria.

³⁴ Strabo 10.4.14.

his days. Stephanus of Byzantium notes that Lykastos was a Cretan city “ἀπό Λυκάστου αὐτόχθονος”³⁵ and Eustathius adds “ἡ παιδὸς Μίνωος”³⁶.

Panagiotakis places Lykastos at Kephala in Astritsi, Pediada³⁷. He notes that Knossos adopted a system of bartering and Lykastos was a part of it. The exports of Pediada included not only agricultural and livestock products, but also manufactured products.

As a person, Lykastos had an interesting family-tree. Diodorus³⁸ attests that Zeus had sexual intercourse with Europe in Crete and that they had three sons, named Minos, Rhadamanthys and Sarpedon. In due course, Europe got married to Asterios, who was a king of Crete, and, since he could have no children, Asterios adopted Europe’s sons and raised them as his own. Minos succeeded him in the kingship, got married to Itone and had a son named Lykastos by her.

In addition, there is another version mentioned by Plutarch³⁹. Phylonome, the daughter of Nyktimos and Arkadia, got pregnant by Ares. She gave birth to twin sons but, as she feared her father, she abandoned them at Erymanthos. Her sons took to the hollow of an oak, where a she-wolf was feeding her babies. As soon as she saw the boys, she dropped her cubs and offered her nipples to the boys. Tyliphos, a shepherd, witnessed the scene and took the boys with him to raise them, naming the one Lykastos and the other Parrasios; they finally became the rulers of the Arcadians. Lykastos as a person appears in Crete and in Arcadia. It is worth noting at this point that the iconography of early Hellenistic Cretan coins stresses the strong relationship between Crete and Arcadia⁴⁰.

It is interesting that Ellis⁴¹ proposed the reading *Lycastum* for *Lycurgum* in the Ovidian *Ibis* distich 607-608 (“*Qua sua Penteliden proles est ulta Lycurgum / haec maneat teli te quoque plaga novi*”). Ellis thinks that *Lycastum* was gradually transformed to *Lycurgum* and that *Prataliden* had become *Penteliden*, inferring from two epigrams (*AG* 7.448 and 449) that Lycastus is called Pratalides. He claims that if he is right in his conjecture *Lycastum* for *Lycurgum*, then the writer of the *Ibis* “*must have been following a Cretan legend*”. It is an interesting point, which connects Ovid with the Cretan legend of Eulimene. However, it is rather difficult to relate Lykastos of *EP* 35 with Πραταλίδας Λυκάστιος, attested in *PA* 7.448 and 449, for the simple reason that Lykastios can also refer to a citizen of Lykastos and not to the name of the person. Gordon⁴² sees no reason to support Ellis’ emendation of the text since the reading of the manuscripts, *Pentheliden* and its variants would suggest a descendent of Penthilos, son of Orestes, and tyrant of Lesbos. Gordon finds attractive La Penna’s suggestion⁴³ that the victim might have been featured in a local history detailing the deaths of tyrants.

³⁵ Steph. Byz., s.v. Λύκαστος.

³⁶ Eustath. on *Hom. Il.* 2.647.

³⁷ Panagiotakis 2003, 350, 358; Spratt 1865, IX, 131-134.

³⁸ DS 4.60.2-3.

³⁹ Plut., *Paral. minora* 314e.

⁴⁰ Stefanakis 2017, 223.

⁴¹ Ellis 1902, 204-206.

⁴² Gordon 1992, 250.

⁴³ Gordon 1992, 250.

Regarding the three Cretan cities, a few remarks can be made in connection with some historical reflections. The Hellenistic period was an era of continuous conflicts within Crete⁴⁴, but what one should focus at is the 4th c. BC (the earliest known appearance of Kydon as a figure on the Kydonian coins). Due to the limitation of our knowledge about Crete at that period⁴⁵, only a few great incidents are recorded⁴⁶ but generally Kydonia was one of the leading cities and was often engaged in war with other Cretan cities⁴⁷. In Hellenistic times both Aptera and Kydonia were among the leading Cretan cities and, although they often belonged to the same alliances (e.g., allies of Knossos against Lyttos in 220 BC)⁴⁸, there were also periods when the two cities belonged to different parties (e.g. Aptera was among the thirty Cretan cities that took part in the treaty with Eumenes II in the 2nd c. BC, whereas Kydonia was not)⁴⁹.

The Nereid Eulimene

With respect to the tragic protagonist of the story, Eulimene⁵⁰, the name is first mentioned in Hesiod's *Theogony* 247, as one of the Nereids, daughter of Nereus. The next mention comes from Apollodorus (1.2.7), who does not add anything new since he cites her as a Nereid, among Eunike, Thetis, Agave, Eudore, Doto, Pherousa, etc. However, suddenly in the 1st c. BC, Eulimene appears in *EP* 35, not as a Nereid anymore, but as a mortal and the protagonist of a love story. What kind of intervention could have caused that change? Due to the lack of other literary sources, we shall resort to the archaeological record.

Pottery as early as the 5th c. BC attests Eulimene as a Nereid. On a red figured cup-skyphos of the 5th c. BC from Sorrento, Nereus is depicted seated and his daughters⁵¹, Eulimene standing behind her father, while Eileithyia stands in front of him holding a dolphin. On an epinetron of the 5th c. BC from Eretria⁵² the kidnapping of Thetis by Peleus is depicted among other scenes, while Nereus and five Nereids (Eulimene being one of them) are attending. Himeros looks back at Hebe and hands her over an amphora. Other inscriptions identify Aphrodite, Eros, Peitho and Kore. Finally, a red figured pyxis⁵³ from Athens, attributed to the Calliope painter and dating to ca 450-400 BC, depicts Galene, Alexo holding a box and Psamathe, standing, holding an unguent-box (ἐξάλειπτρον), Thetis

---

⁴⁴ Chaniotis 2005, 8-12.

⁴⁵ von Wilamowitz-Moellendorff (1893, 25ff) and, partly, Kirsten (1942, 65) claimed that Crete was "rediscovered" in the 4th c. BC after a total eclipse from the Hellenic proscenium. However, I am in favor of Spyridakis' view (1970, 1 Iff.) that in the 4th c. BC Crete simply became the object of renewed interest among the Greeks, whereas earlier sporadic contacts prove that the relation with the Greek world never actually ceased to exist.

⁴⁶ The most significant being the arrival of Phalaikos with mercenaries to assist Knossos against Lyttos (or Lyktos) but as he had been driven out, he attempted unsuccessfully to siege Kydonia (DS 16.63; Paus. 10.2.7).

⁴⁷ Willets 1977· Stefanakis 2000· Stefanakis 2019.

⁴⁸ Polyb. 4.55. Stefanakis 2000· Stefanakis 2020.

⁴⁹ *IC* v. 4, 179.

⁵⁰ *LIMC*, s.v. Eulimene.

⁵¹ The style resembles that of Xenotimos but there is no signature. The skyphos is in Berlin (n. 3244) and for more details see *ARV* 2 Beazley 1142. *BADB* 215140.

⁵² National Archaeological Museum of Athens (n. 1629). For more details see Hartwig 1897, 129-142; *ARV* 2 Beazley 1250, 34. *BADB* 216971.

⁵³ 3rd Ephoreia of Hist. and Classical Antiquities: A1877. See *ARV* 2 Beazley 1707, 84bis. *BADB* 275718.

with a mirror, Eulimene, Glauke handing over a box to Kymothoe, Theo with an alabastron, Aura and Chryseis with an unguent-box. All three vase paintings are in accordance with the Hesiodic literary tradition, representing Eulimene as a Nereid.

A different perspective is introduced by a piece of textile, dating back to ca 450-400 BC, found in the area of Seven Brothers, Kurgan⁵⁴. It is probably a blanket painted with friezes of geometric and floral patterns and scenes from Greek mythology. Athena is depicted, with the inscription ΑΘΗΝΑΙΗ. There is also a male himation-wearing figure, whereas on another fragment two women are depicted, named Phaedra and Eulimene.

This is the first association between Eulimene and Crete and as Johnston puts it, “*a further possible hint of associations of the ‘Nereid’ beyond the normal submarine zone*”⁵⁵. Indeed, Phaedra is a symbol of disastrous, fatal passion and its consequences. She was a daughter of Minos and Pasiphae (or Crete) and the sister of Ariadne and Akalle. She was happily married to Theseus until Aphrodite enthused her with an unconquerable and fatal passion for Hippolytus, the son of Theseus. Phaedra’s vicissitudes have inspired Euripides, and she is the crucial figure in his two versions of Hippolytus. She was also a main character in one of Sophocles’ lost tragedies.

Both Phaedra and Eulimene seem to have had parallel lives: they were part of an erotic triangle resulting in the death of the girl and the beloved. The erotic triangle constitutes a common motif in Cretan myths: i.e., Zeus-Europe-Asterius / Minos-Pasiphae-Taurus / Apollo-Akakallis-Hermes / Theseus-Ariadne-Dionysus⁵⁶. Moreover, Phaedra got married to Theseus, with whom Ariadne had fallen in love once upon a time.

At this point it is worth mentioning a special version attributed to Paeon the Amathusian and preserved by Plutarch⁵⁷, regarding Ariadne, the sister of Phaedra. When Ariadne and Theseus left Crete, a sea turbulence drove their boat ashore somewhere along the coast of Cyprus. Theseus carried the pregnant Ariadne to land, while he himself, taking care of the ship, was swept away by the waves into the sea.

The local women took care of Ariadne, but unfortunately, she died before giving birth and was subsequently buried. When Theseus returned, he heard the sad news and decided to establish sacrifices in honor of Ariadne. At the annual sacrifice, which took place on the second day of the month of Gorpeia, a young man lay down and enacted the experience of childbirth by shouting, just like a woman who is feeling the pains during childbirth. In the place where Ariadne was buried there is a grove, which the Amathusians call the grove of Ariadne Aphrodite.

Although Phaedra was a crucial figure in two tragedies of Euripides and a lost play of Sophocles, there are no surviving artistic representations of Phaedra of that era⁵⁸, the only exception being the cloth from Kurgan, as mentioned above, and Pausanias’

⁵⁴ The textile is kept at the State Hermitage Museum of St. Petersburg (C6p VI.16).

⁵⁵ Johnston 1991, 182.

⁵⁶ Respectively, DS 4.60.2ff; Apollod. 3.7.11; Paus. 8.53.4-5 and 10.16.5; Apollod. 1. 8-10 and DS 4.61.4-5 and 5.51.4.

⁵⁷ Plut., *Theseus* 20.

⁵⁸ *LIMC*, s.v. Phaidra; Doria and Giuman 2016, 2-3.

mention of Polygnotus' lost paintings in the monument of Lesche at Delphi. Pausanias⁵⁹ describes Ariadne as seated on a rock, looking at her sister Phaedra, who is on a swing.

It is highly significant that the oldest artistic representations of Phaedra (the cloth and Pausanias' description), she is depicted either next to Eulimene or Ariadne. Given Paeon's version regarding Ariadne's pregnancy, could one infer that there might be a close relation between Eulimene and Ariadne (could they even be the same person)? Furthermore, according to Paeon's version, there seems to be an association between Ariadne and Aphrodite.

Inevitably, at this point, another question is raised as to whether the artistic representation of Eulimene next to Phaedra could be signifying a "Hellenization" of Cretan myths⁶⁰.

Moreover, another archaeological testimony attests the association of Eulimene with Crete. It is a lead pyxis⁶¹ kept in the British Museum with two inscriptions on its lid, the one on the underside and the other on the outside of the rim. Johnston is cautious noting that certain details of the texts are unusual that could be implying a modern forgery. In addition, the examination of the piece in the British Museum Laboratory was inconclusive. On the other hand, it is very interesting that three pyxides of this kind, dating back to Hellenistic times, were found in Crete (one of them in Tylissos)⁶². The inscription on the underside reads ΚΡΑΤΥΛΟΣ ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ ΤΗΙ ΕΥΛΙΜΕΝΗΙ. As Johnston notes⁶³, the inscription is in Ionic dialect and the script also seems Ionic. However, the gamma is wholly un-Aeginetan and the upsilon Y is not found in Aegina, though it appears in Kydonia. Since Kratylos complements his name with his place of origin, it could be inferred that the dedication took place outside his home polis, and that he used the script and dialect of the area in which the sanctuary was located.

It is worth noting at this point that there was a strong relationship between Kydonia and Aegina. People from Aegina migrated to Kydonia as early as in the 6th c. BC and the Aeginetan community became stronger during the 5th c. BC⁶⁴. Besides, the Aeginetan weigh standard was dominant in Crete, with the acceptance and circulation of Aeginetan coins as early as in the 6th c. BC⁶⁵. Naturally, the choice of the dedicatee rises a question whether she is the Nereid (maybe a difficult trip by sea had a good ending), or it may be a case of a cult title of a more substantial deity⁶⁶.

Eulimene and Aristodemus' daughter: two stories, one pattern

As it has already been argued elsewhere⁶⁷, the story of Eulimene has a great resemblance to that of Aristodemus' daughter in Messenia⁶⁸.

---

⁵⁹ Paus. 10.29.3.

⁶⁰ I owe this observation to a comment of Prof. Lucia Athanassaki, when I presented a draft of this work to the Classical Division of the Faculty of Philology, University of Crete, in 23 October 2020.

⁶¹ British Museum GR 1909.5-24.1.

⁶² Johnston, pers. comm.

⁶³ Johnston 1991, 177-182.

⁶⁴ Stefanakis 2019, 3-4.

⁶⁵ Stefanakis 2020, 130.

⁶⁶ Johnston 1991, 182, where he points at Aphrodite.

⁶⁷ Astyrakaki 2000, 44-45.

⁶⁸ Paus. 4.9.1-10.

During a period of crisis (the context of war) somebody is sent to the Oracle. The answer is that a virgin ought to be sacrificed (usually the daughter of the king, which is a common motif: Erechtheus' daughter(s)⁶⁹, Aglauros⁷⁰, Yacinthus' daughters⁷¹, Macaria⁷² and Hesione⁷³). In the Messenian story the sacrifice ought to be made to the νερτέροισι δαίμοσι, whereas in *EP* 35 in the name and honour of the local heroes. In wartime the local heroes are often invoked but the invocation is always accompanied by appeals to the gods, too⁷⁴. However, in *EP* 35 although the order for the sacrifice comes from an oracle, there is mention only of the local heroes.

The father orders the sacrifice to be carried out (a characteristic that appertains to the Minoan “king-priest”)⁷⁵ and the ritual element is introduced into the story. The man who has sexual intercourse with the girl tries to prevent the ritual sacrifice, thus causing the crowd's reaction. In the case of Eulimene the crowd reacted as soon as the seduction was revealed (ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος πολὺ μᾶλλον ἐδικαίου αὐτὴν τεθνάναι)⁷⁶.

This reaction may well imply their attitude concerning the ritual process (that is, they do demand that it is carried out), more than their attitude regarding virginity. At the end it is the king-priest who dissects or gives the order for the dissection of his daughter. In the Messenian story we do not know if there is a matter of virginity, because the girl was not pregnant. On the contrary, Eulimene was. It seems that the Cretan story is more complex, but before focusing on its complexity, it would be interesting to examine the “history” of the Messenian story.

The particular passage of the Messenian version is a part of the so-called Messenian “pseudo-history”⁷⁷ or “myth-history”⁷⁸. After the re-foundation of Messenia in the 4th c. BC as a state free of Spartan domination, an attempt to create a glorious past became obvious (e.g., the oracle given to the Messenians refers to the race of the Aepytydes). Trying to acquire a history of their own identity, the Messenians tried to depict a nation that existed once, before the Spartan invasion. What Pausanias attests in 4.1-24 has to be examined from this point of view. More significantly, Pausanias used as sources (whether directly or through an intermediary text) Myron's and Rhianus' accounts, as he points out himself in 4.6.

How exactly Pausanias made use of those sources is a matter not to be examined here, but it is notable that Rhianus, whom Pausanias favours more than the “inaccurate” Myron⁷⁹, comes from Crete⁸⁰, and it is likely that the Messenian story was modelled on

⁶⁹ Eur., *Erechth.* fr. 50 (Austin), Phanod. *FGrH* 325 F4, Apollod. 3.15.4.

⁷⁰ Philoch. *FGrH* 328 F105.

⁷¹ Apollod. 3.15.8.

⁷² Eur., *Herald.* 406-629; Paus. 1.32.6.

⁷³ Apollod. 2.5.9. See also Fraser's comments on Apollod. 2.5.9 for the custom of sacrificing maidens to be the bribes of the Sea.

⁷⁴ Thuc. 2.74.2. See also Thuc. 4.87.2, Dinarch. *In Demosth.* 64, DH *De Thuc.* 36, Hel. *Aith.* 10.6.3, etc.

⁷⁵ This term “king-priest” was used first by Evans and it was then adopted by Nilsson (1950, 486).

⁷⁶ Parthenius uses the πολὺ μᾶλλον also in *EP* 8, 13, 26 and 30. In *EP* 8 and 30 there are two different distinctive concepts to be compared, whereas in *EP* 13 and 26 the πολὺ μᾶλλον stresses within the same concept an enlargement in comparison to a previous temporal point, as in *EP* 35. That is, the crowd wanted the sacrifice to be accomplished more after the reveal of seduction than before.

⁷⁷ Pearson 1962, 397-426.

⁷⁸ OCD³, s.v. Messenia.

⁷⁹ Paus. 4.6.4.

the Cretan one. Although Rhianus does not generally deal with the first Messenian war, which ran approximately from 740 to 720 BC⁸¹ (during which the particular Messenian story takes place) but starts his account with the battle of the Great Trench (that is, the third year of the second war), as Pausanias notes (6.2), it is not unlikely that he would have attested such a story as a digression. This would be in accordance with the epic style of Rhianus⁸². However, even supposing it was a story offered by Myron, the point is that if Pausanias indeed follows these sources at this point, then the story must have been introduced in relation to Messene in the 3rd c. BC (since both Rhianus and Myron lived at that century), while, on the other hand, the eponymous figure of Kydon was already known in the 4th c. BC in Crete, as is attested by coins of the 4th c. BC from Kydonia, which depict him as an archer or, later, as an infant suckling a dog⁸³.

The complexity of the Cretan story

In the Cretan story an erotic triangle is dominant, whereas in the Messenian one this is missing. The erotic triangle, as mentioned above, constitutes a common motif in Cretan myths. The betrothal between Apteris and Eulimene is caused by the father-king and implies political purposes. It is likely that this association indicates a desperate attempt (on Kydon's behalf) to make an alliance in the face of political changes (as the text informs us, there was an incitement to sedition), or an attempt to control another city that gained more and more power.

The ritual element predominates in the sacrifice of Eulimene. Firstly, we note the existence of the "king-priest", who carries out the sacrifice in the Cretan version, while in the Messenian version the furious father kills his daughter instead of sacrificing her.

According to the archaeological evidence, human sacrifice was not unknown to Cretans. Although it is an issue that is treated with scepticism, there are various findings of this kind at different periods of time (e.g., the sacrifice at the Minoan sanctuary at Anemospelia in Archanes⁸⁴, at the Mycenaean Kydonia at Chania⁸⁵, or at the archaic cemetery at Eleutherna⁸⁶).

Secondly, the name of Lykastos suggests some interrelations. The root λυκ-, whether it is associated to the light (lux), or to the wolf (lupus), is closely related to cult-

⁸⁰ Either from Bene (Paus. 4.6.1; Steph. Byz. *Περὶ πόλεων* s.v. *Βήνη*, Suda, s.v. *Ριανός*), or from Keraia (Steph. Byz. ib.).

⁸¹ CAH 3.3, 323-324.

⁸² In addition, the *gnomologia* in 4.9.6, concerning fate, is in accordance with Rhianus' stylistic preferences, as depicted in his *Περὶ ἀφροσύνης* (CA Powell 9-10). For Rhianus' stylistic preferences see Kokolakis 1976, 129-162 and Spanakis 2019, 98-119. The latter also offers an extensive discussion on the Messenian passage (Spanakis 2019, 49-57).

⁸³ *LIMC*, s.v. Kydon. It must be added at this point that people from Crete (especially archers from Aptaera) took part in the First and Second Messenian wars (Paus. 4.9.10; 4.20.8).

⁸⁴ Sakellarakis and Sakellaraki 1979, 331-92. Three skeletons (a woman, a man and a young man) were found in a room and the excavators have suggested that the young man was a victim of human sacrifice.

⁸⁵ In 2014 M. Vlazaki-Andreadaki brought to light the skull of a young woman, beheaded by a sword, being among other cut up bones of animals, in the Mycenaean palace of Kydonia, at Kastelli, in Chania; see <https://www.amna.gr/macedonia/article/214049/%7B%7BngMeta.image%7D%7D>.

⁸⁶ Stampolidis 1996. A funerary pyre of a warrior was brought to light in Eleutherna. Apart from the warrior, there was also a headless, unburned man, who was executed by way of reprisals, according to Stampolidis, the director of the excavation.

titles. It is also associated with human sacrifices⁸⁷, the Cretan city Lyktos⁸⁸ and the Arkadian mountain of Lykaion⁸⁹, not to mention the adjectives Lykeios and Lykaios, which refer to Apollo⁹⁰ and Zeus⁹¹ respectively.

Thirdly, the breastfeeding by a she-wolf (or goat, or dog) is another motif with ritual connections and is found in the cases of Lykastos (in the Arkadian version), as well as of Phylakides, Phylandros, Miletos and Kydon (according to the coins from Kydonia) in Crete⁹².

An extremely impressive and rare motif is the posthumous dissection at the end of *EP* 35. Apart from the case of Aristodemus' daughter, very few other examples can be traced. One of them is found in Herodotus⁹³, where Kambyses draws his bow, shoots the son of Prexaspes, and then orders the body to be cut open in order to prove that the arrow has pierced the heart.

However, the example that most resembles the case of Eulimene, is that of Koronis. Pausanias⁹⁴ notes that she was the daughter of Phlegyas. Koronis got pregnant by Apollo, but she also had sexual intercourse with a mortal, named Ischys. Artemis decided to punish the girl for the insult, so she killed her. However, Hermes managed to rescue the embryo. Pindar⁹⁵ is aware of this version but, according to him, it is Apollo himself who removed the baby from the mother's body.

In other words, the motif of the forced foetus extraction is found in archaic literature (in conjunction to an erotic triangle). In the case of Kydon, no god interferes in order to save the embryo, which means that, since the "fertility" ceases and Eulimene is dead, Kydon remains without an heir for his kingdom (like Asterios, another mythical Cretan king)⁹⁶. Although nothing is mentioned regarding the result of the war, it is likely that the wasted sacrifice (since Eulimene was not a virgin) was a bad omen for Kydon.

The last part of *EP* 35 deals with Apteros' migration to Termera, in Lycia. It is clearly an aetiological motif, which indicates the close relationship between Crete and Lycia (a relationship known by Homer in the myth of Sarpedon)⁹⁷.

Τὸ ἐπομφάλιον

When Kydon ordered the priest to cut open Eulimene's belly, Parthenius in his narration makes use of a Homeric word (τὸ ἐπομφάλιον, *Iliad* 7.267, as marking the

---

⁸⁷ Paus. 8.2.1-6.

⁸⁸ Antikleides, *Nostoi FGrH* 140 F7.

⁸⁹ Paus. 6.8.2; Theophr. in Porph. *De abst.* 2.27; Plato, *Minos* 315c.

⁹⁰ Paus. 1.19.3. For more details see Gershenson (1991, especially chapter 6, which connects the wolf with death).

⁹¹ Paus. 8.36.6; 8.53.11.

⁹² Stefanakis 2014, 605-622; 2017, 217-245; 2000, 6-90; Stefanakis and Konstantinidi 2020, 757-785.

⁹³ Hdt. 3.35.3.

⁹⁴ Paus. 2.26.3-7.

⁹⁵ Pindar, *Pyth.* 3.5-46. Hes. (*Hoīai* fr. 60, Merkelbach-West) knew the version regarding the erotic triangle.

⁹⁶ Apollod. 3.1.3; DS 4.60.3.

⁹⁷ Hom., *Il.* 2.876-877; 5.632-646; Hdt. 1.173, etc.

center of a shield). The word is rarely attested⁹⁸ but surely Meineke is wrong to emend this Homeric word in favour of ὑπομφάλιον (nowhere attested).

The word ὀμφαλός is attested as a place name in Crete, near Knossos. Callimachus cites in his *Hymn to Zeus* (44-45) that Kydones called this place Omphalion pedion. Moreover, the scholia on Nicander's *Alexipharmaca* 7 note that Omphalos is a place in Crete near Knossos.

Diodorus (5.70.4) mentions that it was a place in Crete, where the navel cord of Zeus fell from him near a river. The place had been made sacred and was called Omphalos ever after.

Panagiotakis⁹⁹ places the Omphalion pedion in the area of Pediada, near Lykastos. He stresses the great strategic importance of Lykastos, since it dominates a large part of central Crete and a road network, connecting the Omphalion pedion with the central Crete.

Eulimene was killed and so was the unborn child of Lykastos, who was killed by Apteris and was left without an heir. Could that imply a destruction or a subjunction of the city of Lykastos, and perhaps some nearby places, such as the Omphalion pedion?

As Perlman notes¹⁰⁰, Lykastos was indeed destroyed as a political entity and was absorbed by Knossos; the events of the first two decades of the 2nd c. BC provide the *terminus ante quem* for this destruction.

Conclusions

Considering that Crete was always *sui generis* according to its myths and history, this story seems to combine various elements, some of which echo Minoan times (the ritual of human sacrifice carried out by the king-priest, a union designed to result in fertility, interrupted in this case) and others which echo archaic times (dissection and forced extraction of the baby). In addition, as Stern¹⁰¹ puts it, this story could be a tragedy as well.

It is likely the eponymous heroes of this story echo cult titles, probably ones no longer extant by the Hellenistic times. What we do know from Hellenistic times is that a personification had taken place, associating those heroes (Kydon, Lykastos, Apteris) with Cretan cities. In addition, these eponymous heroes were involved in other aetiological city-foundation myths (e.g. Lykastos is also χωρίον Λευκοσυρίας, according to Hecataeus¹⁰²; there is also a city Apteris in Termera of Lycia, as attested by Stephanus of Byzantium)¹⁰³.

The story of Eulimene, as it appears in *EP* 35, seems to be a product of Hellenistic times, structured in accordance to the Hellenistic aesthetics. At that time Kydonia and Apteris were the leading Cretan cities. From this point of view, if Kydon, Apteris and Lykastos refer to eponymous cities, then it is possible that Eulimene refers to a harbour

---

⁹⁸ For the umbilical region, as in Parthenius, cf. only Pollux 2.169. With the meaning “plaster applied to the navel” cf. Aetius, *Iatr.* 3.136; Paulus, *Epit. Med.* 7.9. Cf. also *AP* 6.22, ῥυτιδόφλοιον σύκων ἐπομφάλιον, “a fig with a navel-like stalk”, which was one of the crops dedicated to Priapus.

⁹⁹ Panagiotakis 2003, 382.

¹⁰⁰ Perlman 1996, 250.

¹⁰¹ Stern 1992, 95.

¹⁰² *FGrH* 1 F 7b.

¹⁰³ Steph. Byz., s.v. Ἄπτερα.

near Kydonia, perhaps the harbour of modern Suda; this would be of great interest for the inhabitants of both Kydonia and Aptera, especially in war time.

On the other hand, one could not ignore that the story of Eulimene bears some archaic, even Minoan, elements and mythological motifs and its origin goes back to world of ritual and illustrates the close relationship between sacrificial ritual and sexuality, which remains to be verified through archaeological evidence. The story exhibits a timeless fascination and constitutes a valuable example which demonstrates the close association between Philology and Archaeology. As Johnston¹⁰⁴ puts it, “*all aspects must be taken into consideration in order to answer how Eulimene entered the tradition, whether as a pre-existing figure in Western Cretan cult, or not*”.

Bibliography

- Alfonsi, L. 1945. *Poetae Novi: Storia di un movimento poetico*. Como: C. Marzorati.
- Amalfi, G. 1935. “Partenio di Nicea e la favola milesia”, *Il Folklore Italiano* 10, 149-194.
- Astyrakaki, E. 2000. “A Revision of Eulimene’s Story”, in T. Detorakis and A. Kalokerinos (eds), *Proceedings of the Eighth International Congress of Cretan Studies*, v. A1. Herakleion: SCHS, 39-49.
- Astyrakaki, E. 2016-18. “Remarks on the marginal notes in codex Palatinus Graecus 398 (the stories of Parthenius and Antoninus Liberalis)”, *Ariadne* 23/24, 83-106.
- Beazley Archive Pottery Database (BAPD). <https://www.beazley.ox.ac.uk/carc/pottery> (last accessed 02-11-2023).
- Calderón Dorda, E. 1986. “El problema del manuscrito único. A propósito de Partenio de Nicea y el codice Palatinus Gr. 398”, *Myrtia* 1, 93-105.
- Calderón Dorda, E. 1988. *Partenio de Nicea. Sufrimientos de amor y fragmentos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Cameron, A. 2004. *Greek Mythography in the Roman World*. Oxford: Oxford University Press.
- Celoria, F. 1992. *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis*. London: Routledge.
- Chanotis, A. 2005. *War in the Hellenistic World*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clausen, W. 1964. “Callimachus and Latin Poetry”, *GRBS* 5, 181-196.
- Clausen, W. 1976. “Virgil and Parthenius”, *HSCP* 80, 179.
- Clausen, W. 1987. *Virgil’s Aeneid and the Tradition of Hellenistic Poetry*. California: University of California Press.
- Crowther, N.B. 1976. “Parthenius and Roman Poetry”, *Mnemosyne* 29, 65-71.
- Doria, F. and M. Giومان 2016. “The Swinging Woman. Phaedra and Swing in Classical Greece”, *Medea*, v. II, n. 1, DOI: <http://dx.doi.org/10.13125/medea-2444> (last accessed 19-10-2023).
- Ellis, R. 1902. “New Conjectures on Parthenius’ *περι έρωτικων παθημάτων*”, *AJP* 23, 204-206.
- Escher, K. 1917. “Das Testament des Kardinals Johannes de Ragusio”, *BZGA* 16, 208-212.
- Fowler, R.L. 2000. *Early Greek Mythography*. Oxford: Oxford University Press.
- Francese, C.A. 1993. *Parthenius of Nicaea and Roman Love Stories (Ovid)*. University of Texas at Austin (Diss.). Texas.

---

¹⁰⁴ Johnston 1991, 182.

- Fraser, P.M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*. Oxford: Clarendon Press.
- Georgiev, V. 1968. "Quand les grecs sont-ils Venus en Crete?", in *Proceedings of the Second International Congress of Cretan Studies*, v. I. Athens: The Philological Association "Chrysostomos", 40-43.
- Gershenson, D.E. 1991. *Apollo and the Wolf-god*. Virginia: Institute for the Study of Man.
- Gordon, C.J. 1992. *Poetry of Maledictions: A Commentary on the Ibis of Ovid*. McMaster University (Diss.). Hamilton.
- Griffin, J. 1985. *Latin Poets and Roman Life*. London: Duckworth.
- Haight, E.H. 1927. *Apuleius and his influence*. New York: G. G. Harrap & Co.
- Haight, E.H. 1932. *Romance in the Latin Elegiac Poets*. New York: Longmans, Green and Co.
- Hartwig, W. 1897. "Επίνητρον ἐξ Ερετρίας", *AE*, 129-142.
- Johnston, A. 1991. "Eulimene or not Eulimene?", *MEFRA* 103, 177-182.
- Kirsten, E. 1942. *Das dorische Kreta*. Würzburg: K. Triltsch.
- Kokolakis, M. 1976. Φιλολογικά μελετήματα εις την αρχαίαν ελληνικήν γραμματείαν. Αθήνα.
- Lehmann, P. 1922. "Versprengte Handschriften der Basler Dominikanerbibliothek", *BZGA* 20, 176-182.
- Lightfoot, J.L. (ed.) 1999. *Parthenius of Nicaea: The poetical fragments and the Erotica Pathemata*. Oxford: Clarendon Press.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Artemis & Winkler Verlag (Zürich, München, Düsseldorf), 1981-1999.
- Lyne, R.O.A.M. 1978. "The Neoteric Poets", *CQ* N.S. 28, 167-187.
- Mayer-G'schrey, R. 1898. *Parthenius Nicaeensis quale in fabularum amatoriarum breviario dicendi genus secutus sit*. Heidelberg: C. Winter.
- Monti, R.C. 1973. *Studies in the Literary Tradition of Aeneid 4*. Harvard University (Diss.). Cambridge, MA.
- Monti, R.C. 1981. "The Dido Episode and the Aeneid", *Mnemosyne* Suppl. 66.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenean religion and its survival in Greek religion* (2nd ed.). Lund: Biblo-Moser.
- Otis, B. 1963. *Virgil. A study in Civilized Poetry*. Oxford: Clarendon Press.
- Panagiotakis, N. 2003. "L'évolution archéologique de la Pédiada (Crète centrale): premier bilan d'une prospection", *BCH* 127 (livraison 2), 327-430.
- Pearson, L. 1962. "The Pseudo-History of Messenia and its Authors", *Historia* 11, 397-426.
- Perlman, P. 1996. "Πόλις Ὑπήκοος. The Dependent Polis and Crete", in M.H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of "Poleis": Symposium August, 23-26 1995*. Copenhagen: Munksgaard, 233-287.
- Pfeiffer, R. 1943. "A Fragment of Parthenius' *Arete*", *CQ* 37, 23-32.
- Rohde, E. 1914. *Der griechischer Roman und seine Vorläufer* (3rd ed., repr. 1960). Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Rose, J.S. 1994. *Parthenius of Nicaea and the Rise of Alexandrianism at Rome (Italy)*. Bryn Mawr College (Diss.). Pennsylvania.
- Ross, D.O. 1975. *Backgrounds to Augustan Poetry: Gallus Elegy and Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rostagni, A. 1933. "Partenio di Nicea. Elvio Cinna ed I poeti novi", in *AAT* 68.2 (1932-33), 497-545.
- Sakellarakis, J. and E. Sakellarakis 1979. «Ανασκαφή Αρχανών», *Praktika*, 331-392.
- Schmidt, P. 1919. "Die Bibliothek des ehemaligen Dominikanerklosters in Basel", *BZGA* 18, 160-254.
- Seth-Smith, A. 1981. "Parthenius and Erycius", *Mnemosyne* 34, 63-71.
- Spanakis E. 2019, *Ριανός ο Κρής: επικός ποιητής και γραμματικός του 3ου π.Χ. αιώνα* (Εισαγωγή-Μετάφραση-Υπόμνημα). PhD thesis, Univ. of Crete, Crete.
- Spratt, T.A.B. 2007. *Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850* (σχολιασμός: Στην Κρήτη του σήμερα ακολουθώντας τα βήματα του Spratt) (μτφρ. Μαρία Ψιλάκη και Νίκος Ψιλάκης). Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Spyridakis, S. 1970. *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*. Berkeley: University of California Press.
- Stampolidis, N. 1996. *Ελεύθερνα III.3. Αντίποινα. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Stefanakis, M.I. 2000. "Kydon the Oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types", *Eulimene* 1, 6-89.
- Stefanakis, M.I. 2014. «Όταν τα ζώα ανέτρεφαν θεούς και θνητούς στην αρχαία Κρήτη: Μύθος και νομισματική εικονογραφία», στο Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Σοφία άδολος*, τμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου. Ρόδος: ΥΠΠΟΑ, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 605-622.
- Stefanakis, M.I. 2017. «Από την Πελοπόννησο στην Κρήτη: Νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές», στο Ε. Αποστόλου και Ch. Doyen (επιμ.), *Οβολός 10, Το Νόμισμα στην Πελοπόννησο Νομισματοκοπεία, Εικονογραφία, Κυκλοφορία, Ιστορία, Από την Αρχαιότητα έως και τη Νεότερη Εποχή. Πρακτικά συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη του Tony Hackens, Άργος 24-29 Μαΐου 2011. BCH Supplément 57*. Αθήνα: École française d'Athènes, v. A', 217-245.
- Stefanakis, M.I. 2019. «Οι Αιγινήτες και η σύγκρουση Κυδωνιατών και Πολιχνιτών», *Πεπραγμένα του 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Κρητικών Σπουδών*, Ηράκλειο 21-25.09.2016 (online publication <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/653>) (last accessed 19-10-2023).
- Stefanakis, M.I. 2020. «Ελεύθερνα: νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές (6ος-1ος αι.)», στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης και Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος*. Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 130-142.
- Stefanakis, M.I. and N.P.M. Konstantinidi 2020. "Associating the Image with the Myth on Ancient Cretan Coins: Three Case Studies", *Fortunatae* 32, 757-786.
- Stern, J. 1992. *Parthenius: Erotika Pathemata. The Love Stories of Parthenius*. New York: Garland.
- Vemet, A. 1961. "Les manuscrits grecs de Jean de Raguse (+1443)", *BZGA* 61, 75-108.
- von Wilamowitz-Moellendorff, U. 1893. *Aristoteles und Athen*, v. II. Berlin: Weidmann.
- Willeys, R.F. 1977. *The Civilization of Ancient Crete*. London: B.T. Batsford.

Wiseman, T.P. 1974. *Cinna the Poet and other Roman Essays*. Leicester: The University Press.

Dr Eva Astyrakaki
Department of Philology,
Classical Division
University of Crete

BIBΛIOKPIΣIA / BOOK REVIEW

Ανδρέας Μοράκης, *Οι ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας κατά την αρχαϊκή εποχή: Πολιτεία-Κοινωνία-Οικονομία*, Αθήναι, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2019, σσ. 560. ISBN: 978-960-354-501-9. € 33.

Come precedentemente preannunciato¹, la ricerca di Andreas Morakis riceve la dignità di stampa per la benemerita casa editrice ateniese, Kardamitsa che da visibilità al risultato scientifico per il conseguimento del dottorato di ricerca in storia antica presso l'Università Nazionale e Kapodistrian di Atene².

Quel che sorprende favorevolmente per chi non sia avvezzo alla realtà accademica ellenica, è innanzitutto la scelta del tema di ricerca: la storia della Magna Grecia e della Sicilia, dall'inizio della colonizzazione greca alla fine dell'età arcaica.

Il libro diviso in tre corposi capitoli e arricchito da una serie di variegatae piantine ed illustrazioni di altalenante qualità, si assume il difficile compito di traghettare il vasto pubblico degli studenti greci (a loro per lo più sarebbe da rivolgere l'invito alla lettura) alla riscoperta di una delle patrie perdute dell'Ellenismo³.

Basandosi su una bibliografia ricca ma non del tutto italo-centrica (quasi assente quella ellenofona per ovvie ragioni)⁴, la ricerca si diparte dal primo capitolo (*Quadro storico e fattori di sviluppo delle colonie*) in cui l'A. analizza il fenomeno della colonizzazione greca, ed il rapporto non sempre pacifico fra Greci ed indigeni. Nel secondo capitolo, l'A. sceglie di presentare solo alcune delle maggiori *poleis* della Magna Grecia (Cuma, Taranto, Sibari, Crotona, Locri Epizefiri, Reggio ed Elea), lasciando però fuori dall'indagine Pithekoussai, Poseidonia, Laos, Ipponio, Medma, Caulonia, Siris e Metaponto. Appare strano come non sia stata analizzata, quale esempio fondamentale di *emporion/apoikia*, l'insediamento di Pithekoussai sull'isola di Ischia, sul quale v'è tradotta in greco almeno la monografia di Ridgway⁵. Altrettanto dicasi per la Sicilia, dove nel terzo capitolo a lei dedicato, mancano all'appello, Naxos (la colonia greca più antica sull'isola) e Heraclea Minoa (sub-colonia di Selinunte).

Le conclusioni a cui giunge l'A. non inficiano le precedenti sintesi storiche isolate, semmai le colorano di un'aria metropolitana che effettivamente mancava. L'*isomoiria* tanto agognata dai coloni non si raggiunse all'atto della loro fondazione bensì secoli

---

¹ Scirpo 2016b.

² <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35415> (data di accesso 05/09/2023).

³ Ceserani 2012.

⁴ Chatzopoulos 1976.

⁵ Ridgway 1984.

dopo, come dimostrerebbero gli esempi di Kasmenai (644 a.C.) e Lipara (580/76 a.C.). La partecipazione politica nelle nuove fondazioni dipese dalla capacità dei singoli cittadini di far parte della falange oplitica. Il variegato rapporto dei coloni con il mondo indigeno ebbe come prevedibile conseguenza un processo di ellenizzazione graduale, soprattutto verso gli autoctoni. Data la scarsità di fonti a disposizione, sembra che i differenti modelli oligarchici fossero rappresentati da diversi corpi assembleari (ecclesia, boulè). L'economia delle *apoikiai* fu sostanzialmente agricola, mentre il commercio fu per lo più limitato a quello dei prodotti della terra e alla ceramica. La circolazione monetaria dallo spiccato carattere regionale, fu alimentata in alcuni casi dagli scambi commerciali soprattutto delle colonie calcidesi (come Himera) ed in altri dal massiccio utilizzo del mercenariato (come nel caso di Gela, ad esempio). La ricchezza riscontrata nei corredi funebri è indice della stratificazione sociale delle colonie e della graduale "democratizzazione" della loro società.

In una veste tipografica più che dignitosa, con un apparato iconografico appena sufficiente per reggere il peso di illustrare visivamente la variegata ricchezza culturale della Magna Grecia, il libro ha il saggio supporto di un estratto in inglese e quanto mai rara al giorno d'oggi virtù di un prezzo di copertina abbordabilissimo al grande pubblico (per il quale, come detto, si vede indirizzato).

Il potere di sintesi dell'A. messo a dura prova dalla multiforme e magmatica materia di ricerca, tenta in solo 560 pagine di dar una visione d'insieme sulla storia di una regione grande e complessa quanto la madrepatria. Certo, la limitazione dal punto di vista cronologico ai primi due secoli della presenza greca in Sicilia e Magna Grecia (VIII-VI a.C.) facilita un po' la ricostruzione storica che però pecca in molti di casi di approssimazioni ed imprecisioni dovute al mancato uso di fonti archeologiche recenti (ed italofone).

Lungi dal volere analizzare tutte le colonie greche scelte ed esposte nel volume, ci si limiterà a fare alcune osservazioni per le zone di personale interesse (e nel nostro caso di origine) affinché l'A. possa farne tesoro per una seconda edizione riveduta ed ampliata.

Citata sporadicamente e ripetutamente per la preziosa indicazione tucididea sulla sua fondazione, la sub-colonia siracusana di Akrai sfugge all'analisi dell'A. che pur accogliendo la vulgata vigente, non mostra di interrogarsi sul carattere del *phrouion* ibleo⁶.

Nel paragrafo dedicato alla colonia rodio-cretese di Gela, non si fa cenno alla fondazione mista né al nome degli ecisti che ebbero anche un culto eroico. Altrettanto dicasi per Akragas, la sub-colonia di Gela, che soppiantò la metropoli nell'egemonia sulla Sicania. Proprio l'assenza di un'analisi dei culti delle colonie greche (in realtà lavoro titanico difficile da pretendere come risultato di un solo ricercatore, vista la mole enorme dei dati a disposizione) è a nostro avviso, la mancanza maggiore nello studio in esame. Il carattere misto di molte colonie (e quindi gli aspetti della loro società) si riflette infatti, nella variegata e particolare ellenicità dei *panthea* coloniali⁷.

Una notazione da fare è sulla resa della toponomastica locale, non sempre corretta in greco e altalenante fra la forma arcaizzante (e più corretta a nostro avviso) della

⁶ Scirpo 2004, 2005, 2010, 2011, 2012, 2015a, 2015b, 2016a, 2018b, 2019a. Scirpo e Cugno 2017.

⁷ Scirpo 2014, 2017, 2018a, 2019b, 2020, 2023, Scirpo (forthcoming).

katharevousa e quella più moderna della *dimotikì*. Mancano inoltre a supporto delle carte topografiche dei singoli siti per far orientare il pubblico greco, digiuno di geografia e storia magnogreca, così come sarebbe stato utile aggiungere un'appendice biografica delle personalità storiche maggiori (ad esempio, le dinastie dei Dinomenidi e degli Emmenidi).

In definitiva, la prima grande opera di Morakis, il cui percorso accademico ha avuto già interessanti prove propeudetiche da tenere in giusta considerazione⁸, si raccomanda vivamente agli studenti di Storia antica e di Archeologia classica come necessario complemento ai già esistenti manuali di archeologia dedicati alla Magna Grecia ed alla Sicilia⁹.

Bibliografia

- Ceserani, G. 2012. *Italy's Lost Greece. Magna Graecia and the Making of Modern Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Chatzopoulos, M. 1976. *Ο Ελληνισμός της Σικελίας κατά τη Ρωμαϊοκρατία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- De Miro, E. 2008. *L'arte greca in Sicilia*. Palermo: Edizioni Kalòs [*Η ελληνική τέχνη στη Σικελία*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΚΟΝΗ, 2015].
- Greco, E. 1992⁴. *Archeologia della Magna Grecia*. Bari-Roma: Laterza [*Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001].
- Morakis, A. 2011. "Thucydides and the Character of Greek Colonization in Sicily", *CQ* 61.2, 460-492.
- Morakis, A. 2015a. "The Gamoroi and the History of Archaic Syracuse: A New Examination", *StAnt* 13, 33-50.
- Morakis, A. 2015b. "The Fleet of Syracuse (480-413 BCE)", in G. Cuniberti, G. Daverio Rocchi and J. Roy (eds), with the collaboration of A. Bartzoka, *Great is the Power of the Sea: The Power of the Sea and Sea Power in the Greek World of the Archaic and Classical Period*, *Historikà* 5, 263-276.
- Ridgway, D. 1984. *L'alba della Magna Grecia*. Milano: Longanesi [*Οι πρότοι Έλληνες στη Δύση. Η αυγή της Μεγάλης Ελλάδας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000²].
- Scirpo, P.D. 2004. "Un esempio sul rapporto delle sub-colonie siceliote con la metropolis: Syrakousai-Akrai", *Διαχρονία* 6, 23-32.
- Scirpo, P.D. (επιμ.) 2005. *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ* [*Διαχρονία* - Παράρτημα 1]. Αθήνα: ΕΚΠΑ-Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Scirpo, P.D. 2010. "The Founder-Cult of Hieron II at Akrai: The Rock-Relief from Intagliatella's Latomy", in S.A. Paipetis and M. Ceccarelli (eds), *The Genius of Archimedes-23 Centuries of Influence on Mathematics, Science, and Engineering* [*History of Mechanism and Machine Science*, 11]. Dordrecht: Springer, 429-438.
- Scirpo, P.D. 2011: «Ο θρησκευτικός προσδιορισμός της Αγοράς των Ακρών (Σικελίας)», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κως, 14-*

⁸ Morakis 2011, 2015a, 2015b.

⁹ Greco 1992⁴. De Miro 2008.

- 17 Απριλίου 2011). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού-Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 61-70.
- Scirpo, P.D. 2012. “Το εκτός τειχών ιερόν της Κυβέλης στις Άκρες (Σικελίας)”, στο Δ. Μουρελάτου (επιμ.), *Πόλη και Ύπαιθρος στη Μεσόγειο. Πρακτικά της Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νέων Ερευνητών του περιοδικού ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ (Αθήναι, 29-31/5/2007)*, [Διαχρονία - Παράρτημα 2]. Αθήναι: ΕΚΠΑ-Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 63-78.
- Scirpo, P.D. 2014. «Η ροδο-κρητική προέλευσις της λατρείας του Ηρακλέους στην Γέλα και τον Ακράγαντα», *Ηλέκτρα* III, 65-87.
- Scirpo, P.D. 2015a. “Eroi, dei e demoni nella vita religiosa di Akrai (Sicilia) in età ellenistica”, *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* IV, 1, 479-494.
- Scirpo, P.D. 2015b. “Akrai/Acrae. A selected bibliography (1558-2015)”, in R. Chowaniec (ed.), *Unveiling the past of an ancient town. Akrai/Acrae in south-eastern Sicily*. Warsaw: Institute of Archaeology, University of Warsaw, 327-362.
- Scirpo, P.D. 2016a. «Η θρησκευτική πολιτική του Ιέρωνος του Β΄ στις Άκρες (Σικελίας)», στο Α.-Σ. Τσοκανή (επιμ.), *Θρησκεία και Πολιτική. Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νέων Ερευνητών του περιοδικού ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ (Αθήναι, 22-24/4/2010)*, [Διαχρονία - Παράρτημα 4]. Αθήναι: ΕΚΠΑ-Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 101-118.
- Scirpo, P.D. 2016b. «Italy’s Lost Greece. Η χαμένη Μεγάλη Ελλάς», στο Χρ. Μητσοπούλου, Β. Νικολόπουλος και Μ. Φιλήμονος (επιμ.), *Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του σήμερα: μνημεία και άνθρωποι σε κρίση. Πρακτικά του Διεπιστημονικού Συνεδρίου (Αθήναι, 19-20/3/2015)*, [Δημοσιεύματα της Ένωσης Αρχαιολόγων Ελλάδος «Ηώς», 2]. Αθήναι: Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδος «Ηώς», 41-52.
- Scirpo P.D. 2017. “About the Boeotian Origin of the Emmenidai’s Genos: An Indication from Gela”, in A. Bierl, M. Christopoulos and A. Papachrysostomou (eds), *Time and Space in Greek Myth, Religion and Culture. Proceedings of the International Conference (Patras, 3rd-6th July, 2015)*, [Mythos Eikon Poiesis, 10]. Stuttgart: De Gruyter, 217-228.
- Scirpo, P.D. 2018a. “‘Violence’ and ‘State’ of the Tyrants in Sicily”, in A. Ampoutis, M. Dimitriadis, S. Dimitriadis, Th. Konstantellou, M. Mamali and V. Sarafis (eds), *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations. Proceedings of the 3rd Scientific Colloquium (Athens, 14-16/1/2016)*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 365-379.
- Scirpo, P.D. 2018b. “Quelques considérations sur le culte héroïque à Akrai (Sicile)”, in M.P. Castiglioni, R. Carboni, M. Giuman and H. Bernier-Farella (a.c.d.), *Héros fondateurs et identités communautaires dans l’Antiquité, entre mythe, rite et politique. Actes du Colloque international (Grenoble, MSH, 3-5 mai 2017)*, [Quaderni di Otium, 3]. Perugia: Morlacchi Editore, 307-325.
- Scirpo, P.D. 2019a. “Brevi note sul ginnasio di Akrai”, in L. Guzzardi e C. Scandurra (a.c.d.), *Siciliano e Cretese. Atti della Giornata in memoria di Vincenzo La Rosa (Siracusa, 20 Maggio 2016)*, [Archivio Storico Siracusano-Quaderni, 5]. Siracusa: Società Siracusana di Storia Patria, 91-96.

- Scirpo, P.D. 2019b. «Αποσπάσματα κρητικής λατρείας στις εν Σικελία ροδοκρητικές αποικίες (7ος -6ος αι. π.Χ.)», στο *Πρακτικά του 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 21-25/9/2016)*, Τμήμα Α'. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1-13, <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/403> (data di accesso 04-09-2023).
- Scirpo, P.D. 2020. «Ίχνη κρητικής λατρείας στην Σικελία: η Αφροδίτη στην Γέλα», στο Ν. Σταμπολίδης και Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος. Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 31/5-3/6/2018)*. Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, 432-439.
- Scirpo, P.D. (2023). "Rhodian Cults in the Greek Colonies of Sicily. A Research's Prologue", in M. Stefanakis, G. Mavroudis, F. Seroglou and M. Achiola (eds), *Religion and Cult in the Dodecanese during the First Millennium BC. Recent Discoveries and Research Results. International Conference (Rhodes, 18-21 October 2018)*. Oxford: Archaeopress, 264-272.
- Scirpo, P.D. (forthcoming). *Η προέλευσις και η εξέλιξις των ροδο-κρητικών λατριών στην Γέλα και τον Ακράγαντα (8ος-5ος αι. π.Χ.)*, [*Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπηλόου*]. Αθήναι: ΕΚΠΑ.
- Scirpo, P.D. e S.A. Cugno 2017. "I cd. 'Santoni' di Akrai. Alcune note sul santuario rupestre di Cibele", in S.A. Cugno (a.c.d.), *Patrimonio culturale, paesaggi e personaggi della Sicilia sud-orientale. Scritti di archeologia e museologia iblea*, [*BAR International series, 2874*]. Oxford: BAR Publishing, 47-59.

Paolo Daniele Scirpo

Ricercatore Post-doc di Archeologia Classica
Università Nazionale Kapodistrian di Atene
pascirpo@arch.uoa.gr